Т. LXXXIII. Р. 1908 кн. III. Рік XVII.

83

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСЬВЯЧЕНА ПЕРЕДОВСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛЬОҐІЇ Й ЕТНОҐРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE.

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

B. LXXXIII. 1908, III B. XVII Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Вийшло 30/VI с. с.

Т. LXXXIII. Р. 1908 кн. III. Рік XVII.

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСЬВЯЧЕНА ПЕРЕДОВСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛЬОҐІЇ Й ЕТНОҐРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN
DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE.

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

B. LXXXIII. 1908, III B. XVII Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

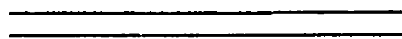
З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Вийшло 30/VI с. с.

Зміст LXXXIII тому.

Inhalt des LXXXIII Bandes.

Inhalt voriger Bände siehe den ersten Band jedes Jahrganges.

Студії над українськими народніми піснями.

Подає др. Іван Франко.

XXII. Проба систематики укр. пісень XVII в.

Крім пісень про поодинокі чи то історичні, чи історично-побутові події в роді тих, які розібрали ми доси і яких довгий ряд лишив нам XVIII вік, маємо в скрабівні української людової поезії ще величезний засіб пісень імперсональних, типових, не звязаних, здавалось би, нї з яким місцем анї часом. У деяких із тих пісень лишили ся одначе замітні й доси признаки часу їх повстаня; иньші не мають таких признаків, і дослїдник беручи їх на увагу одну за одною не знає, куди їх приткнути. Сказати по правдї, над тими піснями, о скілько вони анї виразно історичні, анї виразно балядові, у нас доси майже не було спеціяльних дослїдів, головно мабуть задля хаотичности матеріялу.

Бажаючи розібрати ся в тім хаосї і протерти стежки в тім пралїсї нашої народної творчости, я держу ся індуктівної методи. Доси ми бачили піснї з XVI—XVII в. з більш або менше безсумнївними слїдами їх часу повстаня або часу їх записаня. Звертаючи увагу на зверхню форму тих пісень бачимо перевагу або навіть пановане (о скілько можна судити з малого числа розібраних доси пісень) трьох ритмічних типів: пісень 12-складових (Пісня про Штефана воєводу), пісень 10-складових (Колядка) і пісень 8-складових (найбільша часть розібраних доси пісень про турецько-татарські відносини). Зовсім натурально буде думати, що і в XVII в. наша народня пісенна творчість, не виключаючи, розуміє ся, й иньших форм (див. строфічну

будову пісень про Кулину, про Кочубая і т. и.), розвивала ся головно в сих трьох ритмічних формах. І справді, перебравши всї пісні наших найбогатших збірок пісень, головно Вацлава з Олеська, Жеґоти Паулї, Цертелева, Максимовича, Метлинського, Головацького, Чубінського, Кольберґа та Грінченка, а надто беручи до помочи досить значну збірку рукописних збірників з ріжних літ, яка була менї доступна, я зробив інвентар пісень сих трьох ритмічних типів і подаю тут його головні здобутки.

Вже д. Ф. Колесса в своїй цінній працї „Ритміка укр. нар. пісень“ (Зап. Наук. тов. ім. Шевч. т. LXXIII, стор. 92—95) в увагах про „дванацятоскладовий стих-період“ підносячи велике розповсюдженє пісень сеї форми в укр. нар. поезії, зазначує в рамах 12-ти складів два ритмічні типи, залежні від цезури, отже тип, що можна виразити формулою 6 + 6 і другий тип, що відповідає формулї 5 + 7 або 5 + 5 + 7 (з повторенєм першої половини, залежним головно від мельодії). Піснї з иньшими ритмічними ґрупами належні до сего самого розміру, як ось 4 + 4 + 4 або 7 + 5, повстали пізнїйше.

Розміром 6 + 6 з його модіфікаціями 4 + 2 | 4 + 2 або 2 + 2 + 2 | 4 + 2, або 3 + 3 | 2 + 2 + 2 і т. д. „уложена велика часть лїрницьких пісень, баляд і взагалї пісень мандрівних, що вказувало б на чуже походженє сеї форми; стих 6 + 6 улюблений особливо в народній поезії західних Славян“. Побачимо зараз, що ся думка д. Колесси хибна, бо власне найдавнїйша наша пісня про Штефана воєводу уложена вже сим розміром, а XVII в. дав нам подібних пісень дуже значне число; власне лїрницькі піснї і баляди зложені сим розміром — найпізнїйші і сягають своїм початком не далї XVIII в.

Варто звернути увагу на ритміку піснї про Штефана воєводу як найстаршу відому нам укр. пісню сего розміру. Отже з 18 рядків сеї піснї всї без виємка мають головну цезуру по шестім складі, але обі половини дуже ріжнородні що до ритміки. Маємо тут такі комбінації: рядок 1 : 3 + 3 | 2 + 2 + 2, р. 5, 9, 10, 11 : 3 + 3 | 3 + 3, ряд. 12 : 4 + 2 | 4 + 1, р. 13 : 4 + 2 | 3 + 3, р. 14 і 15 : 2 + 2 + 2 | 2 + 2 + 2, р. 16 : 3 + 3 | 2 + 4; р. 17 : 2 + 4 | 3 + 3; р. 18 : 3 + 3 | 4 + 2. Як бачимо, ритмічна будова її при основній правильности має ще повну свободу в деталях, що позволяє їй також на натуральність і плястичність у висловах.

Що до пісень другого ритмічного типу 5 + 7, то найстарший відомий нам її зразок сягає половини XVII в. В віднай-

деній недавно Петровим вірші про битву під Берестечком, уложеній десь незабаром по тім факті (1651) і під сьвіжим його вражінєм, читаємо на початку ремарку: Na tę nutę: Ey postyłab ja sim ponediłkiw, osmuju nedilеńku. Пісня з сим початком живе й доси в устах українського народа (див. Чубінський, Труды V, 1202). Значить, у часї, коли укладано віршу про битву під Берестечком, пісня „Ой постилаб я сїм понедїлків“ була не тілько відома, але мусїла бути дуже популярна і її мельодія загально розповсюджена, коли автор вірші про битву по просту відсилає до неї як до загально відомої.

До тогож часу належить прегарна пісня про Перебийноса, один із немногих продуктів людової музи про Хмельнищину, уложена тим самим розміром, що й вірша „Ой постилаб я сїм понедїлків“, розміром в основі 12-складовим з цезурою по пятім складї, але з повторенєм першої части. Значить, коли така розширена форма була популярна вже в половинї XVII в., можемо сьміло допустити, що прімітивнїйша, первісна, чисто 12-складова була далеко давнїйшою. Чи і який звязок має ся друга ритмічна форма з першим типом 6 + 6, не беру ся рішати. Обсервація наличного скарбу пісень обох типів показує одначе, що піснї типу 6 + 6 — переважно мужеські, а піснї типу 5 + 7 — жіночі. Коли додати надто, що піснї обох типів звичайно дуже гарні і мають високу артистичну вартість, а особливо піснї другого, назвім його жіночого типу визначають ся незвичайною ніжністю чутя і добірною та мельодійною мовою, то будемо мати найважнїйші загальні уваги про сї піснї.

Дванацятискладових пісень обох типів маємо в наших друкованих і рукописних збірках коло 200 нумерів, але записи дуже рідко дають повні варіянти; декуди заціліли лише поодинокі строфи або довші уривки, що тільки при порівнаню з текстами иньших збірок складають ся в ширші поетичні малюнки. Коли полишити на боцї баляди уложені сим розміром, як піснї мандрованого походженя, то одержимо коло 40 основних мотивів, до яких належать варіянти всїх тих пісень. Зведемо тут насамперед балядові піснї, про які у нас буде мова пізнїйше:

1. Дївчина Марія спалена розбійниками (Гол. III, 66, Чуб. V, 393, ч. 763, Кіевская Старина, де їх охрещено назвою „Волынская злополучница“, моя Жіноча неволя і т. д.).

2. Невістка тополя (Гол. III, 170, Метл. 286, Чуб. V, 704—711).

3. Дочка-зазуля (Гол. III, 256—258, Чуб. V, 748—751, 757; Грінч. III, 392).

4. Свекруха шле невістку в поле з дитиною (Чуб. V, 720—722).

5. Сирітка (Грінч. III, 411; Kolb. II, 193—196; Гнат. IX, 147).

6. Мати отрійниця (Гол. I, 81, Чуб. 711—718).

7. Вдова і поручник, її непізнаний син (мотив близький до пісень про кровосумішку, Гол. III, 156).

Найчисленнійші мотиви між піснями сего розміру дотикають козаків і їх ріжнородних відносин до сім'ї, до дівчат і жінок. Ось головнійші ґрупи і мотиви пісень на сю тему:

1. Козак уводить дівчину (Гол. I, 72).

2. Отаман братовбійця (Гол. I, 92).

3. Козак женить ся з дівчиною по довшій розлуці (Гол. I, 104; II, 91; Чуб. V, 353).

4. Козак умирає, дівчина виходить заміж (Гол. I, 105; Чуб. V, 372, 409; Грінч. III, 251).

5. Козак убиває Ляха, мужа любленої ним дівчини (Гол. I, 124; Чуб. V, 131; Етн. Зб. XI, 214).

6. Козак пяниця і його кінь (Гол. I, 111; III, 311; Ż. Pau. II, 81; Чуб. V, 478).

7. Дівчина тоне, щоб не бути жінкою козака (Гол. I, 184; III, 134; Метл. 101).

8. Козак топить дівчину (Грінч. III, 261).

9. Козак убитий, над ним плачуть (Гол. I, 192).

10. Козак виїжджає, дівчина вмирає (Гол. I, 124; Грінч. III, 245).

11. Козак видає сестру заміж (Гол. I, 190; III, 147; Чуб. V, 764).

12. Два козаки питають у дівчини дороги (Гол. I, 184; III, 155, 270).

13. Два козаки бють ся за одну дівчину, один із них гине (Гол. I, 60; Чуб. V, 835, 1078, Етн. Зб. XI).

14. Козак хоче звести дівчину (Грінч. III, 258).

15. Дівчина вмирає з туги за козаком (Чуб. V, 766).

16. Козак без дівчини (Чуб. V, 869—872).

Отсї піснї на мою думку всї походять із XVII віку і заслугують на спеціяльний розбір, який буде даний далї. Зазначу тут ще другу ґрупу пісень сього розміру, що повстали може

рівночасно з сею першою, але мабуть ширше розвили ся аж у XVIII в., де козаки відступають на задній плян, а на перед висувають ся проблєми семейного житя:

1. Дївчина вагаєть ся, чи йти замуж, чи остати ся дївкою (Гол. I, 270).

2. Чужа мати (Гол. III, 145; Чуб. V, 698).

3. Дївчина за старим мужем (Гол. III, 144; Грінч. III, 358).

4. Силуваний шлюб дївчини (Гол. I, 285; III, 169; Чуб. V, 616).

5. Муж покидає молоду жінку (Гол. I, 323).

6. Дївчина і сім'я мужа (Гол. I, 232; Чуб. V, 927).

7. Дївчина сирота, маса варіянтів (Гол. I, 238; III, 312, 343; Метл. 26, 48, 244—245, 264; Чуб. V, 448, 631; Грінч. III, 409, 415; Етн. Зб. XI, 245).

8. Жінка розлучена з мужем (Гол. I, 246; Чуб. V, 201, 619—621).

9. Вдовина доля (Гол. I, 271—2; Чуб. V, 811, 144, 858—864).

10. Житє жінки з мужем (Чуб. V, 643—5; Грінч. III, 325).

11. Немилий муж (Чуб. V, 572, 574, 643—645).

12. Міщанка за селянином (Чуб. V, 1075).

13. Свекруха (Чуб. V, 726).

І сї піснї, незвичайно цїкаві для характеристики нашої людової творчости, будуть розібрані далї в усїх многочисленних варіянтах. Нарештї стрічаємо в тій ґрупі деякі піснї загальнїйшого змісту, як ось:

1. Побратав ся сокіл з орлом (Чуб. V, 851).

2. Туга за веселістю (Гол. II, 703; Етн. Зб. IX, 137).

3. Мандрівка (Надійшла весна).

Отсе була б перша ґрупа пісень, яких початків, а може тільки значнїйшого розвою треба шукати в XVII віцї, і то переважно в першій його половинї, в тій добі рідкій у нашій історії, коли всї сили нашого народу виявили значне розбудженє, пориви до орґанїзації і проби критичного відношеня до старих традицій.

Піснї в десятискладовім розмірі менше численні від пісень 12-складових, в них переважають мотиви семейного житя, історична закраска значно слабша, нїж у піснях попередньої ґрупи. Про те й тут маємо піснї дуже давнього часу, може ще XVI,

в усякім разї не пізнійше XVII в. Найінтереснійші для нас і тут пісні, де містять ся згадки про козаків, а власне:

1. Брат убиває брата за дївчину (Грінч. III, 405).

2. Тройзїля (дївчина дурить козака, що вона хора і посилає його за тройзїлєм, а сама тимчасом бере шлюб з иньшим; козак вернувши з тройзїлєм стинає їй голову — див. Грінч. III, 234—241; Метл. 104; Чуб. V, 112, 167, 386).

3. Поставлю я коня у ограді, прощанє козака з родиною (Метл. 238—9; Чуб. V, 502—504).

4. Козак ловить вінок і тоне, пісня мандрована (Грінч. III, 279; Метл. 19).

5. Ой там в полї береза стояла, згаданий уже уривок пісні про татарський напад.

6. Рейментар (Ż. Pauli I, 163, Гол. I, 29).

7. Дївчина втїкає з козаком (Гол. I, 77; III, 17).

8. Козак убиває жінку (Гол. I, 119).

9. Проводи козака на війну (Гол. I, 24).

З пізнійших пісень XVIII та початку XIX в. сим розміром зложені загально відомі Петрусь та Кармелюк, про які у нас буде мова далї.

Щож до пісень осьмискладового розміру, то в них також на мало історичних слїдів. Крім пісень і уривків розібраних висше уложені сим розміром ось які пісні зі згадками про козаків:

1. Козаки намовляють дївчину з собою (Гол. I, 85, 116—118).

2. Убитий козак на степу (Гол. I, 95, 97—101).

3. Мати прогонює сина до Турків і Татар (Чуб. V, 890).

Надто маємо сим розміром уложені деякі мандровані баляди, як ось:

1. Настя вбита заздрісною панею (Гол. I, 70).

2. Роман убитий жінчиними братами (Гол. I, 87).

3. Сербин (сестра троїть брата: Гол. I, 206—7, Чуб. V, 915).

4. Жінка вбиває мужа (Чуб. V, 839).

Нарештї се був у XVIII в. улюблений розмір для складаних тодї пісень про розбійників і опришків, отже прим.:

1. Довбуш (Гол. I, 152).

2. Роман розбійник (Гол. I, 158).

3. Три вязнї (Гол. I, 167).

4. Безіменний розбійник (Гол. I, 173).

Сим розміром уложені також деякі новочасні пісні соціяльного характеру, прим. прегарна пісня „Бурлак“ (Гол. I, 180). Отсей схематичний перегляд не має претензії ані на повноту мотивів, ані на повний виказ відомих доси варіянтів; усе се, повинен дати і узглядинити детальний розслід. Та вже й з тої схеми видно стежку, якою повинен іти розслід у масі тих напів історичних пісень, щоб дійти до здобутків відповідних до наукових вимогів.

XXIII. Брат брата вбив за дївчину.

Свій розбір отих пісень почнемо з десятискладової пісні про братовбійство, якої маємо три варіянти в збірці д. Грінченка (стор. 405—407). Усі три варіянти з лївого боку Днїпра, з Острогожського, Остерського та Чернигівського пов. і всї три представляють ся як далекі відгуки пісні про Штефана воєводу, розуміеть ся, зі значними змінами в змістї.

Горою туман і низом туман,
В тому тумані три війська стоять:
В єдному війську конї вороні,
В другому війську шаблї золоті,
В третьому війську вийшла новина,
Вийшла новина, що брат брата вбив,
Що брат брата вбив, голівку зрубав,
Голівку зрубав і кудра зчесав,
І кудра зчесав, на воду пускав.
„Ой пливіть, кудра, ой пливіть руса
До мого роду, Новогороду“.[1]
Ой вишла мати води набрати,
[Кудру пізнала], стала питати:
„Ой ти сину мій, де ти брата дів?
Чи в поход послав, чи у плїн зайняв?“
„Я в поход не слав, а й у плїн не гнав,
Тілько й усього — головку зрубав,
Головку зрубав і кудра зчесав,
І кудра зчесав, до тебе послав“.

[1] У Грінч. К новому городу.

У другім варіянті „в першому війську коні заржали, в другому війську шаблї зазяли[1]), а в третьому війську брат брата вбив“. У третїм варіянті „на лужку, на жовтім піску стоять три доми, а в них три полки“. Експозиція, як бачимо, вповні відповідає експозиції пісні про Штефана воєводу з її трьома ротами.

Кінцева розмова сина з матїрю через волосє вбитого брата, се попсований стародавнїй пісенний мотив про силу волося, що виступає вже в староєгипетській казцї про двох братів[2]). Та тут сей мотив затемнений і не дає нїякого мотивованя братовбійства. Два иньші варіянти лишають на боцї мотив з волосєм і повернули на реальнїйший спосіб повідомленя.

Напишу я лист аж до матїнки:
Прибудь, матїнко, сина хоронить!
Старшого брата будемо ховать,
Меншого брата будемо карать,
На руки й ноги залїзо кувать.
Служилиж бо ми у однім полку,
Любилиж бо ми дївочку одну;
Та стріли ся ми в тїсній вулицї.
Дак яж то йому добридень сказав,
А він же менї правди не 'дказав,
Дак яж то йому з плїч головку зняв.
Котила ся головонька як маківочка,
Вискочила душечка, як ластівочка.

В третїм варіянті сказано лише:

Шабелька схитнула ся, головку стяла.

Вже з самого розміру, значно попсованого у всїх трьох варіянтах[3]), можемо догадувати ся, що пісня належить до дуже давнїх творів людової музи і перебувала ріжні переходи. Можливо, що на зміну ритмічної форми вплинула, як се дуже часто

---

[1]) Старинна форма від кореня знь, староч. znít, відки звук, звін і т. и.

[2]) Див. мій переклад сеї казки в книжцї В. А. Клоустон, Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни, Львів 1896, стор. 111—125.

[3]) Реконструуючи в висше поданім текстї пісню з трьох варіянтів, я рівночасно, пропускаючи зайві слова в кождім рядку, спробував, крім двох остатнїх рядків, реконструувати також первісний розмір.

бачимо, зміна мельодії старої та прімітівної на нову, модну в даній хвилї.

Атмосфера, якою надихана пісня — давня, военна, для якої людське житє нічого не стоїть. Рядки про кару на братовбійця, які тут вставлено в уста чи в лист самого братовбійця, се очевидно пізнїйший додаток. В ту саму атмосферу веде нас і друга пісня про братовбійство, якої героем виступає козацький атаман чи навіть гетьман. Ся пісня записана була уперве в 30-х роках у Галичинї і надрукована в Русалцї Днїстровій стор. 30—31, відси передрукована Жеґотою Паулї (Pieśni ludu ruskiego, t. II, стор. 6—7) з деякими самовільними змінами, а нарештї в просторійшім варіянтї поміщена в збірцї Головацького, т. I, стор. 92—93. Ще один варіянт сеї піснї записав Кольберґ у Чортівцї снятинського пов. (Pokucie II), а один записаний мною з уст Кароля Батовського з Ценева, коломийського пов. Пісня зложена 12-складовим розміром. Подаю її тут у текстї реконструованім із усїх сих варіянтів.

Ой там при долинї, ой там при потоцї
Пють мед і горівку козаки молодцї.
Між ними атаман[1]) склонив головоньку,
Склонив головоньку коню на гривоньку.
Ой він не їсть, не пе, лиш думку думае;
Питають ся други, що за журу мае? [2])
„Чому, пане, не пеш, чому не гуляеш?
Відай ти на серцю тяжку тугу маеш“.
„Ой маюж я тугу з зеленого лугу:
Не їсть ся, не петь ся і сон не береть ся,
Коло мого серця як гадина веть ся.[3])
Відай бо[4]) я забив свого близенького,
Свого близенького, брата рідненького.
Не дивуйте, братя, що я брата забив:

[1]) Так у ценївськім варіянтї; в Рус. Дн. і у Гол. меже ними гетьман, у Ж. П. і Кольберґа Jeden meże nymy.

[2]) Сї два рядки лиш у Кольб.

[3]) Так цен. вар., у Кольб. натомісь:

„Щож ти не їш, не пеш, лиш думку думаеш?
Лиш думку думаеш, тай гадку гадаеш?“
„Братїж мої, братя, щось менї тяженько,
[Щось менї тяженько], на серцї нудненько.

[4]) Так цен. вар., Кольб. Oj widaj my wbyły; Рус. Дн. і Гол. Либонь бо я.

За димом не видно, за стрільбов не вчує.[1]
Витачайте, братя, вози кованії,
Виводїте, братя, конї воронії,
Запрігайте в шлиї, шлиї ремінниї!
Повеземо брата долом долиною[2])
На три дороженьки, на битий гостинець.[3])
Викоплемо йому глубокую яму,[4])
Висиплемо над ним високу могилу,
Посадимо на нїй трояков зїле:
Ой одно зїленько — хрещачий барвінок,
А друге зїленько — рутка дрібнесенька,
А трете зїленько — пахучий васильок.
Буде тут військо йти, буде зїле рвати
І мойого брата буде споминати:
„Ой не той тут лежить, що панщину робив,
Але той тут лежить, що у війську служив.
Ой не той тут лежить, що Ляхам слугував,
Але той тут лежить, що Турка воював“.

Закінчене пісні комбіную з ріжних варіянтів. У Рус. Дн. і Ж. П. на гробі брата садять барвінок, васильок і руту; у Гол.

Першое зїленько пахнющая мятка,
Щоби поминала його рідна матка;
Другое зїленько крещачий барвінок,
Щоби поминав го увесь його рідок;
Третое зїленько рута дрібнесенька,
Щоби поминала його милесенька.

Щось воно та символїка виглядає на штучну тай форма рідок як би умисне уклепана для кепського риму з „барвінок“. У Кольб. замісь того читаємо:

Посадим на браті дві-три деревинї:
Одна деревина — червона калина,
Друга деревина хрещатий барвінок,
Трета деревина пахнущий васильок.

---

[1]) Тих двох рядків у Цен. і Кольб. нема; так у Рус. Дн. і Ж. П., у Гол. не видїв... не чувем.
[2]) Так цен., Рус. Дн., Ж. П. і Гол. межи три дорозї.
[3]) Так цен., Кольб. vac, Рус. Дн. і Гол. биті гостинці.
[4]) Так цен., давнїйші вар. глубоку долину.

Усї варіянти крім Кольберґового вставляють сюди слова, що нарушують розмір і взяті з иньшої піснї:

Будут дївки прихожати, тее зїля рвати,—

лише Кольб. має вірно, як і Цен.: буде тут військо йти. Так само у всїх варіянтах крім ценївського остатнї слова остатнїх рядків покладені в часї теперішнїм: робить, служить, господарює, воює; цен. вірнїйше кладе їх у минувшім часї.

Причина братовбійства, як бачимо, тут зовсїм забула ся; зі слів старших варіянтів можна б було догадувати ся, що се був якийсь припадок: „За димом не видно, за стрільбов не вчує", отже певно в битві, де в сутолоцї та куряві трапляєть ся вистрілити до свойого замісь ворога. На се натякає також опис похорону з військовою парадою. Можливо одначе, що мотив і тут був з разу иньший і вбійство не було припадкове; за тим промовляв би й теперішнїй початок піснї — турбота отамана-братовбійця. Про якийсь близший історичний підклад сеї піснї не важу ся робити нїяких комбінацій.

XXIV. Два козаки бють ся за дївчину.

Пісню про поєдинок двох товаришів-козаків, поповича і вдовиного сина, маємо в богатьох варіянтах із України й з Галичини. Найстарший варіянт надрукований у Русалцї Днїстровій стор. 22—25 і у Жеґоти Паулї, коротенький уривок у збірцї Ів. Колеси (Етноґр. Збірник т. XI, на самім кінцї); просторі варіянти знаходимо у Головацького (т. I, стор. 60—62), у Кольберґа (Pokucie II, 83—84) і в Чубінського V, стор. 1078—9 (три варіянти). Надто є в мене один варіянт-уривок записаний М. Павликом у Манастирську коло Коссова. Всї ті варіянти виявляють один тип і роблять досить легкою реконструкцію первовзору.

Ой війшли, війшли два місяченьки ясні,
Ой мандрували два козаченьки красні;
Ой мандрували, так собі говорили:
„Яку б ми собі дївчину намовили?"[1])
Ой нема в селї, іно єдна вдовонька,
Та є у неї найкращая дївонька.[2])

[1]) Сї 4 рядки лиш у Чуб. [2]) Сї два рядки лише в Гол. і Кольб. Пропускаю тут 4 рядки Гол. і Кольб.:

Ой ідуть вони без вдовине подвіре,
Вдовина дочка замітає підсїне.[1])
Попович каже: „Дївчина моя буде!“
Вдовин син каже: „Хиба мене не буде!“
Попович каже: „Ходїм ся пробувати,
Котрий маємо тую дївчину взяти“.[2])
В зеленім гаю два явороньки гнуть ся;
Ой за дївчину два козаченьки бють ся.
Вдовин син мовить: „Та вже ся погодїмо,
Так, товаришу, той побоєц устріймо:
Ой ходїм же ми та на долину рівну,
Один другому право в серденько мірмо.
А як вийдемо на широку долину,
Покажем собі хорошую дївчину;
А як вийдемо на широкеє поле,
Один другого най копієньков коле“.[3])
Попович став си на високій могилї,
Вдовин син став си на широкій долинї.
Попович стрілив, долину перестрілив,
Вдовин син стрілив, в саме серденько вцїлив.
„От, поповичу, та хорошая дївка!
В твоїм серденьку калиновая стрілка!“
Бодай калина нїколи не родила,
Що поповича марне з сьвіта згубила![4])
За поповичом дзвони ся розщибають,
А вдовин-сина вже тратити гадають.
За поповичом тай у всї дзвони дзвонять,
А вдовин-сина вже тратити виводять.
Над поповичем отець та мати плаче,

Ой годьмо ся, товаришеньку, годьмо,
Та до тої дївчиноньки на вальоти ходьмо.
Взяли до неї оба парубки ходити,
Взяли ся за ню оба товаришеньки сварити.
Се очевидно пізнїйша вставка, взята вже з звичайних сїльських обставин.
[1]) Сї два рядки лиш у Чуб. [2]) Сї два рядки лиш у Гол. і Кольб.
[3]) Сих 10 рядків у Чуб. нема.
[4]) Сих двох рядків у Чуб. нема, та в варіянтї Б. додано:
„Ой вдовин сину, дарую тобі дївку,
Вийми в серденька калиновую стрілку“.
„Ой як тяжко камiня підоймати,
Тяжче калинову стрілу виймати“.
Вже попсований розмір показує, що се пізнїйша, зайва вставка.

Над вдовин-сином лиш чорний орел kряче.
Вже поповича та до гробу проводять,
На вдовин-сина шибеницю лагодять.
„Стійте, панове, ще мене не губіте,
Пишіть листоньки, до братчика пошліте!“
Братчик читає тай назад відсилає:
„Як брат наробив, так нехай відбуває“.
„Стійте, панове, ще мене не губіте,
Пишіть листоньки, до сестроньки пошліте!“
Сестра читає тай назад відсилає:
„Як брат наробив, нехай так відбуває!“
„Стійте, панове, ще мене не губіте,
Пишіть листоньки, до матінки пошліте!“
Мати читає, ще борше відсилає:
„Най ми панове годинку зачекають“.
Матїнка їде, хусточкою махає,
Свойого сина червінцями обсипає.[1])

В варіянтї Головацького ще додано 14 рядків, а властно повторено в 6 рядках ще раз, хоч у иньшій формі, контраст між поповичем і вдовиним сином з увагою, що вдовин син бере шлюб з дївчиною, а далї в 8 рядках оповідано, що вдовин син вийшовши орати під могилу згадує свого товариша і омлїває з жалю за ним. Сей остатнїй уступ є також у Кольб., та менї оба сї уступи видають ся зайвими, пізнїйшими додатками, коли явило ся змаганє пересаджувати старші піснї з козацького мандрівного стану на хліборобський. Пісня характеризує так само як і попередня жорстокий час ненастанних війн, і в тім часї людий скорих на імпульси, з сильною волею, у яких між наміром і дїлом майже нема ріжницї часу. Так само важне для характеристики того часу, що кару смерти за вбійство між вояками можна було відкупити грішми. Нарештї важне й те, що поєдинок відбуваєть ся через стріляне з луків, яких уживали козаки ще лиш десь у першій четвертинї XVII в. Все те позволяє нам дату зложеня сеї піснї покласти не пізнїйше, як на першу половину XVII віку.

---

[1]) У варіянтї Чуб. викупляє вдовиного сина його мила, коли брат і сестра не захотїли, у вар. В. нема мови про викуп і кінчить ся:

Що поповича да й у яму пускають,
А вдовиченка на три частї рубають.

Се закінченє можливе і в первовзорі.

XXV. Тройзїлє.

Кождому познайомленому з українською лїтературою відома талановита поемка Т. Шевченка, що починаєть ся словами: „У тієї Катерини хата на помості“, поемка спопуляризована ще надто прегарною Лисенковою музикою. Та може не кождому відомо, що Шевченко для уложеня сеї своєї поемки, в якій схотїв схарактеризувати і глубину козацького почутя, і козацьке завзятє для осягненя взятої на себе мети і нарештї козацьку гордість, що не терпить анї тїни брехнї, покористував ся народною українською піснею, одною з найпопулярнїйших пісень укр. народа, відомою дослїдникам піснею про „Тройзїлє“. Маємо її варіянти у Вацлава з Олеська (стор. 402), Головацького (Звід із шістьох записів І, 112, III, 43—45 і 216—218), у Чубінського (V, 112, 386), у Грінченка (III, 234 - 241 9 варіянтів), у Метлинського (стор. 104), у Кольберґа (Pokucie II, 80—81, два вар.), а надто майже в кождій рукописній збірцї, яка попадеть ся до рук (у моїй збірцї зап. Теодора Яціва, зап. І. Л., І. Стефанчука з Воскресїнець, з Гусятина, Апіяна з Вижницї і з Кропильник коло Рудок). Відмін у тих усїх текстах зглядно не богато; що найбільше перероблювано вислови, псовано розмір і завдяки тому надштуковувано текст пізнїйшими вставками, або в народнїй памяти затрачували ся деякі частини піснї. Найповнїйші варіянти Головацького І, 112—113 і Грінченка III, 234—235, записаний у Полтавській ґубернії, не відомо в якім селї та повітї. Комбінуючи сї два варіянти, з яких кождий має 50 рядків, та притягаючи декуди иньші, звичайно більше попсовані, можемо ось як відтворити текст піснї зближенний до оріґіналу.

Ой їхали козаки з обозу,
Стали собі близько перевозу,
Стали собі гадоньку гадати:
„Деж ми будем нічку ночувати?“
Єден каже: „Ой темная нічка!“
Другий каже: „Ой бистрая річка!“
Третїй каже: „Хоть ся коня збуду,
А в дївчини на вечерю буду“.[1])

[1]) W. z Ol. Третїй каже: ту ночуймо і здоровля си не псуймо. У Кольберґа початок піснї відмінний:
Ой їхали три козаки з Венґер,
Питали ся до Ганусї весь день:

Приїхали тай стали на дворі, —
Ще ся світить в Марусї в коморі.
„Чи не вийде Марусина мама —
Не так мама, як Маруся сама?“
Ой не вийшла Марусенька з хати,
Іно вийшла Марусина мати.
„Не ночуйте, козаки, на дворі,
Не збудїте Марусї в коморі.
Бо Маруся недужа лежала,
Чорним шовком головку звязала,
Із за моря зїля забажала.
Котрий козак тройзїля дістане,
Той з Марусев до шлюбоньку стане“.
Перший козак на те засміяв ся,
Другий козак за голову взяв ся,
А остатнїй отак обізвав ся:
„Ой є в мене три конї на станї,
Єден коник як сокіл сивенький,
Другий коник як лебідь біленький,
Третїй коник як ворон чорненький.
Ой тим сивим до моря доїду,
А тим білим море переїду,
А тим чорним тройзїля дістану,
З Марусеньков до шлюбоньку стану“.
Ой став козак тройзїля копати,
Взяла над ним зазуля кувати:
„Тяжко тобі тройзїля вкопати,
А ще тяжше до шлюбоньку стати.
Ой не копай, козаче, тройзїлє,
Бо в Марусї вже з иньшим весїлє“.
Таки козак тройзїлє копає,
Накопавши на коня сїдає.
Ухватило його за серденько,
Став на дворі в Марусї живенько.

Ой деж то та Ганусечка жиє,
Що хороше кощулечку шиє?
Оден каже: „Я Ганусю любю“.
Другий каже: „Я Ганусю возму“.
Третий каже: „Я до слюбу стану“.

Се очевидно пізна вставка, взята з піснї про поповича і вдовиного сина. Троха подібно в варіянтї Чуб. V, 112.

Прибіг козак, з коника злїває,
А Марусї вже й дома немає.
Їде козак із дому з тройзїлєм,
А Маруся вже з церкви з весїлєм.
„Ти, Марисю, неправду сказала,
Свого слова тай не додержала“.
„Ой я тебе одного любила,
Стара мати усе наробила.
Булаб рада, козаченьку, ждати,
Не звелїла старенькая мати“.
„Ой заграйте, музики-орґанцї,
Нехай піду з Марусею в танцї“.
То не хмара-в-горі зашуміла,
То в козака шабля задзвенїла;
На городї маківка бренїла,
То Марусї головка злетїла.
„Отож тобі, Марусю, тройзїлє,
Не зачинай без мене весїлє!
І всїм буде такая заплата,
Котрі зводять вірного козака“.

Подаю тут огляд варіянтів сього звідного тексту піснї. Отже українські варіянти загалом не мають вступного оповіданя, що займає в Вацлава з Олеська і у Головацького перших 15 рядків. Се оповіданє зберегло ся лише в галицьких записах, відки я й узяв деякі поправки до тексту; Гол. і Вацл. з Ол. мають у розмові козаків таку форму:

Єден каже: „Ой бистрая річка!“
Другий каже: „Їдьмо, незеличка!“

Менї видав ся вірнїйшим варіянт, який я записав від моєї мами ще при кінцї 60-их років мин. віку і де стоїть так, як висше в текстї. Так само з устної традиції беру звороти „до шлюбоньку стане“ (так має й запис Вацлава з Олеська і всї українські) замісь самовільної поправки Головацького „до вѣнчаня“. Кладу також скрізь укр. форми „Маруся“ зам. гал. „Марися“. Із варіянта Головацького пропускаю рядки 22—25, яких нема і в Вацл. з Ол., зайві в сьому місцї:

Обібрав ся козак тройзїля дістати,
Взяла над ним зазуля кувати:
„Тяжко тобі тройзїля дістати,
А ще тяжше до вінчаня стати“.

Се віщуване не має тут ніякого значіня; на мою думку воно вставлене самим Головацьким як дублет пізнійшого подібного віщуваня зазулї р. 33—38. Від рядка 37 йду за варіянтом Грінченка, хоч у ньому дещо, прим. рядки 39—40, видаєть ся новійшою роботою. Традиції, що Маруся вимовляла ся наказом матери, в галицьких варіянтах нема і в загалї в тих варіянтах козак нїчого не розмовляє з Марусею. Таксамо можливо, що й два остатнї рядки нашого тексту, взяті мною з Головацького, пізнійший додаток; вар. у Грінченка має тут також додаток із двох рядків:

Не схотїла, щоб у парі жити,
Тепер будеш в сирій землї гнити.

Як сказано, пісня про тройзїлє розширена по всїй Українї як мало яка друга. Що вона своїм повстанєм належить до значної давнини, не пізнїйшої XVII в., про се свідчить не тілько її розповсюдженє і богацтво та при тім попсованє значної части варіянтів (див. напр. варіянт В. у Грінченка III, 236—238, ширший від усїх иньших, бо має 86 рядків, але без нїякої вартости для критики тексту, бо оповідач очевидно не співає, а рецитує, перетягаючи дещо на лад подібний до кобзарських дум, а дещо просто на прозу). З варіянтів Чубінського інтересний хиба варіянт Б. записаний Степаном Руданським десь на Поділю, що дає, хоч у попсованій формі, маленьке доповненє до тексту пісні. Почувши про Марусине жаданє заморського тройзїля як ліку на її хоробу, „перший і другий козак за головку взяв ся, а послїдний отак обізвав ся“. Перший рядок тут очевидно попсований із двох; я позволив собі тут уставити текст на основі сего варіянта, рядки 22—24.

Варто зазначити ще закінченє другого Кольберґового варіянта (Pokucie II, 81), записаного в Тишківцях городенського пов. Почувши віщуванє зазулї козак їде до дому.

Приїхав козак тими гороньками,
Ой заїхав аж до єї мами,
Вопа сидить межи жіночками.
„Ой помагай біг, мосця панно,
Я давний коханий!“
Ой она ниц не казала, лише сплакала:
„Ой побий мя, милий Боже,
Щом тї не чекала“.

Польонїзми в мові і сантиментальний концепт сьвідчать виразно, що се пізна, дворацька прищіпка.

Та маємо ще один доказ давности сеї піснї, а власне дві її перерібки доконані в народнїх устах, одна в Гуцульщинї, а друга невідомо де і в невідомім часї. Гуцульська перерібка (Гол. III, 216—218), записана в 60-их роках минулого віку в гуцульськім селї Криворівнї від Гуцулки Марини Грицючки, переводить стару козацьку пісню на гуцульську обстанову і на коломийковий склад.

Ішов леґінь з полонини на нове подвірє,
Та повернув до дївчини на єї задвірє.
Ой повернув до дївчини та став си питати:
„Ой ци можно, дївчинонько, старости прислати?“
„Ой а можна, леґінику, старости прислати,
Сли ми зможеш молоденький тройзїля дістати“.
Ой пішов він молоденький коника сїдлати,
Тай поїхав межи гори тройзїля копати.
Прилетїла зазуленька тай стала кувати:
„Ой лиши ти, леґінику, тройзїлє копати.
Ой лиши ти, леґінику, сесе троє-зїлє,
Бо в твоєї дївчиноньки грає вже весїлє“.
Ой класти би тай на коня новії сїделця,
Та їхати до дївчини, до щірого серця.
Ой прийшов він на весїлє, та став там стояти,
Ой віносят йому братя горівочки з хати.
„Ой не хочу я, братчіки, вашої горівки,
Лиш я хочу ісказати дві слові до дївки.
Бо я маю до дївчини шос заговорити:
Ци буде вна іще бірше з розуму зводити“.
Правов ручков із коника тройзїлє подає,
А з лївого свого боку шабельку віймає.
Ой кувала зазуленька на верху, на млинї:
„Най не буде, несїй сину, нї тобі нї минї!“

Аж душа радуєть ся, читаючи таку перерібку високо-поетичної старої піснї на новий — Нїмець назвав би його „hausbackener“ — тон та на гуцульські норови. Автор перерібки видержав характер дуже добре, з виємком хиба тої шабельки, що була натуральним оружєм у козака, але у „бідної Гуцулії“ зовсїм не вживаєть ся. Краще вже було б вивести Гуцула по старому звичаю з пістолями за поясом, на подобу того, як

каже гуцульська співанка: З пістолета, бре, вістрілю, з карабіна гримну, А дівчини не покину, хоч зараз погину. А то з шаблею він у двоє комічний.

Далеко глибше в річ сягає і краще характеризує переміну людських характерів ся перерібка пісні про тройзілє, яку я записав 1871 р. від моєї пок. матери, а якої нема в жадній відомій мені друкованій анї рукописній збірцї укр. пісень, крім натяків на її закінченє в одній пісні Чубінського (V, 167—4), про яку скажу далї. Ся перерібка записана мною з уст моєї матери, а вона навчила ся її з уст якоїсь чужосїльної жінки, з якою ще дївчиною провела одну ніч у млинї дожидаючи свойого млива; вона виглядає ось як:

Ой служив я у Риму
Три лїтенька тай зиму
За хорошу дївчину.
А вна поки не знала,
То зо мнов розмовляла;
А скоро ся дізнала,
Тай зараз перестала;
В тяжку недугу впала,
Зїленька забажала.
Росте зїленько з краю
При самому Дунаю,
Дунаю глубокому,
На камени білому.
Став я си тай думаю,
Що чинитоньки маю?
Сїдлаю коничепка
Тай їду до Дунаю:
Росте зїленько з краю
З Дунаю глубокого,
З під каменя білого.
Став я си тай думаю,
Що чинитоньки маю:
Ци бів камінь лупати,
Ци зїленько копати?
Бів камінь не лупав я,
Зїленька накопав я
Повную тоболоньку,
Тай їду до домоньку.
Приїхав на гороньку,
Поглянув в долиноньку:
„Ци то дзвононьки дзвонят,
Ци то музики грают?
Ой як дзвононьки дзвонят,
То дївчину хоронят;
А як музики грают,
То дївчину вінчают“.
Либонь музики грают —
Мою милу вінчают!
Коби ще хоць далеко,
А то туй у сусїди
За сусїдського сина!
Через моє подвірє
По водицю ходила:
Що коновками дрёнькне,
А в мнї серденько меркне;
Що фартушком зquestо зелїє,
А в мнї серденько млїє.

Як сказано, пісня доси невідома і недрукована. Та що вона колись була відома широкому кругови укр. люду, се доказує менї той її невеличкий уривок, що зберіг ся нам у записї Кулїша

і був надрукований у збірці Чубінського, т. V, стор. 167—8. Він виглядає ось як:

Ой чого козак смутен невесел,
Смутен, невесел і нерадостен?
„А якже мені веселому бути?
Ще вчора із вечора дївчина була,
А сьогодня нема, засватаная!
Не жаль би мені, коли б в стороні,[1])
А то через двір, да й товариш мій!
По воду іде, жалю завдає,
Із водою йде, добри-день дає.
„Здоров, здоров був, несуджений друг!“
„Здорова була, чужа не моя,
Чужа не моя, товаришова,
Товаришова зарученая!
Через двір не йди, жалю не роби,
Бо я з того жалю відерця побю!“
„Ой милий чужий, відерця не бий,
Мені молодій[2]) слави не роби!“

Читаючи сю пісню думав би на перший погляд, що се якась перерібка з московського, такий неукраїнський її розмір (типовий московський) і подекуди й язик. Та коли зблизимо її з поданою висше піснею моєї матери, то побачимо значну близькість кінцевої сцени і Кулїшевого запису. Можливо зрештою, що орїґінал Кулїшевої пісні справдї московський, а зближене до нашої пісні закінчене або припадкове, або дїйсна ремінїсценція перерібки пісні про тройзїлє.

Ся перерібка тим характерна, що малює нам дуже реальними рисами перехід козака в наймита. Він бідний як той біблїйний Яков служить три роки у хозяїна, надїючись одержати його дочку за жінку; за той час він купує собі земельку і будує хату (певно не батьківська!), а коли вже мало сповнити ся його сердечне бажанє, дївчина для жарту завдає йому важку працю і лишає його самого. І він мовчить, не сьміє сказати анї слова, тільки в тихости „думáє“ над своїм положенєм і „млїє“ при її появі на його подвірю. „Люди глубокого чутя і слабої волї“ — сказав би критик.

Вертаючи ще до Шевченкової перерібки сеї пісні завва-

[1]) В друку: з сторони. [2]) В друку: молодої.

жуємо поперед усього, що Шевченко перемінив основний мотив — добуванє тройзіля — на иньшу задачу в щиро-козацькім дусї: Катерина загадує козакам увільнити її брата з татарської неволї. Два козаки накладають головою в тім небезпечнім дїлї, третїй увільняє полоняника, та їдучи з ним із Криму на Україну якимось дивом не запитує його, чи він справдї брат Катерини. Аж коли стали в хатї Катерини і вона сама признала ся, що се не її брат, а милий, обурений Ярошенко зрубав їй голову. Як бачимо, мотивованє сього вбійства умотивоване не краще від народньої пісні, хоча само перенесенє мотива з тройзіля на визволенє козака з неволї робить честь живому поетичному почутю Шевченка.

XXVI. Подолянка.

Між козаком, зглядно героєм пісні, і дївчиною заходить конфлїкт, скоро їх обопільні відносини дійдуть до певної рішучої точки. Ми бачили вже такі конфлїкти в наших найстарших піснях. У піснї про Штефана воєводу дївчина бачучи своє нестерпне положенє скаче в Дунай, та не видержує характеру: Штефан ловить її і вона піддаєть ся йому за любку. Давнї часи, давнї й обичаї з підрядним, підневільним положенєм жінки. В піснї про козака і Кулину бачимо анальоґічний конфлїкт: переконавши ся про нуждарське житє козака і його цинїчний еґоізм дївчина здобуваєть ся на характер і покидає козака нездібного до мирного, хозяйського житя. Вона перемагає своє чутє та видержує характер. Але се не у всіх варіянтах: ми бачили, що в варіянтї, де козака заступив Ґречин, він на питанє дївчини, кудиж ми підемо, відповідає ляпідарним:

Я піду в мир, ти скочиш в вир,
Дївчино, дївчинонько.

Сей конфлїкт між дївчиною, хозяйською дочкою і козаком-бурлакою, обробляє наша народня творчість у ріжних піснях на ріжні лади, з добрим і з траґічним закінченєм. До пісень із траґічним закінченєм, де дївчина волить у Дунаю втонути, ніж бути козаковою любаскою, належить, а властиво сю ґрупу репрезентує досить розповсюджена пісня про Подолянку. На жаль, ся пісня, хоч відома в кількох варіянтах, доси не звернула на себе увагу головно задля того, що всї ті варіянти, особливо

українські (Метлинського ст. 105, Чубінського V, 367—369, пять варіянтів) тай Головацького три варіянти (т. I, 183 і 184 і т. III, ст. 134) значно поплутані, неповні, з попсованим розміром, а реконструкцією первісного тексту, який би дав добре понятє про характер і красоту тої пісні, доси не займав ся ніхто.

Менї пощастило в р. 1877 у львівській тюрмі записати незвичайно гарний варіянт сеї пісні враз із мельодією від рогатинського міщанина Францішкевича, інтересний тим, що крім повноти тексту подає майже бездоганно ритмічну форму пісні, майже у всїх инших варіянтах значно попсовану. Надто в моїх рукописних збірках єсть іще один варіянт „Подолянки“ записаний 1884 р. Антоніною Калинович у Шишківцях, заліщицького повіту. Пробую з усїх тих варіянтів реконструувати текст пісні, хоча мушу признати, що й вони не дають скрізь ясного і мотивованого тексту. Основою кладу рогатинський варіянт.

Ей вийшла, вийшла Подолянка по воду,
Тай сподобала козаченька на вроду.
По той бік Дунаю козак на дудку грає,
По сей бік Дунаю Подолянка гуляє.
Ой та перестань, козаче, в дудку грати,
Тай перестане Подолянка гуляти.
Ой та перестав козак на дудку грати,
Тай перестала Подолянка гуляти.
„Ой ти козаче, є зрада надомною,
Гей возьмиж мене я в той човен з собою!
Ой приплинь, приплинь, козаченьку, до краю,
Зараз з тобою я в той човен сїдаю“.
„Ей Подолянко, ти біленькая утко,
Ей ступай, ступай та на той човен хутко!“
Ще Подолянка на човен не ступила,
Вже Подолянку бистра вода піймила.
„Ей ти козаче, та ратуй же мя, ратуй,
Та будеш мати від матїнки заплату“.
„Ой не хочуж я від матїнки заплати,
Тількож тя хочу за миленькую взяти“.
„Ой волюж бо я в тім Дунаю втопути,
Ніж козакови за миленькую бути.
Я в Дунай втону, то на морі виплину,
Як за козака піду, то на віки загину“.

Гей Подолянка та по Дунаю плавле,
А молодий козак білі рученьки ламле.
„Ой подайтеж ми хоть якую тичину,
Нехай ратую та хорошу дївчину!“
Ей, хлопці, хлопці, Подолянка втонула,
Гей, лиш червона китайочка сплинула.
Ей закидайте та дрібненькії сїти,
Гей будем, будем Подолянки глядїти.
Вони глядїли штири дни і три ночи —
Нема Подолянки, лиш чорненькії очи.
Гей, викопали на Подолянку яму,
Ой заплакав козак, як за ріднойов мамов.
Гей ізробили на Подолянку трумно,
Ей заплакав козак, аж усім людям сумно.
„Наж тобі, дяче, мою сиву конину,
Тай прочитай ти Подолянцї псавтиру!
Наж тобі, попе, мою сїру корову,
Тай запровадь ти Подолянку до гробу!“

Се в головному звід галицьких варіянтів, на основі рогатинського. Другий варіянт Головацького (I, 184) має початок недоладний і взятий з инших пісень:

Ой коби я мав та орловії крила,
Полетїв би я [там], де дївчина мила.
Полетїв би я понад воротами,
Де дївчина з чорними бровами.
Ой поплину я по під воротима (!),
Вийде дївчина з чорними очима.

Вже сам попсований розмір та нечиста форма „воротима“, сфабрикована для риму, вказують, що се пізнїйша прищіпка до старшого тексту піснї, спричинена може затемненєм її первісного початку. Варіянт панї Калинович починаєть ся словами: „Пішла Подолянка до Дунаю по воду“ — важна тут назва річки Дунаєм, та розмір промовляє против первісности сего варіянта. Рядки 3—6 малює тільки рогатинський текст; можливо, що се пізнїйша вставка, для умотивованя того, що дїєть ся далї. В другім варіянтї Головацького Подолянка сподобавши собі козака зараз і каже:

„Ой ти козаче, ти [мій] любий соболю,
Возьми ти мене на Дунай із собою“.

В рогатинськім варіянті по сцені танцю Подолянка говорить козакови, що „над нею зрада“ і се головний мотив того, що вона йде на човен, але що се за зрада, того не пояснено. Рядки 11—12, хоч по троха дублєт попередніх двох рядків, вставляю з першого вар. Голов. (I, 183). Факт упадку Подолянки до води малюють ріжні варіянти не однаково. В варіянті з Шишковець маємо таке:

Ой десь ся взяла наддністерськая хвиля,
Вода човен вивернула, дївчину втопила.

І тут розмір показує нам пізну, коломийкову вставку; в старших варіянтах човен не перевертаєть ся, Подолянка паде в воду при всїданю до човна. Так само недоладно говорить перший варіянт Головацького:

Скоро дївчина в човен уступила,
Зараз ся зійшла вітровая хвиля.
Ой повна, повна, повна річка, повна,
Ой вищеховзла дївчинонька з човна.

Так само неясно і в другім варіянті:

Скоро дївчина на Дунай ступила,
Фаля повинула (?), човен затопила.

Детальнійше розвинено сю вставку в варіянті Метлинського (101), де цїлу сцену втопленя дївчини (без назви Подолянки) перенесено на море. Ситуація тут така, що дївчина буцїм то „поле да поле да все кукіль вибірає, Як загледить да козаченька на море“ — щось зовсїм недоладне. Нї з сього нї з того вона просить ся до нього на човен.

Тілько дївчина да у човен уступила,
Деся взяла ся да із моря синя хвиля,
Верне да верне всяку рибу ізо дна,
Вивернула да дївчиноньку з човна.

Щось зовсїм поплутано, хоч можливо, що в основі лежить якийсь старий, забутий мотив.

Із пятьох варіянтів Чубінського (V, 368—369) остатнїй, записаний Кулїшем, має інтересний другий куплєт:

Ой ще дївчина води не набрала,
А вже з козаком у розмову стала —

та замість розмови йде її освідчене любови до козака: „Ой ти козаче, а ти мій соболю“, як у Головацького. У першім варіянті, записанім невідомо де, дівчина набиваєть ся козакови сама:

Ой ти козаченьку, возьми мя з собою,
Я за рік, за два буду тобі слугою —

чому? по що? — невідомо. Третій вар. з Ушицького пов. замісь козака має дяка і говорить про втоплене дївчини в Днїстрі. Першому і третьому варіянтови спільна ще одна подробиця. Дївчина тоне і заявляє козакови, що не хоче бути його любкою. На те перший вар. додає:

Ой крикнув козак на свою дружину:
„Подайте менї ще довгу тичину,
Най потручу на Дунай дївчину, —

а в третїм козак велить свойому чурі:

Гей подай, хлопче, ясную оружину,
Нехай прострілю вражую дївчину.

Другий варіянт приплїтає до піснї закінчене з иншої піснї иншого розміру (правдоподібно з піснї: „Ой дївчина по гриби ходила) з ріжними не зовсїм доладними додатками:

Волїла-б я горе покупати,
Як з тобою та до шлюбу стати;
Волїла-б я гіркий полинь їсти,
Як з тобою на посаї сїсти.

А на се козак говорить до тонучої:

Ой випю я коновочку меду,
Таки я тебе з розуму зведу;
Ой випю дві коновоньки пива,
Таки ти будеш моя чорнобрива.

Розуміеть ся, все те з текстом нашої піснї не мало первісно нїчого спільного, так само як перших 6 рядків третього варіянта Чубінського, де знов, як у Головацького, починаєть ся від орлових крил, але виведено мотив ще недоладнїйше:

Ой коли б я мав орлові крила,
Полетїв би я, де дївчина мила.
Гей сяду, паду над воротами,

Вийшла дівчина з чорними бровами;
Ой сяду, паду орлом на воротях,
Вийшла дівчина краща від злота.

Остатні 4 рядки мойого звідного тексту, про відчитуванє і похорон Подолянки коштом козака заховали ся лише в шишковецькім варіянті; та мусїло щось анальоґічне бути і в прототипі, коли третїй варіянт Чубінського й самого героя пісні, козака, перемінив на дяка.

Що можемо сказати про зміст і основну ідею сеї пісні? Не все в ній ясне, особливо ж початок не дає ясної картини ситуації анї ясних мотивів для поступків дїєвих осіб. Що се за танцї над річкою? Чого замануло ся дївчинї перевозити ся човном через річку? Що за роля козака, який плаває човном і очевидно не сповняє функції перевізника, бо в нещасливім випадку тратить голову і зовсїм не вміє ратувати потапаючої дївчини? Все се і значне число суперечних із собою і новійших, ad hoc уложених варіянтів початку пісні вказує на те, що пісня мусить бути давня і початок її попсований. Та її ідейна основа ясна для нас вповнї: дївчина волить утонути, як бути козаковою любовницею, іграшкою його хвилевої похоти. Се характеристика часу, коли контраст між козацьким кочовим та воєнним житєм і хозяйським, хлїборобським побутом був іще так сильний, як його малює пісня про козака і Кулину. І се буде підстава для датованя сеї пісні коли не XVI віком, то в усякім разї першою половиною XVII в.

Причинки до студій над писаннями Лаврентія Зизанія.[1]

Написав **Михайло Возняк.**

I.

В українськім письменстві другої доби вдаряє в очи велика недостача житєписних даних майже в кождого письменника. А й ті дані, які є, дуже часто так помотані, так противорічні, що треба прямо дивувати ся нераз, як могли учені повторювати один за другим критично непровірені здогади. Отсї слова можна вповнї приложити і до письменника, для якого творчости хочу подати декілька причинків в цїли нового осьвітлення її ґенези.

Лаврентій Зизаній був з роду Тустановських. Походженнє Тустановських руське. Їх герб „Пилява" вказував би навіть на шляхотство. Як Лаврентій, так і його брат не уживали того прізвища, хиба рідко денебудь у підписах, а називали себе Зизаніями. Здаєть ся, що сей вираз — Зизаній прибраний, а радше, що се переклад на грецьку мову їх старого прізвища Куколь, як називають їх сучасні акти[2]). Твердити певно, що Стефан і Лаврентій були шляхотського походження, не дозволяє виступ проти Стефана автора брошури: Plewy Stephanka Zyzaniey Heretyka, z cerkwi Ruskiey wyklętego (Вильна, 1596): „лїпше

---

[1]) Сї причинки читав я на лїтературних вправах Проф. Дра К. Студинського.

[2]) Encyklopedya powszechna, XXV, Варшава, 1867, стор. 775. Указатель, дополненіе и примѣчанія къ VII тому Русской Историческої библіотеки, стор. 209.

тобі, звертав ся він до Стефана, глядіти за горшками і кліщами, ніж як мужикови проповідувати"[1]), або такий факт, що Стефан не знав навіть, хто був його батько[2]). Певне одначе, що Лаврентій Зизаній був родом із Галичини, де в янівськім деканатї в рр. 1758—1765 змінив свій грецький обряд на латинський generosus Tustanowski, — in villa Nowosiołka[3]). Про Галичину як вітчину його сьвідчить сей факт, що він вертає від Соломирецьких до Львова „къ отечеству своему и родителемъ"[4]). Вкінці маємо на се доказ у письмі монаха скитського монастиря о. Леонтія до львівського міщанина Николая Золоторуцького з 9 вересня 1633 р. Згадуючи про свій побут у Львові, висловляє він жалї з причини замічених ним у тамошнім братстві непорядків та дає ріжні ради, між иньшим і таку: „Ваша мил. потребуете, же бы казнодей з наукою грецкою и латинскою и словенскою былъ и друкарни и тексту писма святаго вядомъ и Богословіи. вправде зышолъ бы ся его мил. отецъ Бережанскій але и тамъ не порожнуетъ. Барзѣй бымъ раил вашимъ милостямъ до мѣстъкой церкви его мил. Господина отца Лаврентія Зизанія одискати. Поневажъ и отчичку вашого Лвова малжонку маетъ, и самъ с тыхъ краев есть. пристало бы му своимъ послужыти, гдыжъ и ктиторки благочестивіи его змерли"[5]).

Повисший документ цікавий для нас також із того погляду, що сьвідчить про степень освіти Лаврентія Зизанія. Звідки виніс Лаврентій сю освіту? У львівській братській школї не міг учити ся, бо зберіг ся катальоґ сеї школи з літ 1586—1590, а в нім не находимо імени Лаврентія[6]). Нема також ніяких даних, щоби відносити місце його освіти до острожської школи, де дехто велить учити ся йому разом із братом і Кирилом Транквілїоном Ставровецьким. Чи не образував ся Лаврентій в ярославській єзуїтській колеґії, яку заложили Софія

---

1) К. Харламповичъ, Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка, Казань, 1898, стор. 377.

2) Кояловичъ М., Литовская церковная унія, т. II, Спб. 1861, стор. 34.

3) Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. I, т. 4. Київ, 1871, CXII. Подрібний реєстр насильних способів, ужитих католицьким духовенством для обернення унїятів у латинство, стор. 545.

4) Акты, относящіе ся къ исторіи Западной Россіи, т. IV, Спб. 1851, № 154, стор. 241.

5) С. Голубевъ, Кіевскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники, т. II. Київ, 1898, Приложенія, № 9, стор. 33.

6) Харлампович, Западнорусскія школы, стор. 382.

зі Спрови Косткова та її дочка Анна княгиня Острожська?[1]) За тим здогадом, який можна би ствердити або заперечити тілько на основі таких матеріялів, як катальоґи і т. и. в ярославських архівах, промовляла би ся обставина, що по повороті від князїв Соломирецьких до Львова покликав його князь Олександр Острожський в Ярославі на домового учителя.

До 1592 р. був Зизаній учителем львівської братської школи. Задля переслідувань, які зносило львівське братство від епископа Ґедеона Балабана, що 1 січня 1592 р. наслав на братську школу своїх крівняків зі слугами, які зачали лихословити дідаскалів за їх суперечки з владикою і грозили висїкти їх шаблями, а в Кирила хотїли навіть висмикати бороду[2]), було братство приневолене відіслати своїх учителїв, між иньшими „Лаврентія въ градъ Берестейскій"[3]). Одначе в 1595 р. тамошня „школа разорила ся черезъ самыхъ же професоровъ школьныхъ, которые за лакомствомъ удавшися, до Вильни на сытные пироги отбѣгли, а тутъ, къ большой ганьбѣ и жалю убогого хрестіянства, на уруганье противниковъ нашихъ все покинули безъ жадноѣ слушноѣ причины"[4]). У Вильнї заняв ся Зизаній науковою працею і видав два твори: **Наука ку читáню и҆ розумѣ́ню писмà словéⁿского: ту тыж ѡ҃ стóй трóйци, и҆ ѡ҃ въчловечéнїи гсдни.** До сього букваря додав **Лéксис, Сирѣчь Реченїѧ, Въкрáтъцѣ събрáн'ны. И҆ и҆з словéⁿскаго ѧ҆зы́ка на прóсты`` Рускїй дїѧлеᵏтъ И҆стол'ковáны.** Л. Z. Крім того в додатку поміщені отсї статейки його брата Стефана: 1) **И҆ᶻложенїе ѡ҃ правослáвной вѣ́рѣ**, 2) **Ѡ҃ въчловечéнїи Гос'пóд'ни** і 3) **Ѡ҃ знаменїи Крестномъ**[5]). Другим його твором, виданим у Вильнї того самого 1596 р. у місяці лютім, була **Грамматїка Словенска Съвер'шéн'наг и҆скуства ѻ҃сми чáстїй слóва, и҆ и҆ныˣ нужⁿдныˣ**[6]), про яку

[1]) Józef Łukaszewicz, Historya szkół w koronie i w wielkiem księstwie litewskiem od najdawniejszych czasów do roku 1794, tom pierwszy, Познань, 1849, стор. 122.

[2]) Monumenta confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis, I, 1895, № 265.

[3]) Акты З. Р. т. IV, op. cit. № 33, стор. 43.

[4]) ibidem, № 63, стор. 89. Посланіє Володимирського і Брестського епископа Іпатія київському воєводї князеви Константину Острожському.

[5]) Сборникъ отд. рус. яз. и словесн. имп. акад. наукъ, т. 34. И. Каратаевъ, Описаніе славяно-русскихъ книгъ напечатанныхъ кирилловскими буквами, томъ первый съ 1491 по 1652 г., стор. 272.

[6]) ibidem, стор. 271.

приготовлюю осібну розвідку.

Букварі, невеличкі дитячі енцикльопедії, крім вивчення читання мали також на цїли подати перші основи релїґії. Буквар починав ся звичайно славянською азбукою (а, б, в, г, і т. д.), а потім ішли склади, поодинокі слова та речення для вправи в читанню, — причім у пізнїйших букварях фрази для вивчення були приложені до того, щоби подати початкові знання о граматичних видах[1]). Потім ішли загально уживані молитви, символ віри і моральні виречення, передусім із притч Соломонових. При кінцї містили ся розмірно більше просторі трактати. Велика заслуга Лаврентія ся, що він виданнем своєї „Наѹки“ в острожської рукописи в друкарнї виленського православного братства заініціював на Руси-Українї довгу й інтересну літературу букварів, які так і допрошують ся свойого бібліоґрафа й дослїдника.

За азбукою і складами на оборотній сторонї другої картки Лаврентієвого букваря є предословіє. Мл҃тва до г҃а нш҃его І҃с Х҃а. За молитωв ст҃ыхъ Ѿц҃ъ нáших, Гн҃. І҃с, Х҃е Б҃е нáшъ, помилѹй нас, аминь. І зараз слїдує поясненнє, яка думка містить ся у кождім слові сеї молитви, яка доґма, проти яких ересий. Так на третій картцї в уступі Ѡбʼѧснѣнье читаємо: За молитωв ст҃ых Ѿцъ нáшихъ. Тоѹ просим І҃с Х҃а бг҃а нáшего, âбы за причиною и҆ мл҃твою ст҃ыхъ змиловалсѧ над нáми, â иж ст҃ых собѣ на пóмочъ взывáемо, тым бѹ чести не ѹ҆ймѹемо, кгдыжъ и҆хъ до нéго ω причинѹ â егò ω змилованье прóсимо.

Я иж ст҃ыи мóлѧтсѧ, пишет і҆ωанъ бг҃ослов въ апокали́ѱисѣ въ главѣ ѕ҃. кгды ôтворилъ пѧтѹю печáть видѣлем под олтарем, дш҃ѣ побитых за слóво бóжее и҆ за свѣдóцʼство котóрое мѣли, и҆ кричáли гóлосом великим мóвѧчи, пóки вл҃дко ст҃ый и҆ и҆стинный не сѹдишъ, и҆ не мсти҆шъ крóве нáшеи над живѹчими на земли҆. и҆ дано каждой зних шáты бѣлыи. и҆ зас въ г҃ глав мóвит. и҆ вышол дым кадилныи ко мл҃твам ст҃ыхъ ѿ рѹки҆ а҆гг҃еловы перед б҃а.

Тоутсѧ ѧвно ôказѹе иж мóлѧтсѧ ст҃ы ѹ҆сопшіи.

Г҃и і҃с х҃е б҃е наш помилѹй нас. Кóждое речéніе тогò слóва наполнéно є҆стъ таéмниц. Г҃и, значит натѹрѹ бозскѹю в' сынѣ бóжом, а І҃с члчскѹю, а х҃е двѣ натѹрѣ в' единой персóнѣ. и кгды мóвимо г҃и, тым а҆рі҆ѧ є҆ретіка потлѹмлѧем, котóрый х҃а правдивым бóгом невызнавáет. Я кгды мóвимω І҃с, є҆вти҆ха и҆ ді҆ωскóра попи-

¹) С. Голубевъ, Исторія Кіевской духовной Академіи, т. І. Київ, 1886, стор. 193.

ра́ем, которіи невѣра́т, абы бы́лъ хс досконалы́ чл̃къ. а кгды́ за́с мовимо хс, Несторіа и иных геретиков до конца потлумла́емо. кѫторіи дво́х сно́в божих повѣдаю́т. единого сы́на бж̃го бг̃а, а другого сн̃а маріина ха̃ чл̃ка простого, а того не вѣдаю безу́мныи же́ тое реченіе хс, то естъ помазанецъ. значитъ двѣ естествѣ в' единой ѵпостаси. Аминь, заправды то такъ естъ[1]).

На оборотній стороні третьої картки і на четвертій є молитви: Царю небесный, Пресв. Тройце, Отче нашъ, Вѣрую[2]), почім знаходить ся така порада: Будь веселы́, кгды на тебе фрасунокъ пріидетъ, споко́ны́ кгды ти ласка и пріазнь ѿ всѣхъ будетъ.

Як повисша виписка, так і поміщені на кінцевих картках від оборотної сторони 38 картки до 44 включно статейки Стефана Зизанія вказують недвозначно на се, що Лаврентієва „Наука" була не тілько букварем в нинїшнїм розумінню того слова, але й початковим науковим підручником по предмету науки віри. Передусім треба се сказати про Изложеніе о православной вѣрѣ Стефана. На шести картках в коротких питаннях і відповідях для латвѣ́шаго вирозумѣна хрістіанским дѣтем, вияснює він головнійші точки православної доґматики при помочи розмови межи странным зловѣрнымъ і православнымъ благовѣрнымъ, при чім особливу увагу звернено на науку про походженнє св. Духа[3]). В статейці о знаменіи крестномъ говорить ся про те, як складати пальцї до хрестного знамени. З другого боку буквар Лаврентія тїсно звязаний з тодїшньою полемічною лїтературою. І поясненнє молитов і статї катехитичного характеру викликали тодїшнї події в південно-західній Руси, бо при кінці 16 в. почала дїлати там католицька пропаґанда й тому оба брати, Стефан і Лаврентій, як звісні противники папства, старали ся у своїм букварі виложити головнійші доґми православної церкви, які відріжнюють її від

---

1) Подаючи отсей цитат і зміст „Науки", користував ся я виписками Проф. Дра К. Студинського, за що на сім місцї складаю свою сердечну подяку. Сей цитат наводить також у примітцї А. Криловський: Львовское ставропигіальное братство, Київ, 1904, стор. 244—245.

2) В символї віри в членї о св. Дусї нема додатку слова „истиннаго", П. Пекарскій: Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ, т. I, введеніе въ исторію просвѣщенія въ Россіи, стор. 167.

3) Се місце діяльоґу передрукував проф. Ґолубєв в Исторіи Кіев. дух. Акад. стор. 196—198, а цїлість Волынскія епарх. Вѣдомости за р. 1887, стор. 551—559.

иньших християнських віроісповідань[1]).

З букваря Зизанія лишаєть ся ще його „Лексис“[2]), поміщений на $33^1/_2$ листках, який за проф. Ґолубєвим[3]) хибно долучують до граматики з 1596 р. проф. Буліч[4]), а за ним і д. Огієнко[5]). Сей слівник містить 1061 слів, розложених в азбучнім порядку. Укладчик пояснює майже виключно церковно-славянські слова простою українською мовою, яка нераз цілком тотожня з теперішньою (парубок, зараз, лазня, пута і т. д.). Проф. Буліч здогадуєть ся, що Лаврентій укладав свій слівник самостійно, черпаючи матеріял з книг св. Письма, богослужебних і творів отців церкви, прим. Кирила Єрусалимського[6]). Жерела його незвісні, а хоч стрічаєть ся у нім декілька слів із новгородського слівника 1431 р., „але звідси не можна зробити висновку, що Зизаній в числї других жерел користував ся і тим слівником“[7]). За ним повторив то саме й д. Огієнко[8]). І дійсно, нї з першого новгородського слівника, що має заголовок **Рѣчь Жидовьскаго ѧзыка преложена на Роускоую, неразоумно на разоумъ, и въ Єванглихъ, и въ Апл҃хъ, и въ Псалтири,**

[1]) На се звернув увагу вже Пекарський, op. cit., стор. 167 і 168.

[2]) „Лексис“ Лаврентія передрукував дуже недбало Сахаров в „Сказаніяхъ русскаго народа“, т. II, кн. 5, Спб. 1849 п. з. Литовско-русскій словарь, составленный въ 1596 году Лаврентіемъ Зизаніемъ, стор. 119—134.

[3]) Исторія Кіев. Дух. Ак. стор. 201, примітка 1.

[4]) Очеркъ исторіи языкознанія въ Россіи С. Булича, Записки историко-филологическаго факультета императорскаго С.-Петербургскаго университета, часть LXXV. Спб. 1904, стор. 164.

[5]) Огляд українського язикознавства, Записки Наук. тов. ім. Шевченка, т. 79, стор. 59. „Лексис“ Зизанія долучує до його граматики і проф. Порфірєв: Исторія русской словесности. Часть I. Казань, 1904, стор. 619. Що й Каратаєв не був введений в блуд примірником „Науки“ з Імпер. Публичної Бібліотеки, як твердить проф. Ґолубєв (Исторія Кіев. Академіи, стор. 201), доказом того примірник „Науки“, описаний дром Франком в Записках Наукового товариства імени Шевченка, т. XX (Miscellanea, стор. 5—6). Сей примірник продав львівський антиквар Іґель до якоїсь краківської бібліотеки і в нім саме знаходить ся „Лексис“ в тім самім місцї „Науки“, що й у примірнику Імператорської Публичної Бібліотеки. Не можливо припустити, щоби в двох примірниках, однім у Львові, другім у Петербурзї, знайшла ся вшита в середину статя, що не була складовою частию „Науки“. Здаєть ся, що „Лексис“ вийшов також осібною відбиткою.

[6]) Очеркъ исторіи языкознанія, стор. 165.

[7]) ibidem, стор. 185.

[8]) Огляд укр. язикознавства, стор. 59.

и в Пармѣ и въ прочихъ книгахъ і містить майже самі жидівські імена й прізвища, ні з другого: Тлъкованіє неудобъ познаваемомъ въ писаныхъ речемь, понеже положены сѫть рѣчи въ книгахъ отъ началныхъ преводникъ ово Словенскы, и ино Сръбскы, и другаа Блъгарскы и Гръчьскы, ихже неудоволишасѧ преложити на Рускый[1]), рішучо не користав Лаврентій Зизаній безпосередньо, як показуєть ся з докладного порівнання „Лексису" з тими слівниками. Але з другого боку голословне запереченнє Огієнка, що слівник Зизанія не має нічого спільного зі слівником, який надрукував архимандрит Амфилохій в Чтеніяхъ Имп. Общ. исторіи и древн. росс. при моск. унив. в II кн. за 1884 р.[2]). В 1879 р. набув архимандрит Амфилохій Острожську Біблію з 1581 р. у торговця стародрукованими й рукописними книжками Шишкова. Між иньшим в кінці „Біблії" на семи вплетених картках написаний замітний слівник, названий укладчиком „Лексисъ съ толкованіемъ слове(н)скихъ словъ просто". Властитель тої замітної рукописи, коли взяти під розвагу множество приписок на полях у Старім і Новім Завіті, жив у західніх ґуберніях межи Поляками та Жидами. Про сей слівник каже Амфилохій, що „настоящій словарь едва ли не древнѣйшій опытъ Украинскаго Азбуковника". Тут усіх слів 896. „Лексисъ" робить вражіннє недбало написаного учеником приготовання з лексичного матеріялу чужої мови. Слів під поодинокими буквами не улаштовано в азбучнім порядку, при богатьох словах недостає народнього терміну побіч церковнославянського (видно, що укладчик не вмів дібрати відповідного значіння), а деякі слова повторені.

Годить ся навести тепер для порівнання хотяй би спільні слова всім трьом слівникам на букву а.

Амфилохій	Зизаній	Новгор.
абиє заразъ	заразъ	
апостолъ, посланникъ	посланецъ	
агнецъ, баранокъ,	баранокъ	
агница, овца молодая	молодая овечка	
аще, если	если	

[1]) Оба новгородські слівники надрукував Калайдович: Іоаннъ ексархъ Болгарскій, изслѣдованіе объясняющее исторію словенскаго языка и литературы IX и X столѣтіи, Москва, 1824, том перший, стор. 193—195, другий 196—197, відтак передрукував їх Сахаров, Сказанія, т. II, кн. 5, op. cit. стор. 192—194.

[2]) Огляд укр. язикознавства, стор. 59, 4 примітка.

Амфилохій	Зизаній	Новгор.
алекторъ, петелъ, пѣвенъ,	пѣвець	
аѳедрон, проходъ іс-поднѣй,	афедронъ, выходъ, закретъ	
адъ, пекло, тма	темность, певѣдомое мѣсце, преисподняя, по Грецку: адъ, псаідісъ	тма
адана, Господь	адонія, Господь, панъ	
азъ я	я	
авва, отецъ	тато, отецъ	авъ, ѿць
аллилуіа, фала живому Богу	хвала Богу; приходитъ Богъ; хвалите и вспѣвайте живаго Бога; еврейскимъ бо языкомъ: аль, идетъ, явися; а иль Богъ; а уія, хвалите, вспѣвайте	Ялѣлоугиа, хвала Боу.
арамата, масти дорогие,	ароматы, запахи, и дорогія масти, и тыжъ коренье; албо зелье пахнучее.	
архитриклин, старшій подчашій або подключій	архитриклинъ, маршалокъ, начальникъ тремъ всклоненіямъ.	
аминь, право, воистину	заправды, або нехай такъ будетъ	право
ангелъ, вѣстникъ, повѣдалъ (sic)	вѣстникъ, албо повѣдачь	
архистратигъ, воевода, царь,	архистратигъ, цесарь и тыжь старшій князь.	

Усіх слів на букву **а** в Амфилохія 52, в Зизанія 26, спільних обом 17, з тих кілька однаковісінько пояснені.

З решти слівника наведу тільки звороти і слова, пояснені іменником з прикметником, які найкрасше промовляють за спільним жерелом слівників Амфилохія і Зизанія.

Амфилохій	Зизаній
истукан, вылитый болванъ,	истуканъ, вылитый болванъ,
кознь, скрытое а зрадливое, ошукане	козня, скритое, зродливое ошуканье,
месиа, христосъ, помазанецъ,	Мессія, Христосъ, помазанецъ

нє пцієваниє, довнимане и неслушное вымолвлене	непщеваніе, мнѣманье, и неслушное выиовленіе
ныриціє, съпѣску домокъ, ямка	спѣску домокъ, ямка
сп8дъ, корецъ албо нѣякая коробка	корецъ албо нѣякая коробка
тщєславіє, порожние слова.	порожняя слова[1]).

Коли взяти під розвагу великі подібности а місцями навіть тотожности обох слівників і сю обставину, що „Na8к8“ видав Лаврентій з Острожської рукописи, можна з повною певністю твердити, що слівник, надрукований архимандритом Амфилохієм, і був жерелом слівника Лаврентія і піддав йому гадку видати „Лексис“, тим більше, що богато поправок в церковнославянських словах і зсилок на грецьку мову можна пояснити його добрим знанием клясичних мов, передусім грецької.

Для Лаврентія Зизанія при укладанню його слівника послужили жерелом проби таких слівників, які, як здаєть ся, появили ся під впливом богатої лексикоґрафічної літератури в Польщі, тим більше, що короткі замітки по рукописях показують ясно, що нарід потрібував словарів; з другого боку „Лексис“ Зизанія послужив жерелом для рукописних азбуковників або алфавитів чужих слів 17 і 18 в. З деяких місць великоруського слівника, що має ріжні заголовки: Книга глаголемая Азбуковникъ или: буквы, або Книга глаголемая Алфавитъ, або Лексисъ неудобь разумѣваемымъ рѣчемъ — видно, що укладчик мав в руках слівник Лаврентія Зизанія[2]).

У слівнику Лаврентія Зизанія находимо вже не мало коротких пояснень енциклопедичного характеру, й тому він творить начеби перехідне звено від простих ґльоссаріїв до пізнійших енциклопедичних словарів. Для української фільольоґії таким дуже важним енциклопедичним словарем був Лєѯїко́нъ славєноро́сскій, и̑ и̑мєнъ Тлъкова́ніє“ Памва Беринди, Київ, 1627, для якого одним із жерел послужив також „Лексис“ Лаврентія. До сього признаєть ся сам Беринда на кінці книжки в помові: Читатєлю сп҇нїѧ, коли говорить про себе, що Федір Балабан мє́жд8 жє̀ си́ми пон8ди́ и̑ мєнє̀ а҆́щє и̑ про́ста но̀ т8́южде рє́вность и̑мꙋ́ща, рєчє́нїѧ и̑ и̑мєна Славе́нскаѧ и̑збира́ти, а҆ки нє ѡ҆у́ сꙋ́щꙋ тогда̀ Лєѯїко́н8, ра́звѣ Любомꙋ́дра Кѵ́р Лаврє́нтїа Зїза́нїи тогда̀ Дїда́скала, ни́нѣ жє̀ Прєсвѵ́тєра, є҆гѡ́жє и̑ здѣ̀ принєсє́нїє и̑ и̑справ-

[1]) „Лексис“ Зизанія цитую після видання Сахарова.
[2]) Сахаровъ, Сказанія р. нар. т. II, кн. 5, стор. XII.

лєнїє ѩвственно бѹди[1]). Другим виданнєм вийшов Лєксикон Беринди в Кутеїнськім монастирі 1653 р. У словар Беринди увійшов слівник Лаврентія майже в цілости.

II.

Наѹка кѹ читаню і Граммматїка Словєнска зробили Лаврентія звісним князям Соломирецьким. І 1597 р. був „панъ Лаврентий Зизаний, человѣкъ нáученый, зъ места Виленского прибавленый бакараломъ“ Богдана, що в великий піст „началъ учитисе по руску грамоте и по кгрецку“[2]). Ту перебув він до р. 1600 „месеца апреля у понеделокъ на святаго Мартина папы римъского“ (14 цьвітня), коли Соломирецькі відібрали сина „зъ науки отъ Лавреньтия“ і зараз дали „до науки латинския, до пана Максима Гарасимовича Смотрицкого“[3]). З того факту, що науку латинської мови поручено Мелетієви Смотрицькому, а не Лаврентієви, вносить проф. Харлампович, що він не знав латинської мови[4]). Сей висновок невірний. Проти нього говорить і наведений висше цитат з письма о. Леонтія і близший розбір жерел, якими користував ся Лаврентій при укладі своєї граматики. Своєю дорогою Смотрицький володів латинською мовою, без сумнїву, далеко лїпше від Лаврентія Зизанїя.

1600 р. 1 вересня виїхав Зизанїй у Галичину. З собою віз він письмо Соломирецьких, в якім по зазиві до братства ревно трудити ся за православну віру стояло: „Понеже господинъ Лаврентій, педагогъ сына нашего, къ отечеству своему и родителемъ путешествуетъ: сего ради молимъ о немъ вашу любовь, еже любезно его воспріяти и благодать свою къ нему являти“[5]). Зі Львова покликав Лаврентія Зизанїя кн. Ол. К. Острожський до Ярослава на домового учителя для своїх дїтий: Константина й Івана. Та не довго судило ся Зизанїєви учити малих Острожських. 2 грудня 1602 р. умер кн. Ол. Острожський, а його жінка Анна Костчанка, що була латин-

---

[1]) Користую ся примірником в Бібл. Нар. Дому, ч. 325. Сей цитат на стор. ѵѕ҃ς.

[2]) П. А. Кулишъ. Матеріялы для исторіи возсоединенія Руси, томъ первый, Москва, 1877, Боркулабовская хроника, стор. 72.

[3]) ibidem, стор. 74.

[4]) Западнорусскія правосл. школы, стор. 304, замітка 1.

[5]) Акты З. Р. т. IV, № 154, стор. 241.

ського обряду й хотіла своїх синів навернути на свою віру, прогнала його зі свойого дому та з ярославської церкви[1]), де він став сьвящеником і проповідником і одержав степень протоєрейства[2]).

На протяг дальших десятьох літ нема ніяких даних про житє Лаврентія. Щойно 17 мая 1612 р. „Іахим, кнежа Корецъкий, воеводичъ Волынский, Анъна Ходкевичовъна, кнежъна Корецкая, хотечи“, „жебы се хвала Божия ширила и порядъне отъправовала въ маетъностяхъ“ їх, „усмотрившы на то чоловека годъного и побожъного господина отца Лаврентия Зизанію Тустановъского“, дали йому свою церкву „замъковую Корецъкую соборъную, со въсими приходами тое светое церъкве належачими, отъ славъное памети небожъчиковъ продъковъ (їх) даными, то естъ: селъце за месътомъ Зарецъким с фолъваръкомъ, въ томъ же селъцу ставочокъ и мълыночокъ, к тому тежъ землю борътъную Цуцатинъскую, съ полъми, сеножатъми, землю тежъ борътъную противъ Княжа надъ Царемомъ, земълю тежъ борътъную межи Бабина и Подъдубецъ. А до того наданъя вышей менованого поступили есмо ему, говорить ся далї у грамотї, юръкгелъту шестъдесятъ золотыхъ полъскихъ и фаленъдишу локотъ осмъ и футро лисее. А тое отецъ Лавъренътий все маетъ спокойне и ненарушоне уживати, а хвалы Божее пиленъ быти и справы духовные въ церъкви справовати, водлугъ науки светыхъ апостолъ и предания богоносныхъ отецъ светое Восточъное церкви и въ послушании светѣйшихъ отъцовъ нашихъ и учителевъ патриарховъ восточъныхъ, а за нас гришъныхъ и за богоданъные потомъки наши Господа Бога во светыхъ служъбахъ и молитвахъ просити, яко да дастъ намъ благоденъство и конецъ благъ живота сего, а тамъ изъбавитъ вичъного мучения и царства небесного сподобитъ[3]).

Коли Єлисей Плетенецький почав своє велике діло реорґанізації церковно-релїґійного та зорґанізовання культурно-про-

---

[1]) Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. VII, Київ, 1887. Власноручні записки Петра Могили, стор. 93. Собраніе сочиненій М. А. Максимовича, т. I, Київ, 1876, стор. 191.

[2]) Максимович, Собр. соч. т. I, стор. 191. Митр. Макарій: Исторія русской церкви, т. XI, Спб. 1903, стор. 50.

[3]) Архивъ Юго-Запад. Россіи ч. I, т. VI, Київ, 1883, стор. 407—408, фундаційний запис князя Йоахима Корецького та його жінки Анни Ходкевичівни протопопови при соборній церкві в м. Корцї Лаврентію Зизанію Тустановському.

сьвітного житя, в числї учених, що мали згуртувати ся коло нього, межи людьми „добре обзнакомленими зі справою друку“ [1]) закликав і Лаврентія Зизанїя. Бо Плетенецький разсꙋди́въ жѐ и ѹсмотрѣвъ свобо́дна и ѹпраздне́на бы́ти бл҃гоговѣнна мꙋжа, словеснѣйша Дїда́скала и Вѣтїю, хꙋдо́жнаго жѐ Еллиногре́ческаго ѧзы́ка ѹмѣнїе и искꙋство стѧжа́вша, пречстного Оц҃а̀ кѵр Лаврентїа Зїзанїа Тꙋстано́вского, Пресвѵ́тера, и ст҃ыѧ Православныѧ вѣры исповѣдника и Проповѣдника, того̀ ѹмоли̂, въе́же любо-трꙋднѣ потща́тисѧ Превожде́нїе то́е изъслѣдова́ти, и испра́вити: иже и любезно въспрїимъ врꙋченное, съ извѣстнѣйшим Архїтѵ́помъ Еллинскимъ, изрѧднѣе жѐ въ гра́дѣ Ето́нъ изображенным, двалѣтствова́въ въ дѣлѣ, сътвори̂ то́ѧ книги исправле́нїе [2]). Коли передмова друкувала ся перед видрукованнєм тексту Бесїд Золотоустого, а не по видрукованню, то на основі того, що бесїди почали друкувати ся в маї 1621 р., а Лаврентій працював над ними два роки, можна вносити, що до Києва прибув Лаврентій 1619 р.

В Київі був він проповідником [3]) і, здаєть ся, належав до учительського збору шкіл, заснованих Плетенецьким [4]). Виходило би се також із останньої сторони передмови: Чита́телю Блгчстивомꙋ и въ Писанїихъ Любоотщаливомꙋ въ Гсдѣ Радоватисѧ, здравствова́ти и ѹмдрѧтисѧ до книжки виданої 1625 р. у Київі: Ст҃гѡ Оц҃а Нш҃гѡ Андреа Архїеп҃па Кесарїа Каппадокїйскїа Тлъкованїе на Апокалѵѱїн' Ст҃гѡ Ап҃ла и Еѵг҃лїста Хв҃а Іѡа́нна Бг҃осло́ва [5]). В кінцї передмови читаємо: Кѣждо жѐ и ѡ се́мъ Чита́телю: ꙗкѡ Древнимъ Зво́домъ Апокалѵ́ѱїи растлѣннымъ и съкращеннымъ сꙋщымъ, ѿ Еллїнскагѡ сїю многотрꙋднѣ Истлъкова̀ Пречестный въ Пресвѵтерехъ Гсднъ Оте́цъ Лаврентїй Зїза́нїа

[1]) С. Голубевъ: Кіевскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники, томъ I-й, Київ, 1883, стор. 271.

[2]) Передмова „Правосла́внымъ Читателемъ“ до книжки: Іже въ ст҃ыхъ оц҃а нш҃го Іѡа́нна Златоѹстаго Архїеп҃: Констаⷩтїна гра́да: патрїархи вселенскаго Бесѣды на̀ дї Посла́нїй ст҃гѡ ап҃ла Па́вла. Київ, 1623, стор. 28+726. Музей Нар. Дому. Стародруковані книжки, ч. 10. Про київо-печерське видание Бесїд Золотоустого відзивали ся з похвалою навіть особи, що були ворожо настроєні до православя. Передмова Саковича до „Desiderosus“, Краків, 1625.

[3]) Голубев, Петръ Могила, т. I, стор. 279.

[4]) ibidem, стор. 281.

[5]) Примірник сеї книжки находить ся в музею Нар. Дому межи стародрукованими книжками, ч. 13. Се folio, 16+156+1 похибок.

Тустановскїй, мужъ Еллинскихъ и Славенскыхъ искусный Дїдасклалъ, и Проповѣдникъ.

Бесїди Золотоустого вийшли в Москві 1712 р. Московське виданне ріжнить ся від київського тим, що в першім не поміщено вже передмови Єлисея Плетенецького, а друга, підписана Захарієм Копистенським, у московськім виданню дещо змінена при кінці. Крім того в тексті мова в богатьох місцях підновлена[1]). Того самого року вийшло в Москві також Толкованїе на апокалипсїй. У московськім виданню полишено ту саму передмову, тілько при кінці пропущено се, що говорить ся про Памва Беринду. Крім того цілий текст взагалї підновлений і змінена правопись — а далї все иньше заховано так, як у київськім Толкованю[2]).

III.

З часу протопопства Лаврентія в Корці, заки удав ся на поклик Плетенецького до Київа, лишила ся в рукописи його проповідь, виголошена на похоронах княгинї Чорторийської дня 18 мая. Першу звістку про сю проповідь подав проф. Е. Калужняцький в „Обзорѣ славяно-русскихъ памятниковъ письменности, находящихся въ библіотекахъ и архивахъ львовскихъ“[3]). Друком появила ся ся проповідь щойно 1904 р. Видав її Криловський в „Приложеніяхъ“ до свойого „Опыта церковно-историческаго изслѣдованія: Львовское ставропигіальное братство“ (стор. 53—64). Виданне д. Криловського прямо скандальне й наносить сорому росийській науці[4]). На 12 сторонах 198 похибок, 3 менші пропуски, один більший, не вчисляючи в се такого факту, що видавець позволив собі розвязати титли, внести усї надстрічні букви у рядки тай уодностаив уживанне ъ і ь, які в рукописи що слово стоять не на своїм місці (очевидний знак, що в пору списування сеї проповіди

---

[1]) П. Пекарскій, Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ, т. II. Описаніе славяно-русскихъ книгъ и типографій 1698—1725 годовъ, Спб. 1862, стор. 273.

[2]) ibidem, стор. 274 і 275.

[3]) Труды III археол. съѣзда, II, приложенія, стор. 219.

[4]) Таку саму вартість що до докладности в мові, як Криловського, мають видання і передруки Ґолубєва. Їх усїх можна безпечно ще раз передрукувати, бо приміром історик мови на матеріялах, виданих Криловським і Ґолубєвом, рішучо не може опирати ніяких своїх висновків.

ъ не мало ніякого значіння і не відчувано його потреби, а ь мало тілько значіннє знаку мягчення). Та останні три закиди менше важні, бо таке дуже часто практикуєть ся з церковно-славянськими текстами й воно має деяке своє оправданнє. Похибки в виданню проповіди Лаврентія у Криловського в порівнанню з рукописею подаю при кінці з уваги на вагу сеї проповіди для історії нашої мови як памятника з прикметами північно-українського говору [1]) тай такого, в якім виступає сильна боротьба елементів польського й українсько-народнього з книжнім церковно-славянським, передруковую її ще раз.

Лаврентієва проповідь має деякі спільні мотиви й передусім загальний настрій поодиноких частин з двома проповідями Захарії Копистенського, які він виголосив на похоронах і в річницю похоронів Єлисея Плетенецького. Перша з них, се **Ка́занье на чстномъ по́гребѣ Бл҃же́ннагѡ Мꙋжа, и҆ Превелебногѡ Ѡ҆ца, кѵр Єлїссеа въ Ієросхимонасеххъ Єѵѳѵмїа Плетене́цкогѡ.** (Київ, 1625). Того самого року вийшла в Київі і друга проповідь **О҆мїлїа албо Ка́занье на̀ Роко̀вꙋю Па́мѧть въ Бз҃ѣ Веле́бногѡ Бл҃же́нной Па́мѧти Ѿца̀ Єлїссеа въ їеросхимона́сехъ Єѵѳѵ́мїа Плетенецкогѡ Ѧрхїмандрита Пече́рского Кі́евского**“ [2]).

Ѿ сме́рти̇̀ ма́ю мо́вити, каже Копистенський у **Казанью; а҃но ѡ҆ то́й ко́ждый зна́етъ, ꙗ҆къ є҆сть сро́га; ꙗ҆къ неꙋблага́на; ꙗ҆къ нѣко́мꙋ зъ ѹ҆рожо́ныхъ на̀ то́тъ свѣ́тъ на́мнѣй нефолгꙋ́етъ, ни̇̀ Царе́мъ, ни̇̀ Вельмо́жамъ, ни̇̀ Патрїархѡмъ, ни̇̀ Прⷪркѡ́мъ,**

---

[1]) В формах, де було давнійше довге о або е, повстали з діфтонґів у зглядно ю: **ѡ смерти своюй, въ першꙋмъ пославіи, дꙋбръ** (може бути і вплив польської мови), **в щастю сегосвѣтнюмъ, ѡ нюй** (два рази), **ѡ тꙋи почеснꙋи смерти, Ѿнюслъ, днювъ, о онꙋмъ, пры тꙋ ѡстатню послꙋзѣ, ю, по покꙋтѣ ст҃ꙋй, дш҃ы нш҃ꙋй, о слꙋжбѣ Бж҃ꙋй, на ѡстатню вечеры.** Замісць ч приходить ц: **инацей** (два рази), **конецне, скꙋтецне** і такі форми, як **немоцними** і иньші, які вже можна пояснити впливом польської мови, який так сильно відбив ся на Лаврентієвій проповіди. Дальше замітне для сеї проповіди тверде р і ц, тверде т в 3 ос. обох чисел на переміну з мягким, перевага ы над и, и на місці давнього ѣ, твердість ж, ч, ш, по яких стоїть ы, infinitiv-и: **пожегнатї, поправитї** і иньші менші признаки північно-українського говору.

[2]) Обі проповіди — велика бібліоґрафічна рідкість і находять ся в музею Нар. Дому межи стародрукованими книжками (ч. 11 і 12). Примірник **Казаньѧ** комплетний і гарно збережений, примірник **Омїлїи** не має кінця (недостає від 57 до 60 стор.). Омілію передрукував недокладно проф. Ґолубєв в „Архив-і Ю.-зап. Россіи, ч. I, том 8.

а̂нѣ самы́мъ ст҃ымъ Бж҃имъ, а̂ле всѣ́хъ покладае́тъ, всѣ́хъ звитѧжа́етъ[1]).

Ѡ ма́рности ли̇̀ того̀ свѣ́та, ѿ богатствахъ и̂ ѿ ро́скошахъ зрадли́выхъ выправо́вати бꙋ́дꙋ, а далї на тій самій сторонї: Ѡ ꙗ̂къ мно́гѡ и̂хъ того́ дозна́ло, кото́рыи въ ро́скошахъ и̂ тѣле́сностѧхъ тогосвѣ́тнихъ валѧ́ли сѧ, же̇̀ на́глѣ и̂ ледавѧ́ко померли, и̂ па́мѧть и̂хъ съ шꙋ́момъ погибла; Ѡ гото́вости ли̇̀ на̀ смр҃ть припомина́ти бꙋ́дꙋ; ѿ то́мъ запра́вды потре́бнаѧ є̂стъ ре́чъ ча́сто ѹ̂чи́ти. Бо́вѣмъ мно́гихъ ѿклада́ючи ро́къ ѿ ро́кꙋ, дн҃ь ѿ днѧ̀ покꙋ́тꙋ, ѿшꙋка́ло и̂ ѡ̂мыли́ло, же̇̀ ледавѧ́ко живо́тъ сво́й скончи́ли. Тому для нас не̇̀ дїскꙋ́рсѡвъ тепе́ръ годи́на, а̂лѣ ра́чеи жа́лости и̂ сердечного поболѣ́нѧ и̂ пла́чꙋ[2]).

В першій частині „Казань̂ѧ“ говорить Копистенський „ѿ Пла́чꙋ на́дъ ѹ̂ме́рлымъ“, в другій робить похва́лꙋ ѿцꙋ̀ нш҃емꙋ (Плетенецькому), а в третій буде ѹ̂милѐннаѧ и̂ плачли́ваѧ мо́ва, и̂ всѣ́хъ до̀ пожегна́нѧ сѧ зъ Преставлѐннымъ зъ ѹ̂помнен̂емъ до̀ гото́вости на̀ смр҃ть.

В першій частині „Казань̂ѧ“ читаємо: Ве́нцъ и̂ то̀, же́смо-сѧ та́къ на́збыть розвеселили на̀ то́мъ свѣ́тѣ, же̇̀, бына́мнѣй не̇̀ пла́чемъ а̂ ѡ̂ сме́рти не памѧта́емъ, и̂ ѿ не́й собѣ̀ не̇̀ розбира́емъ: прина́мнѣй тепе́ръ роспла́чмо сѧ и̂ розжалѣ́мсѧ и̂ неха́й всѣ́мъ неѡ̂хо́тникѡм не бꙋ́детъ тѧ́жко сло́ва Бж҃гѡ послꙋ́хати, и̂ зъ слꙋ́ханѧ ѡ̂воцъ ꙗ̂кі́й ѿнести̇̀: а̂ прина́мнѣй срдцѐ ка́менное въ жа́лости за̀ грѣ́хи̂ вла́сныи, през то́тъ жа́ль, и̂ слѐзъ, надъ ты́м преста́вл’шимъсѧ, го́йнымъ вылѧ́ньемъ, до̀ жа́лю и̂ ѹ̂миле́нїѧ скрꙋши́ти и̂ змѧкчи́ти[3]). Щоби бути все готовим на смерть, взиває слухачів Копистенський ось як: И при́то́мъ бꙋ́дꙋмо гото́ви на̀ сме́рть не̇̀ ѿклада́ючи, мно́гихъ бовѣ́мъ мдрыхъ и̂ на́божныхъ пота́емнѣ и̂ не ѡ̂повѣ́днѣ надхо́дитъ и̂ ло́витъ. а̂ готꙋ́ючисѧ поддава́ймосѧ за̀ живота̀ под крѣ́пкꙋю десни́цꙋ Бж҃їю[4]). З дальшого тексту „Казань̂ѧ“ нагадує Лаврентієву проповідь реченнє, що „подібним способом робить і Бог, поки житя того „похо́днѧ“ нам сьвітить, приказує, аби ми навернули ся до нього“[5]).

В другій частині „Казань̂ѧ“ говорить Копистенський, що Плетенецький є гідний похвали, поне́важъ зъ За́цныхъ и̂ Побо́жныхъ Ро́дичѡвъ бы́лъ ѹ̂рожо́ный[6]), а далї за свою „побо́жность, цно́ты и̂ ѡ̂бы́чаи до́брыи. Як св. Павло, був Пле-

[1]) Казанье, стор. 4. [2]) ibidem, стор. 5. [3]) ibidem, стор. 9 і 10 [4]) ibidem, стор. 21. [5]) ibidem, стор. 22. [6]) ibidem, стор. 22.

тенецький звісний з бѣдъ, працъ, трȣдωвъ, и стрⷣнїй, був міцним у православній вірі, був ученим у „любомудрію і богословію“, на грѣхи валечнымъ и дȣжимъ[1]). Плетенецький був батьком не тілько нам, але й всемȣ Народȣ Рωссїйскомȣ і въ Народѣ нашемъ був ѹтѣхою и доброчинным і т. д. Потім ще раз пригадує проповідник, що смерти має сподївати ся кождий християнський чоловік на кождім місцї і в кождому дїлї[2]).

Ще більше спільних точок з Лаврентієвою проповідию має друга похоронна проповідь Копистенського „Омїлїа“, а саме її третя частина[3]). Однаково з проповідию Зизанїя зазначена тут користь з памятання на смерть: Великїй то и не ошацованый, хрстїане, пожитокъ зъ тыхъ Памятей намъ походитъ, гды мы на смерть памятати ѹчимъся: гды ѡ того которого поминаемъ, ꙗкобы мовячогω намъ зъ ѹстъ слышимъ, сное Мⷣрца. *Μνήσθιτι τὸ κρίμα αὐτȣ, ὅτι οὕτω ὥς κρὴ τὸ σόν· ἐμοὶ χθὲς, χρὴ σοὶ σήμερον.* Помни, мовитъ, на сȣⷣ егω, же такъ естъ ꙗкъ и твоє, мнѣ вчера, и тобѣ днесъ. Поневажъ памятъ смерти великїи намъ пожи(т)ки приноситъ. Напродъ животъ нашъ на семъ свѣтѣ справȣетъ и доводъ розȣмȣ есть. Тыи всѣ речи которыи сȣть при концȣ, спорȣжаны бываютъ ведлȣгъ розȣмȣ и ѹважаня конца[4]). Далї стрічаємо тут таке саме порівнанне, як у Зизанїєвій проповіди: И ꙗкъ Птаство въ лѣтаню своемъ, и рыбы въ пласаню, ѹправȣютъ себе хвостомъ своимъ: Такъ люде повинни ѹправовати животъ свой и покȣсы ѿтрясати хвостомъ, то естъ Памятю смерти. А далї на

---

[1]) ibidem, стор. 24. [2]) ibidem, стор. 37.

[3]) Омілія ділить ся також на три части: Первая часть бȣдетъ ѡ томъ, ижъ Ѹмерлыхъ поминати, и за нихъ Млтвы и Ѻфѣры приносити, *ἁγιομνήσια* назваными, естъ то поданье еще ѿ апслωвъ црковное, иже то ѹмерлымъ ратȣнокъ приноситъ, а того ѹчителми црковными доводити буде (ст. 4). Вторая часть. *Ἐτήσιον μνημόσυνον*, тоестъ, Рочнȣю память ѿправовати, штоестъ за таемница, и што тогω за розȣмъ; Где тежъ ѡ третинахъ, десятинахъ и сорочинахъ а при томъ и ѡ иномъ належитомъ ѿчасти наȣка бȣдетъ; Третая частъ,Повȣдка до скрȣхи и ѹмиленїа, и ѡ Памяти смертной и ѡ Сȣдѣ Спсителя нашего Іса Ха всѣ просѣмъ, абы тая моя Бесѣда пожитокъ намъ принести могла дȣшевный (стор. 5).

[4]) Омїлїа, стор. 51. На марґінесї: Поминаⷨ ȣмерлого чини памятъ смертнȣю а. Памятъ смерти животъ нашъ справȣетъ.

тій самій стороні: И ꙗкъ жеглѧръ албо штырникъ през море хотѧчи оуправити корабель, не на передней части кораблѧ але на задней при маштѣ оусѣдаетъ; такъ чл҃къ през море тое житїа вꙋрное, окрꙋтъ живота своегѡ оуправити хотѧчи, не при Памѧти ѡ продкахъ своихъ, албо ихъ зацности, албо ѡ станѣ щастѧ нехай оусѣдаетъ, але маштъ познанѧ самогѡ себе и смерти въ рꙋкахъ мыслей своихъ держати маетъ[1]).

Другий великий і неоцінений хосен з памятання про смерть сей, що Памѧт смерти дш҃ѣ нашѣ оуздоровлѧетъ. Ꙗкѡ вовѣмъ въ тѣлѣ соутъ розмайтыи хоробы, такъ и розмайтыи лѣкарства, же противныи речи противными лѣчены бываютъ, але хоробы дш҃ъ сꙋть страсти грѣхѡвъ. Нанебезпечнѣйшаѧ зась хороба дш҃и грѣхъ смертелный, противко которомꙋ есть спорѧжено лѣкарство Покаѧнїа, до которого нашѡсобливѣй насъ приводит памѧть смерти начастѣйшаѧ. На се наводить доказ з Ісаїї, де читаєть ся, що скоро почув цар Езекія, що вмре й не буде більше жити, зараз навернув ся до плачу та до покути. І мешканці Ніїви на „погрожкꙋ“ Йони навернули ся до покути. Ѿто Памѧть смертнаѧ оулѣченє есть дш҃евное. И ꙗкъ три хоробы на головнѣйшїи сꙋть дш҃и, то есть, гордост подобнаѧ водномꙋ трꙋдꙋ набрезкломꙋ, тоестъ, пꙋхлинѣ. Лакомство подобное февpѣ горѧчой и прагненє чинѧчей, Вшетеченство подобное проказѣ змазꙋючей и заражаючей, такъ тежъ соуть три лѣкарства тымъ хоробѡмъ противныи под часъ смерти. Лакомствꙋ противно есть ѡпꙋщенє сегѡ свѣта: Подлость погребенѧ, противитъ сѧ гордости: И тѣла зепсованє противитъсѧ вшетеченствꙋ. И длѧтого до знесенѧ тыхъ хоробъ дш҃евныхъ барзо потребна есть Памѧть смерти. Помочна есть на гордост, Ѿколь Антїохъ чꙋючи себе хоробою смертелною поражоным и ѡпанованымъ, боѧзнию смерти, зъ тѧжкои пыхи зпроваженый почалъ до познанѧ себе приходити и себе смират“[2]). Помічна на лакімство, бо легко погорджує усіми річами той, хто все думає про се, що має умерти. Що й на „вшетеченство“ помагає, доказує Копистенський випискою з Екклезіяста.

Потрете важна есть памѧть албо оуваженє смерти, до познанѧ власнои оуломности“, бо „оуважаючи вовѣмъ ꙗкъ великїи смроды въ смерти, ꙗкъ великїи гнилости, ꙗкъ спросныи брыдкости бываютъ, и ижъ богатства не вызволѧт ѿ смерти, роскоши ѿ робацтва, и чести и пошанованѧ ѿ смродꙋ, такъ до

[1]) ibidem, стор. 52. [2]) ibidem, стор. 53,

познан҃ѧ своєи подлости, през памать смертнѹю чл҃къ приходитъ[1]). Єщє єсть и четвертый пожитокъ Памѧти смерти, жє побѹжаєтъ чл҃ка до чине҃ѧ ꙗлмѹжнъ щодробливыхъ[2]). Земських дібр не забере чоловік зі собою на другий сьвіт, тілько Православнаѧ вѣра, и добродѣтели зъ тобою пойдѹтъ. Єсть єщє и мл҃рдьє товаришъ въ дорозѣ ѹмєрлымъ. Ѿколь єсли чл҃къ въ смерти запоминаєтъ ѿ ѹчинкахъ млсрдныхъ, и млсрдьє Бж҃єє єго запоминаєтъ. Бл҃жєннїи млсрдныи ижъ такокыи, млсрдѧ достѹпатъ[3]). Але найболшїй зо всѣх пожиткѡв пожиток чинит Памать смерти тотъ, жє дасть ємѹ навѣки нє грѣшити, а гды такъ, то ст҃ымъ быти, а потымъ навѣки зъ Бг҃омъ жити. Дх҃ъ ст҃ый тымъ насъ ѹпевнѧєтъ, презъ Мѹдрца мовѧчи. *Ἐν πᾶσι τοῖς ἔργοῖς σοῦ μέμνησο τῶν ἐσχάτων σοῦ καὶ εἰς τὸν αἰῶνα οὐκ ἁμαρτήσεις.* Въ всѣхъ, мовитъ, справахъ твоихъ памѧтай на ѡстатокъ твой, тоєсть на смерть, и навѣки нє згрѣшиш[4]). Тому слѹшнаѧ тєды єсть рєчъ, Правовѣрныи Хрстїанє, намъ Поминки, Офѣры, Мл҃твы, и Ꙗлмѹжны чинѧчи за дш҃ѣ въ хв҃ѣ заснѹвших, тыи цноты и за нашѣ дш҃ѣ чинити, плачѹчи за ѹмєрлыхъ, и за своѣ грѣхи плакати[5]). Отже „памѧтаймо на смерть, ижъ нє знаємъ коли она прїйдєт[6]).

І неублаганість і неминучість смерти, і марність усїх земських утїх, і погубність тїлесних роскоший, і потреба негайної покути та жалю за гріхи, і погляд, що з виду вмерлого та його похорону повинні живі брати собі духовий пожиток, ще більше вихваленнє Плетенецького та Чарторийської за спільні обом прикмети в „Казанью“ Копистенського та проповіди Лаврентія, а в „Омілії“ вже з початку, як і в проповіди Зизанія, зазначеннє великої користи з памятання на смерть, і прирівнаннє людського житя до плавання риби або кермовання веслярем корабля, і вичисленнє трьох найбільших хороб душевних: гордости, лакімства на все туземнє і розпусти, і поданнє лїків на сї слабости: чим скорша покута та вічна пригадка, що смерть вирівнує усе тай усїх зі собою, і сильне підчеркненнє потреби крім віри ще й неминучого товариша, милосердя, і що найважнійше тотожні цитати з сьвятого письма, — все те говорить за деякою залежностию проповідий Копистенського від Зизанієвої. Що Копистенський міг знати Лаврентієву проповідь,

---

[1]) ibidem, стор. 54.
[2]) ibidem, стор. 54.
[3]) ibidem, стор. 55.
[4]) ibidem, стор. 55.
[5]) ibidem, стор. 55.
[6]) ibidem, стор. 56.

а ще правдоподібнійше міг бути на похоронах княгині Чарторийської, се не виключене, але задля недостачі позитивних даних годї се твердити. А в такім разї подібність мотивів, настрою і цитатів проповідий Копистенського та Зизанія промовляють за спільністю жерел, з яких користали оба проповідники.

Польські проповідники, що видали друком свої проповіди, виголошувані на похоронах, ділили такі проповіди на дві, а в більшости на три части. Найблизшим центром єзуїтської проповіди для Зизанія була Вильна. До Вильни прийшли Єзуїти 1569 р., кілька місяців по люблинській унії. Єзуїтська колеґія і при ній низша школа, заснована Єзуїтами, зі всіми приманчивими штучками: прийманнєм даром бідних дітий, театральними представленнями і т. д. мали виховати нове поколїннє в католицькім дусї. Для пропаґанди своїх ідей послугували ся Єзуїти також церковними брацтвами, прилюдними дискусіями, богослуженнями і проповідями. Проповідь була безперервна. Кождого дня, рано й вечером гомоніла вона в єзуїтськім костелї на чотирьох мовах: польській, латинській, німецькій і італїйській, а при тім проповідниками були такі блискучі бесїдники, як Станїслав Варшевіцкий, перший ректор виленської єзуїтської колеґії, Петро Скарґа, що скоро вславив ся своєю незвичайною красномовністю, і иньші. А вплив єзуїтських проповідий був деколи так сильний, що весь зібраний нарід плакав у церкві[1]).

Межи 1592—1617 р. вийшли в Вильнї ось які похоронні проповіди: Brant J. S. Kazanie przy pogrzebie Jerz. Chodkiewicza, Wilno, 1596; Bembus M. Kazanie na pogrzebie Kiszczyny, Wilno, 1614; Grodzicki Stanisław. Kazanie na pogrzebie Katarzyny Radziwiłłownej o czyscu, Wilno, 1592; Grącki A. Kazanie na pogrzebie Massalskiego, Wilno, 1614; Kazanie na pogrz. Chodkiewicza, Wilno, 1614 i Kazanie powtórzone na pogrz. Chodkiewicza, Wilno, 1614; Kazanie na pogrzebie Woyny, Wilno, 1615; Laudański Wojc. Kazanie przy pogrzebie Alex. Hołowczyńskiego, Wilno, 1617; Piekarski A. Kazanie na pogrzebie Radziwiłłownej, Wilno, 1614; Kazanie na pogrzebie I. Lewana, Wilno, 1615; Widziewicz Marc. Kazanie na pogrzebie Woyny, Wilno, 1615, Kazanie na pogrz. Gabr.

[1]) Борьба съ католичествомъ и западно-русская литература кон. XVI — пер. пол. XVII в. А. С. Архангельскаго, стор. 23. Чтенія въ Импер. Общ. истор. и древн. росс. при москов. унив. 1888, кн. I.

Woyny, Wilno, 1616. З тих усїх проповідий пригадують проповідь Лаврентія Kazania Пєкарского та Їронцкого. Пєкарский в Kazaniu na pogrzebie Wielmożney Paniey Jey Mośći Paniey Barbary Kiszczyny (з 1614 р.) уважає найбільшою фільософією роздумуваннє над смертию і має ту спільну гадку з проповідями Копистенського та Зизанїя: „згадуючи похорон (помершої), згадуймо власну смерть, а не будемо грішити“. Чи мав сю проповідь Лаврентій під рукою, годї сказати, бо такі гадки бачимо висловлені і в иньших проповідях, з яких він цїлком певно користав.

За те знав певно Зизанїй проповіди Їронцкого: Kazanie przy pogrzebie Sławney Pamięci Pana, Je° Mośći P. Wincentego Woyny (1615) i Kazanie na pogrzebie Sławney Pamięci Pana, Jego Mośći Kniazia Alexandra Massalskiego, Marszałkowicza Grodzinskiego, miane przez X. A. Gr. і т. д. (1614). У проповіди на похоронї Войни стрічаємо ту гадку, що гріхи треба відкуплювати милостинею. Навуходоносор за свою гордість, за се, що pysznym y nadętym sercem począł się przechwalać z Babilonu od siebie bogato y z wielkim kosztem budowanego, упав так, że zmaiestatu krolewskiego zrzucony, z sceptrum y korony krolewskiej złupiony między bestyami policzony został. Їронцкі виступає проти засади: „Jedz, pii, tyi, zażyway duszo moia, albowiem masz wiele dobrego“ і з погордою говорить про таких людий: O iako dźiśia iest wiele takich wieprzow, y Epikureyczykow. Щоби могти охоронити ся перед смертию, треба добрих дїл. Тут і находить ся цитат: „Памятай останнї річи, а на віки не згрішиш“. При кінцї проповіди завзиває до добрих дїл. Як Лаврентій Зизанїй, так і Їронцкі відзиваєть ся до авдіторії словами: namileyszy słuchacze moi або namilszy słuchacze moi. А передусїм стиль проповіди Зизанїя нагадує дуже стиль проповідий Іронцкого; розумію тут залюбованнє до вживання питань для сильнїйшого переконання слухача й розпочинання таких питань злучкою „izali nie“, у Зизанїя „извли нє“.

З другої, наведеної мною проповіди, взяв Зизанїй навіть примір на гріх гордости. При кінцї першої частини сеї проповіди говорить Їронцкі про гріх гордости і, згадуючи про вавилонську вежу, каже: Taka była ona harda wieża Familiey krola Nabuchodonozora, ktory przećiwko Bogu pysznym sercem wynieśiony, Babilon swoy w zgorę wysoko podnośił: a Pan Bog go wnet obalił, y z bestyami y bydlęty porownał,

że iako woł śiano iadł. Анальоґічне місце в Зизанїя звучить: Кролеви засъ Вавилонскомꙋ Навхꙋдоносорови, жеса ꙗко волъ паслъ на травѣ, що иншого справило, изали не тонже грѣх гордости. Зараз потім стоїть у проповіди Їронцкого: Та гордість була також у того Антіоха, другого короля, який о своїй власти і силї так дуже думав, що також високі гори хотїв виважити на важках (szalach): але Пан Біг зараз укорив ту вежу, коли зрівнав її з гноем і нестерпним смородом так, що погани смороду його хороби не могли знести самі його комірники, що носили його на кріслї. Примір на гріх гордости з житя Антіоха находить ся і в Лаврентієвій проповіди, але сюди міг дістати ся сей примір з проповіди другого польського проповідника; до виказання його впливу на Зизанїєву проповідь переходжу тепер.

Тим проповідником був славний Петро Скарґа, якого вплив відбив ся дуже значно й на самому Їронцкім. Коли-ж возьмемо під розвагу такі факти, як се, що з усіх творів Скарґи найліпшими були його проповіди принагідні, соймові і похоронні, де сила доказів, гладкий виелїв, недостача всякої пересади визначує так мужеську вимову Скарґи, що вона часто підносить ся до значної висоти[1]), а далї слова Фабіяна Бірковского, висказані над трупом Скарґи: Nierychło takiego kaznodźieię Polska nasza obaczy, ktory serca ludzkie trzymał w ręku swych, y obracał nimi kędy chćiał, przez dźiwną a iemu tylko daną wymowę [2]), а вкінцї сильну пропаґанду в Вильнї, де першу ролю під тим зглядом відограв також Скарґа, що iako iedno kazać począł, wźięty był barzo w Powiatach onych Ruskich, ktore poniekąd nie tylko odszczepieństwem krnąbrnym Greckim, ale y trądem sprosnym heretyckim zarażone były[3]), то й не подивуємо ся, що Скарґа мав сильний вплив і на українських проповідників, а тим самим і на Лаврентія Зизанїя.

Початок проповіди Лаврентія се майже дослівний переклад початку Скарґової проповіди: Kazanie o Smierći,

---

[1]) Michała Wiszniewskiego Historya literatury polskiej t. IX. Краків, 1857, стор. 248.

[2]) Na Pogrzebie Wielebnego Oyca X. Piotra Skargi Theologa Societatis Jesv, Wielkiego kaznodzieie Na Dworze, Краків, 1613, стор. 17.

[3]) ibidem, стор. 13.

ktore się y na pogrzeby przyda. За мотто взяв Скарґа слова: Memor esto iudicii mei, sic enim erit et tuum. Mihi heri, et tibi hodie. Eccles: 38.

Єстсѧ чемꙋ заправды задивовати (православнїи Хрестїане) ижъ мы такъ часто на ꙋм҇лых смотрѧчы, ӣ на погребах ӣхъ бываючы, пожыткꙋ собѣ дх҇овного съ таковогѡ вїдокꙋ не беремо, абысмо гордость ӣ великое ѡ҇ собѣ розꙋмѣнѧ складали, видѧчы ѧ҇ко насъ смерть понижаетъ, ӣ спорохом праве мѣшаеть, а ижбысмосѧ незакохали въ того свѣтних достатках ӣ ѡздобахъ, кдыжь всего леда вденъ позбыти мꙋсимо: а наветь абысмо тѣлꙋ своемꙋ недогажали въ его пожадливостѧхъ, поневажъ такъ марне смертю нищаеть, ӣ ѧ҇ко вода на землю выллѧнаѧ высыхаеть.

У Скарґи: Tak często na umieraiące y umarłe patrząc, tak co dzień po kościołach y cmyntarzach po ich grobach depcąc: pożytku duchownego z widoku takiego nie bierzem. abysmy hardość y tę świecką nadętość y wielkie o sobie rozumienie składali. patrząc iako nas śmierć poniża y z prochem y błotem rowna y miesza. abysmy świata y iego dostatkow nie miłowali: ktore nam ta macocha lada kiedy odeymuie, y nagiemi nas gołotami zostawuie. abysmy ciału y głupim pożądliwościom iego nie służyli: ktore nas tak odbiega y śmiercią niszczeie, y iako woda na ziemię wylana wysycha[1]).

Як православному християнинови, не яло ся було Зизанїєви наводити цитатів із сьвятого письма в латинськім текстї, а як знавець грецької мови пописував ся знаннєм її; звідси й походять в нього цитати в грецькій мові тут і там, де в Скарґи є польські або, як в мотто, латинський:

Ѧ кꙋ томꙋ слꙋхаимо с пилностю Їс҇ꙋса Сирахa, которы҆ ѿ особы ꙋмерлого всих насъ напоминаеть такъ въ глави лӣ мовѧчы: *Μνήσθητι τὸ κρίμα μȣ ὅτι ȣτως καὶ τὸ σόν, ἐμοὶ ἐχθὲς, καὶ σοὶ σήμερον*, **то есть: Памѧта҆ на мой сꙋдь, бо и тво҆ такы҆ бꙋдеть, що мнѣ вчера, то тобѣ сегоднѧ. Жаднаѧ вовѣм речь такъ чл҇ка до доброго ненаправꙋеть ѧ҇ко розмышланїе ѡ҇ смерти, ӣ ѡ томъ що за нею на тамтомъ свѣти настꙋпаеть: въ таковомъ бовѣмь розмышлѧню чл҇къ ѡчы ѡтворѧеть на тое що тꙋтъ почынилъ, ѧковым есть теперъ, ӣ ꙗ҇косѧ маеть готовати на ѡны҆ страшны҆**

1) Kazania przygodne, z innemi drobnieyszemi pracami, o roznych rzeczach wszelkim stanom należących, X. Piotra Skargi. W Krakowie, 1610, стор. 271.

сѹдь Бжїый, а ижъ тамъ не досыть на самой вѣрѣ, але и̂ добрых ѹчынковь потреба; розмышлаиможъ часто ѡ̂ смерти, а памѧтаимо на короткость часѹ жывота нашего.

Сей уступ відповідає отсьому місцю з проповіди Скарґи: Umarli na nas wołaią iako słyszycie: Pamiętay (towarzyszu) na moy sąd: Bo y twoy taki będzie. Co mnie wczora, to tobie dźiśia. Żadna rzecz tak człowieka do dobrego nie naprawuie, żaden stroż zbawienia naszego nie iest pilnieyszy: iako rozmyslanie śmierći, y tego co za nią na onym świećie następuie. Tu człowiek oczy otwarza na to, co iest, co był(o), co będzie. Tu rozumu dostaie y prawey mądrośći. Tu się na przygody swoie przestrzeże y opatrzy. Przetoż pismo do nas mowi: O by to rozum mieli. A ktory: Ten: aby się na rzeczy ostatnie patrzyli. Izali na tym rozum: Na tym[1].

Роздумувати про смерть треба з апостолом Павлом, а не з тим, про якого згадує Соломон на початку своєї книги премудрости: **Ѧпостоль бовѣм до Корыньѳовь пишѹчы, въ першѹмъ посланїи въ главѣ з҃ такъ мовить. Братѧ часъ короткы' есть, которыи мають жоны, неха' бѹдѹть ѧ҆кобы и̂хь немѣли, а̂ которыи плачѹть, неха' бѹдѹт ѧкобы неплачѹчыи: а̂ которыисѧ веселѧть, такъ ѧкобы сѧ не веселили, и̂ которыи кѹпѹють, такъ ѧ҆кобы нѣчого немѣли, и̂ которыи ѹжываютъ того свѣта, такъ ѧ҆кобы неѹжывали, бо минаеть ѡ̂бразъ свѣта того, тое есть пожы́точное розмысланїе, и̂ вспоминанїе на смерть, и̂ на короткост нн҃ѣнѣшного часѹ. Лечь ѹ Ѳоломона противным способомъ барзо шкодливое въ главѣ ѡписаное, безбожных люде' вспоминанїе на смерть знаидѹетсѧ, где такъ въ особѣ ѡных мовит — Короткїй есть и̂ троскливы' часъ жывота нш҃его, а̂ на конци людзкомъ ѡхолоды нѣмашъ: ходѣмо а зажыва'мо дѹбрь которыи маемо, ѹжыва'мо, покысмо молоды, того створенѧ съ пилностю, виномсѧ дорогым ѹпива'мо, вѣнчаимосѧ рожею поки незвѧнеть, бѹдимо веселыми и̂ добро' мысли. Нацю, абы намъ доставало, ѹтѣска'мо справедливого, не перепѹща'мо вдовѣ, а҃нѣ старомѹ, и̂ сивыхсѧ долговѣчных невстыда'мо.**

Се дословний переклад зі Скарґової проповіди: *Pogrzebne Kazanie wtore*, ориґінальна тілько переставка слів св. Павла та мудрця, а саме така, що Лаврентій поставив на першім місці се, що в Скарґи стоїть на другім місці: Mowi Apostoł święty iako mądry: Braćia czas krotki iest. (I. Cor: 7.). Mowią

[1]) *ibidem*, стор. 271.

też głupi u Mędrca: krotki y tęskliwy iest czas zywota naszego, (Sap: 7) ale z tey krotkośći głupi taki koniec y naukę sobie czynią: Gdyż tak krotko żyć: używaymysz dobr ktore mamy, używaymy pokismy młodzi tego stworzenia prędko: winem się drogim upiiaymy, wieńczuymy się rożą poki nie zwiędnie, bądzmy weseli y dobrey myśli. Na co aby nam dostało, ućiskaymy sprawiedliwego, nie przepuszczaymy wdowie, ani staremu, y śiwych się długowiecznych nie wstydzmy. Lecz nie taki Apostol ś. z krotkośći tey koniec y naukę czyni. Ale mowi: Gdyż krotki czas żyćia tego iest: ktorzy maią żony, niech będą iakoby ich nie mieli a ktorzy płaczą, niech będą iako niepłaczący. a ktorzy się weselą, tak iakoby się nie weselili. y ktorzy kupuią, tak iakoby nic nie mieli. y ktorzy używaią świata, tak iakoby nie używali: Bo miia obraz świata tego[1]). Далї іде тільно ширше поясненне слів одного й другого виречення і належить певно до автора.

Вкінцї сей цитат трохи змінений находить ся і в однїй проповіди Йосифа Верещиньского, з якого Kazań зачерпнув також Лаврентій дещо до своєї проповіди: Pociecha wielka, że wszelki smutek obroci się w wesele. A to dźiśieyszych lat mamy zawżdy na baczności mieć, gdyź teraz nawięccy nas świat namawia: Krotki iest cżas żywota naszego, a nie masz ochłody na końcu człowieczym: chodźmysz, używaymy dobr tego świata, wina drogiego napijaymy się, y potraw drogich pożywaymy, maśćiami drogimi pomazuymy się[2]). Як видно, свій цитат узяв Лаврентій з проповіди Скарґи, а не звідси.

Добра смерть і чиста совість лїпші від усїх роскоший і сегосьвітнїх дібр: Я протожъ, абысмося такои блаженнои смерти ѿ Бг҃а сподобили, потреба естъ намъ, намилшыи мои, ѡ нюй памѧтати, и҃ абысмосѧ чыстыми въ всемъ противко неи ставили, ѹставичне ѡ ню' розмыслати: Ѧко ковѣм корабль и҃ шкѹта концем, то есть стыромсѧ ѡбертаеть, и҃ рыба окгономъ все тѣло

[1]) ibidem, стор. 243. У першій згадуваній проповіди Скарґи сей цитат трохи відмінний: Krotki iest y tęskliwy czas żywota naszego: a na końcu ludzkim ochłody nie masz. Podźmy a zażywaymy dobr ktore są. Wieńczuymy się rozą, pierwey niż powiędnie, ibidem, стор. 271 і 272.

[2]) Kazania albo Cwiczenia chrześćijańskie na XVIII Niedźiel — Josepha Wereszczynskiego, Краків, 1587, стор .233.

свое провадить: такѫ и православны' Хрестїанинъ, концеⷨ, то естъ, розмышлѧнемъ ѡ̑ смерти, ввесъ жывотъ сво', и̑ всѣ справы свои, абы нѣгды не згрышылъ, справовати маетъ, ꙗ̑ко мовитъ Ї҆сȣсъ Ѳираⷯ въ главѣ *'Εν πᾶσι τοῖς λόγοις σȣ μιμνήσκȣ τὰ ἔσχατα σȣ, μὴ εἰς τὸν αἰῶνα ȣ̓χ ἁμαρτήσεις,* **то естъ: Бо всѣхъ справаⷯ твоиⷯ памѧта' на ѡстатнїи припадки твои, а̑ на вѣки не згрышышъ. Розмысланїе бовѣмъ ѡ̑ смерти, великїй а̑ неѡсацованы' пожытокъ дш̃евны' наⷨ прыносытъ, бо естъ наⷨ перестророгою ѡсобливою абысмо негрышыли, грѣхъ бовѣмъ чловековѣ смерть вѣчнȣю сѫдилаваеть, а розмысланїе засъ ѡ тȣи почеснȣи смерти (ѡ которои теразъ мовимо) ѿ грѣха ѿдалаетъ, а потоⷨ и ѿ смерти вѣчно' избавлѧеть.**

Сей уступ відповідає двом місцям Скаріового „Kazania o Smierći“. Перший з них: Y Mędrzec upomina: We wszystkim co czynisz pamiętay na ostatnie przypadki twoie: a wiecznie grzeszyć nie będziesz. Y na drugim mieyscu mowi: Słuchay rady a przyimuy kazanie, a bądź mądry w ostatnich przypadkach twoich[1]). Другий отсей: Nie dla tego o śmierći myślić radzim, abysmy melankolią mieli: ale żebysmy wieczney y piekielney melankoliey uszli. Rozmyslanie o śmierći, z weselem się kończy. Bo dobra śmierć, radość wieczną przynosi, z ktorey sie lepiey uweselisz, niżli z roskoszy y bogactwa wszystkiego świata. iako okręt y szkuta końcem, to iest styrem się obraca, y ryba ogonem wszytko swe ciało pędzi: tak mądry wszytek żywot swoy końcem y rozmyślanim śmierći sprawuie[2]).

Неориґінальне також у Лаврентія дальше реченне: **Дл҃атого Гь҃ Бг҃ъ продкѡⷨ нашыⷨ смертїю, абы наню памѧтаючы не сѫгрышали, еще въ раи погрозыль,** бо в Скаріи читаємо: Rozmyślanie pilne śmierći, broni od wszytkich grzechow y pokusy od nich odpędza. Bo Pan Bog, aby mu nie grzeszył człowiek, śmierćią mu pogroził[3]).

Коли Лаврентій говорить про прародичів, що як вони **сѫгрышылѣ знову имъ памѧтъ смертнȣю ѿновиⷨ, ȣбравшы ихъ въ скоры мертвыхъ быдлѧть,** се місце відповідає ось якому уступови иньшої проповіди Скаріи, якою також користував ся Зизаній при компіляції своєї, а саме: O trzećim nieprzyiaćielu, to iest, o ćiele własnym naszym, Kazanie

[1]) Скарґа, Kazania przygodne, стор. 271.
[2]) ibidem, стор. 272. [3]) ibidem, стор. 273.

wtore. Ciało iest, читаємо тут, sługa y niewolnik nasz: ale po grzechu onym Jadama oyca naszego, posłuszeństwo nam ten sługa wypowiedział. y za to się bardzo wstydźim, iż go ukarać nie możem. y przetoż zaraz po grzechu Jadam i Jewa wstydźić się y pokrywać poczęli[1]).

Яка-ж наука для нас з того покарання прародичів в раю? То подалъ Гдъ Бгъ Вседержытель тымъ прыкладомъ людемъ, абы жадною годѣны незабывали ѡ смертелности своеѝ, але памятаючы на таковое предковъ нших скараніе, абы болше не грышыли: Лечъ мы тое на вспакъ ѡвертаемо: гды бовѣмъ ся въ волну ѡвчую, албо въ скуры соболей и рысовъ убереꙗмо на смерть не тылко непамятаемо, але еще що горшаꙗ, стогося хлюбимо: а зедвабныхъ пакъ шатъ, зъ роботы мизерныхъ робачковъ, мисто покоры, надъ иншшеся пересажаемо, и счого бысмо мѣли недостатокъ своѝ познати, й карность за грѣхъ на насъ допущенную, ѡплакивати, стого собѣ славы й чести прымножыти усилуемо, й впыхуся нерострорпне подносимо, й такъ ся непристо'но хвалимо, ꙗкобы ся вꙗзенъ хвалилъ з своихъ ка'дановъ, що есть барзо смѣшнаꙗ й ѿплаканаꙗ.

Сей уступ є розширеним і поетичним пересказом отсих слів проповіди Скарґи: Ma y to rozmyślanie o śmierći, iż się w świećiè nie zakocha, y szczęśćia iego dufać, y do niego przystawać nie będźie mogł ten, ktory pilnie w oczy śmierći weyrzy. Jako do więźnia iuż na gardło potępionego, a tylo godziny wywiedźienia czekaiącego, gdy z muzyką przydą, y wielkiemi go imiony i bogactwy daruią: on się na to nie obeyrzy, iedno rzecze: co mnie potym: lada mię kiedy na plac wywiodą y zetną[2]).

Дальше реченнє, що говорить про можливість оборони перед лихою смертию — безнастанним памятаннєм про неї і оминаннєм покус до гріха, се скороченнє і парафраза отсього місця Скарґової проповіди: Naostatek trwać długo w grzechu nie może, kto na tych księgach o śmierći często czyta. gdyż Mędrzec mowi: Pamiętay na koniec, a wiecznie grzeszyć nie będziesz. To jest, długo w grzechu leżeć nie możesz, gdy ochotnie się na rozmyślaniu o śmierći, y o tym co po niey idźie zabawisz. Gdy sobie sam rzeczesz: Długoż tego: Lada kiedy zaydźie mię śmierć, czasu do pokuty nie będźie, nagle

---

1) ibidem, стор. 231. 2) ibidem, стор. 273.

mogę upaść, y w niemocy samey trudna y nie tak pożyteczna, bo przymuszona pokuta będzie[1]).

Говорячи про гріх гордости, як се робить і Скарґа, наводить за ним Зизаній як відстрашаючий примір того гріху Антіоха: **О Антїωхꙋ засъ кролю Єгипетском что рекꙋ; которомꙋ прышло до невчасной покꙋты, гды сродже ѿ Бга пораженый за грѣхъ зоставши, а мизерне съ того свѣта южъ сходячы, ты слова над волю свою вырeклъ.** *Δίκαιον ὑποτάσσεσϑαι τῷ Θεῷ, καὶ μὴ ϑνητὸν ὄντα ἰσόϑεα φρονεῖν ὑπερηφάνως;* **то есть. Слꙋшная есть речъ Бгꙋся понижыти и поддати, а смертелный чл҃къ ровнатися Бгꙋ немаетъ.**

У Скарґи: Coż się pysznisz, mowi Mędrzec, ziemio y popiele? Antyochus w szczęśćiu krotkim y omylnym mniemał, iż y wiatrom morskim, mowi pismo, roskazować y gory zważyć mogł. Gdy w cięszką niemoc upadł a śmierć swoię widział: pychę złożył y mowił: Słuszna rzecz Bogu się poniżyć y oddać, a śmiertelny człowiek rownać się Bogu nie ma[2]).

За Скарґою зі згадуваної проповіди: O trzećim nieprzyiaćielu наводить Лаврентій Зизаній примір покарання за розпусту потопом людства, Содоми і Гоморри, а за иньші гріхи Веняминового поколїння, Сихему, Давида та Соломона. Ріжниця тілько ся, що Лаврентій наводить сї приміри за прикладом Їроницкого в формі питань: **Содома и Гоморра изали не за грѣх вшетеченства, надъ прыроженыя ѿ нѣхъ чыненого, огнем знеба есть спаленая; Потопъ изали не за грыхы весъ свѣтъ затопилъ; Венїаминовое поколѣнїе въ Крабан мѣсти изали за безаконїе не знїщило; Сихемъ мѣсто ѿ Симеона и Левви сновъ Їаковових за зквалценїе сестры их, изалися не внѣвостъ ωбернꙋло; Давидъ царъ изали не за тонъ роспꙋстный грѣхъ много бѣдъ ꙋтерпилъ. Соломонъ снъ его изали не балвохвалцею напотымъ съ премꙋдрого зосталъ.**

Наведеннєм отсих примірів у формі питання сконденвував Лаврентій значно розволїклість анальоґічних місць у проповіди Скарґи: Jako srogi iest Pan Bog na ten grzech, pokazał to naprzod potop y zguba wszystkich ludźi na świećie, ktorzy tym grzechem cielesnym popsowani, naprawić się kazanim y pogrożkami Bożemi przez Noego niechcieli[3]). А далї читаємо: A na Sodomie y Gomorze y onym powiećie wszyst-

[1]) ibidem, стор. 273. [2]) ibidem, стор. 272.
[3]) ibidem, стор. 231.

kim, iaki P. Bog gniew pokazał; Tak ta złość y niecnota ćielesna ludźie popsowała: iż się dźieśięć dobrych i pobożnych, między wszystkimi naleść nie mogło. Przetoż ogniem śiarczystym z nieba pogubieni, na wieczne potępienie poszli. y do dźiś dźień źiemia ona bez rodzaiu y trawy, złość obywatelow onych obwoływa. W niebo wołał grzech on pomsty do Boga, y przyść na nie muśiała. Taż ćielesność y wszeteczność zgubiła Sychem miasto, y krola iey, y wszystkie obywatele, ktorzy pobići, grzechu pana swego, ktory był Dynę onę corkę Jakoba Patryarchy porwał, przypłaćili. Dla tegoż grzechu, powiat ieden Beniamina z Gabończyki prawie zaginął, y wiele tyśięcy ludźi krew rozlało[1]). Далї по кількох стрічках стоїть: Ten grzech Dawida, acz świętego y pokutuiącego, o wielkie karanie na świećie przyprawił... Salamona mądrego wszeteczeństwo niewieśćie do głupstwa niesłychanego y do bałwochwalstwa przywiodło: y rozdwoienie szkodliwe krolestwa iego za Roboama uczyniło[2]).

Приклад про Гіезія взяв Лаврентій з иньшого польського проповідника, як зараз покажеть ся, а дальші приміри зачерпнув з якихось переочених мною проповідий, або, що менше можливе, з біблїйної історії. Потім знову слїдує уступ зі Скарґи: Я ѡ само^м угоднѣку Бж҃у^м Моѷсею что рекну; тонъ бовѣмъ мужъ Бж҃ы' великимъ на^м естъ прыкладо^м абысмо не грышыли: бо если тому такъ великому своему угоднѣкови, и҆ милому коханъковѣ, для которого, вшыткому народови ѡному безбожному перепустилъ, единого грѣху (то есть, ижъ з^ъ ревності Бж҃ые' а зъ мѣлости ку утрапленны^м братїя^м свои^м, егѵптянина забѣлъ) не ѿпустилъ, бо му в^ъ землю ѡбѣцаную внїти недопусти^л: а ꙗкожъ мы грѣшнїи, розмаитыми грѣхами покаланыи, такъ недбале жыючы, а покаянїе свое днь оде дня ѿкладаючы, розумѣти буде^м же зостанїе^м безъ караня; ѡ заправды если выбраны^м угоднѣкѡ^м свои^м неѿпустилъ, поготовю и҆ намъ, еслися непокле^м, неѿпустить.

У Скарґи в проповіди: Na Piątę pobudkę do Modlitwy czterdźieśći godźin читаємо: Ale co nadźiwnieysza, iż y swemu Moyzeszowi Pan Bog nie przepuśćił, ktorego miał sobie za osobne kochanie, y z ktorym iako przyiaćiel z przyiaćielem rozmawiał: bo mu karania onego za

---

1) ibidem, стор. 231. 2) ibidem, стор. 232.

grzech, nieiakiego u skały z ktorey wodę ludźiom słowem Bożym wypuszczał, niedowiarstwa, odpuśćić nigdy niechciał: iż do obiecaney źiemie wniść niemiał[1]).

Як і Скарґа, завзиває і Лаврентій попри віру до добрих і милосерних діл. Вихваленнє помершої княгині має також богато спільних точок зі сучасними польськими похоронними проповідями, але воно не взоровано на одній проповіди. У своїй проповіди згадує Лаврентій про Івана Милостивого, про якого говорить ся і в передмові до апокаліпси св. Андрея з 1625 р.

Взірцем для проповідий Скарґи був без сумнїву його попередник, рівно знаменитий проповідник Якуб Вуєк, а що до мови, то Вуєк був тим щеблем, по якім Скарґа піднїс ся до такої висоти[2]). І своїми „Postilla Katholiczna“ і „Postilla Katholicka Mniejsza“ (Краків, 1596) не полишив ся Вуєк без впливу на Лаврентієву проповідь. З першої взяв Зизаній примір покарання Гієзія: **Гїезы слѹга Єлиссеа пророка, изали не для тогожъ грѣхѹ лакомства трѹдом естъ скараны?** У Вуєка говорить ся про Гієзія ось що: Wtory trędowaty iest, każdy łakomy człowiek: ktorego figura iest w onym Giezym, vczniu y słudze Elizeusza Proroka: ktory nieboraczek chćiwośćią pieniędzy vnieśiony bieżał za Naamanem Syrijskim kśiążęćiem, y nad wolą Pana swoiego, wźiął od niego dary potaiemnie iako on rozumiał. Ale to P. Bogu y świętemu Prorokowi iego tayno nie było, ktory go oto y słowy skarał y trądem zaraźił iako otym w kśięgach krolewskich szerzey czytać możesz[3]). З відси міг узяти Лаврентій і цитат з євангелія св. Матея, бо й на нїм слїдний вплив польської мови: **щосте колвекъ ѹчынили єдїномѹ съ тыхъ моихъ наименшых братїй, мнѣ сотворыли есте, прїидите благословленныи Ѿца моего, наслѣдѹите царство зготованное вамъ Ѿ початкѹ свѣта.** Перша частина сього цитату у Вуєка: Zaprawdę powiedam wam, kiedyśćie

---

[1]) Kazania o Siedmi Sakramentach Kośćioła S. Katholickiego, Краків, 1600, стор. 204. Впрочім проповіди о семи тайнах находять ся і в цитованих уже „Kazaniach przygodnych“.

[2]) Piotr Skarga i jego wiek przez M. J. A. Rychlickiego, Краків, 1850, стор. 203.

[3]) Postylle Katholiczney na niedziele część wtora letnia: od Troyce s. az do Adventu. Niedziele cżternastey po Troycy Swiętey: O dźieśięćiorakim duchownym thrądzie, стор. 1250.

kolwiek cżynili iednemu z tych braćiey moich namnieyszych, mnieśćie to cżynili[1]), пригадала Лаврентієву другу, яка й вийшла вже в нього поправнїйшою церковно-славянщиною.

Велика Постіляя Вуєка подала Лаврентієви також приміри Божого милосердя для щиро покутуючих і жалуючих грішників, а передусїм з житя Марії Магдалини і Закхея. Про першу каже Вуєк: Albowiem w Pawle y w Mdgdalenie, y w innych grzesznikach dodobnych (sic, podobnych) okazać Bog raczył wielkość miłośierdzia swego, aby innym grzesznym przykład pokuty, y nadzieię odpuszcżenia zostawił: aby żaden y w nawiętszych złośćiach y sp(r)osnośćiach nigdy nie rospaczał: ale raczey przez pokutę śpieszył się do nadzieie odpuszcżenia[2]). До наслїдування другого завзиває ось якими словами: Naśladujże Zacheusza onego Celnika świętego, ktory nietylko przywroćił to, cżego był źle nabył: ale y połowicę maiętnośći swoiey dobrze nabytey rozdał, a w cżym kogo oszukał, cżworako nadgradzał[3]).

Слїдний вплив в Лаврентієвій проповіди також Католицької Постїллї Меншої. І так в проповіди на третю недїлю по св. Трійцї Бог взиває грішників до покути: Y dlategoć nas często a gęsto Pan Bog upomina mowiąc: Nawroććie się do mnie, a ia zasię też się do was nawrocę. Y Jakub ś. Przybliżćie się do Boga, a on się też do was przybliży. Albowiem daleko od grzesznych zbawienie: a wszyscy ktorzy się od

---

[1]) ibidem. Niedziele dwudziestey y szostey, po naświętszey Troycy; o sprawie sądu Bożego. Уживаю краківського видання: Postilla catholica, to jest Kazania na ewangelie niedzielne y odświętne przez cały rok, стор. 1533.

[2]) Postylle Katholicżney o świętych, cżęść pierwsza ożimia. Na dzień nawrocenia Pawła świętego, стор. 303. Анальоґічні думки стрічаємо впрочім також у цитованих уже висше „Kazaniach" Верещинського з 1587 р., стор. 284: Gdźieby był, proszę ćię, Dawid, Piotr, Mattheusz, Magdalena, y ona druga niewiasta, ktora była na cudzołostwie uchwycona: y owszem wiele innych im podobnych, ktorzy przed tym rozlicżnymi grzechami byli oszpeceni. Ale gdy P. Bog z wielkiego miłosierdźia swego ćierpiał ie w wielkiej dobroći, tedy oni przez łaskę Bożą obaczyli się, a opuśćiwszy grzechy, nawróćili się ku pokućie y wielki pożytek kośćiołowi przynieśli.

[3]) Postylle Katholicżney o świętych. Cżęść wtora letnia. Na dzień świętey Maryey Magdaleny. Тема проповіди: Wizerunek prawdziwey pokuty w Magdalenie: o godnych owocach pokuty, y o vcżynkach dobrych, стор. 591.

Boga oddalaią, ći poginą[1]). Подібними словами радить просити Бога підчас навернення до нього й Зизанїй: такъ бовѣмъ сѧ и̂ и̂ныи пророцы зъ Давыдомъ стымъ молили, мовѧчы: Наверни̂ насъ Бже збавителю нашъ, наверни насъ а мысѧ до тебе навернемо, такъ бовѣмъ барзо слабыми и̂ немоцными естесмо, ижь и̂ покꙋтовати а жаловати за грыхи ншы сами съ себе презъ твоей помоцы Гй Бже, неможемо, ажь хиба за ласкою и̂ помоцꙋ твоею того всего достꙋпꙋемо.

Чим скорше наверненнє до Бога доконче потрібне з тої причини, що для грішників приготовані на другім світї страшні муки. А до того наветъ хотѧибы и жадныхъ мꙋкъ грѣшнѣкѡмъ зготованыхъ не было, еднакже з дрꙋгой строны непрыстоить намъ абысмо ѡзнѧбло слꙋжили томꙋ, который съ таковою горачестю ѡддалъ самого себе на слꙋжбꙋ збавлѣнѧ ншего Гѣ ншъ Іс Хс... Таку саму гадку висказує і Вуєк: A gdyż tak wielka miłość iest Boża przeciwko nam, azaż nie przystoi, braćia namileyszy, abysmy też wzaiem miłowali tego nade wszytko, ktory nas tak pierwey umiłował[2]).

З того самого жерела взяв вкінцї Лаврентій і той уступ, який дуже мало змінив у своїм місцї: Wszakże żaden się niechay tak nie spuszcza na miłosierdźie iego, żeby miał odkładać nawrocenie swoie, na on punkt ostateczny. Bo acz ći iest dziwnie miłosierny, ale iesli się nie poprawisz, wpadniesz nie w mnieyszą sprawiedliwość iego[3]). Остаточно Вуєк у своїй проповіди на dzień pogrzebu człowieka chrześćijańskiego говорить також у першій частинї o pożytkach rozmyślania śmierci.

Повисше згадав я вже про проповіди ще одного польського проповідника, що з ними був обзнайомлений Лаврентій Зизанїй. Се проповіди Верещиньского. На оправданнє, що Лаврентій користав і з того жерела, наведу хочби отсей примір: Drudzy zasię w wielkim poczćie są, ktorzy przyiąwszy raz na Chrzćie świętym świątobliwość, znowu się kalą, mażą grzechy, nie inaczey iedno iako świnia błotem, wracaiąc się do plugastwa iako pies do swoich plwocin, imię Chrześćijańskie mażąc rozmaitymi grzechy[4]). Завізвавши слухачів іти в слїди Марії Маг-

---

[1]) Postilla Katholicka Mniejsza, Краків, 1596, стор. 278.
[2]) ibidem, стор. 565. [3]) ibidem, стор. 588.
[4]) Kazania albo Cwiczenia chrześćijańskie, стор. 282.

далини та Закхея, ставить Зизаній ось яку умову: **тилко того намъ потреба абысмо и мы прыкладо[м] нхъ по покꙋтѣ стꙋй зновꙋ ся до грыховъ, ꙗкобы песъ на свои блевотїны, невертали, инаце' бовѣмъ таковою покꙋтою не толко грѣховъ непозбꙋдемо,** але ще більше розгнївимо Бога й стягнемо на себе вічні муки.

Надармо виступали оборонці чистоти православної віри проти переймання з латинських пропо̀відників. Безуспішно відкликував ся Кирило Транквілїон Ставровецький у передмові до свойого учительного євангелія до православних: **Нѣщо и̂нное тылко мл[с]ть ближнего, и̂ з'бвена людское подвижє мѧ нато;** (себто до уложення учительного євангелія) **и̂бо о̂ко мое видѣло въро́дѣ мо́емъ мнѡ́го такóвыхъ члкѡвъ ѡ̂бóихъ стáнꙋвъ, свѣцкого; тáкъ и̂ дх[о]в'ныхъ, кътóрый оу҆даллися зачꙋжи́ми наоу҆ками, и̂ разными постилями противныхъ' црквн бж̃й за̀ а̂рїан'скими поноу҆рскими, и̂ кал'вѣн'скими. И̂ ꙗ̂ко мꙋх[а] насладости мéда; тáкъ и̂ ѡ̂нй напрелестныхъ и̂ спсе́нїю ш'код'ливы[х] оу҆тапáли, и̂ ꙗ̂дом' горести смер'тонóсной дш҃ъ свойхъ, и̂ людскихъ забивáли**[1]). Мелетій Смотрицький у своїм останнїм творі, що вийшов 1629 р., в Exethesis abo Expostvlatia, to iest, rosprawa Między Apologią i Antidotem, відповідаючи на Antidotum przezacznemu narodowi ruskiemu albo warunek przeciw apologie Мужиловського, вже докладно доказує примірами з дїйсности справедливість своєї думки про недостачу освіти межи київськими ученими та заразом згадує і про переймання і наслїдуваннє західнїх учених в українських землях. „Mowisz o sobie, звертаєть ся Смотрицький до Мужиловського, azaż nie mamy Pasterzow? azaż nie mamy Kaznodźieiow? ludźi mądrych y godnych? Wiem ia to y bez tey chluby twey Antidotisto dobrze, że v was ludźi mądrych, Kaznodźieiow vczonych, Pasterzow czułych aż nazbyt za ktorych czułośćią nauką y mądrośćią, narod strony waszey, tak chlebem słowa Bożego roztył, że iuż drudzy w śiłach swych, prze zapłaskłe dusze swey boki, za ledwie się ruszyć mogą. O nieszczęsny czuły Pasterzu, mądry nauczycielu: Co za ślady masz mądrośći swey teraz: Przodkow swych Schismatykow przed tymi laty? Czym się chlubisz? czym się wynośisz? Toć to twoi naymędrszy Kazno-

---

[1]) **Єv[г]лїє Оучител'ное албо кáзаны**, Рахманів, 1619. **Пред'мова до чите́лника.** Примірник сього євангелія находить ся в Музею церковнім у Львові, ч. 559. Пор. Обзоръ русской духовной литературы Филарета, т. I, стор. 264.

dźieie, coć tych Haeretyckich błędow narodźili. By nie Rzymskie Postille, nie pokwapiłbyś się Krasomowco na Kazalnicę: y gęby Mędrelo rozdźiewić nieumiałbyś. Całuy Besseusza, ktory ćię z Kazalnicy twey mowić vczy: częgom dobrze świadom, bez ktorego koła twoie skrzypią, iak v woźnicy bez maźnicy: a przedśieś ty mądry, y twoi wszyscy. Ow na suggest z Osoryuszem, ow z Fabriciuszem, ow z Skargą, insze z inszemi Rzymskiego Kośćioła Kaznodźieiami, bez ktorych wy ni tchniećie: A iednak ći Mistrze y Naucżyciele waszy, v was Haeretycy: a wy ktorzy bez nich swych Kazani (wyiąwszy Haeretyckie) mieć nie możećie, Katholicy?[1]) Далї закидає Смотрицький православним: V was, iako baczymy, większa chluba, niż rzecz. we wszytkiey Ruskiey źiemi, tak szerokiey, trzech Kaznodźieiow niemaćie: a iednak pełną gębą tyśiącami mieć ich chlubićie się, iakobyśćie gdźieś na inszym świećie żyli. wiedzą Schismatyku sąsiedźi, iako kto śiedźi: Widźimy dostatki wasze Duchowne[2]). З православним духовенством стояла так погано справа, що o Dyaka dobrego trudno: o Swiesczenika vczonego trudniey: o Kaznodźieię mądrego ni pytay[3]).

Литовсько-руські землї були злучені з Польщею в одну цїлість, в якій висші стани наслїдували невільничо все, що польське. Вплив польського образовання на литовсько-руську аристократію улекшував особливо розвинений під той час звичай, що молоді люди подорожували в західньо-европейські сторони та цїлими роками перебували на західньо-европейських унїверситетах. Не инакше було й дома. З недостачі власних засобів до освіти треба було віддавати дїти в польські єзуїтські школи або держати домових учителїв, також по більшій части Поляків а то й Єзуїтів. Плідну проповідничу творчість в Польщі треба було зрівноважити такою-ж творчостию в українських землях. Бо-ж кождого, що бажав лїпшого стану,

---

1) Exethesis abo Expostvlatia to iest, rosprawa Między Apologią y Antidotum o Ostanek błędow w Haereziy y kłamstw w Zyzaniowych, Philaletowych, Orthologowych, y Klerykowych, 1629 (Бібл. Оссол. 15909), картка 6, друга сторона. Пор. П. Пекарскій, Представители Кіевской учености въ половинѣ XVII-го столѣтія. Историко-литературные очерки. Отечественныя Записки, т. CXL, отд. I, стор. 572. Також Порфірєв: Истор. рус. слов., стор. 620.

2) Exethesis, картка 7.

3) ibidem, картка 100.

що уважно слїдив за зростом польсько-єзуїтської пропаґанди в українських землях, мусїв до живого вразити зміст листу князя Константина Острожського до Іпатія Потїя: „Не отъ чого инншого розмножило ся межи людьми такое лѣнивство, оспалство и отступленіе отъ вѣры, яко найбольшей отъ того, ижъ устали учители, устали проповѣдачи слова Божаго, устали науки, устали казанья" [1]). Для боротьби з ворогами православя треба було оружя тих ворогів. Таке оружє найкрасше в видї шкіл і друкарень кували братства, що від 80 рр. 16 віку були довгий час найтривкійшим заборолом православя. Але хоч в 16 і 17 віках появив ся в українських землях спеціяльний уряд проповідників, який справували при соборах, монастирях і братствах духовні особи, що одержали висше образованнє; хоч титул проповідника міг був стати предметом гордости, бо се був почесний титул, який зазначувано на виданнях, все таки не богато імен православних проповідників переховала нам історія по конець 20 рр. 17 віку. Належать тут: Стефан Зизанїй, якого проповіди не заховали ся до наших часів з виїмком надрукованого полемічного пляґіяту **Казанье св. Кирила о Антихристѣ**; Лаврентїй Зизанїй зі своїм поученнєм на похорон княгинї Чарторийської [2]); Кирило Транквілїон Ставровецький, що хоч у передмові до свойого учительного євангелія нарікав на чужі постіллї, сам посуджений в симпатіях до католиків перейшов на унїю, а головною причиною його переходу, здаєть ся, було те саме євангеліє [3]); Захарій Копистенський, що видав дві згаду-

---

[1]) Акты З. Р. т. IV, стор. 65.

[2]) На шестім засїданю історичного товариства лїтописця Нестора дня 28 лютого 1893 р. вказав проф. С. Т. Ґолубєв на високий артистичний розвій української проповіди в першій четвертинї 17 в. з боку зверхньої форми й її глубоку думку та горяче релїґійне чутє з боку внутрішнього змісту, звернув особливу увагу на ориґінальні й переводні проповіди Лаврентія Зизанїя Тустановського та подав кілька їх зразків. Чтенія истор. общ. лѣтоп. Нестора, книга восьмая, Київ, 1894, стор. 9. Менї незвісна нї така розвідка проф. Ґолубєва, нї в відомих менї описах рукописий бібліотек не стрінув я піде згадки про Лаврентієві проповіди.

[3]) Се можна думати з отсього уступу рукописи: Indicium, to iest pokazanie Cerkwie prawdziwey, iak dawno y od kogo początek swoy wzięła y poczym ią poznać? (Музей Ставр. Інст.): Kirył bez brody dla Cerkwie li, albo dla dusznego zbawienia poszedł w te drogi Patronów swoich y vdał się do sekty rospustnych Vnitów? Ażali nie dla tego, że Xięgi Ewangelie uczytelne, to iest, Kazania niedzielne y świąteczne z cudzych Płatkow, nauce wschodniey Cerkwie prze-

вані проповіди звязані з іменем і діяльністю Плетенецького (Казанье на честномъ погребѣ і Омїлїа, обі в Київі 1625 р.); Білорус Леонтій Карпович, що видав в Євю 1615 р. в одній брошурі дві проповіди: на преображеніє і успеніє; Мелетій Смотрицький, що видав 1620 р. в Вильнї похоронну проповідь на смерть Карповича; та Павло Люткович, що 1622 р. видав похоронну проповідь на смерть Александра Шептицького. Найблизшими друкованими проповідями опісля було Ка́заньє по́гребовое над тїлом князя Ілиї Сьвятополка Четвертинського[1]) та проповіди Петра Могили. Про проповідничу діяльність декого довідуємо ся тілько з підпису. Так у передмові до київської цьвітневої Тріоди з 1631 р. читаємо: „іеромонахъ Тарасій Левковичъ Земка, проповѣдникъ слова Божія и корректоръ въ типографіи монастыря Печерскаго кіевскаго“[2]). І в сих друкованих проповідях і в тих, які лишили ся в рукописях зі своїми незвісними авторами, слідний дуже часто вплив латинської і польської проповіди. І не дивно. Коли взяти під розвагу сю обставину, що круг лїтератури, доступний у тодїшнїх школах для учителїв і учеників, давали твори латино-польських письменників; що, як уже висше зазначено, учителї одержували своє образованнє по більшій части в єзуїтських колеґіях, то й докір Смотрицького — католика православним находить своє умотивованнє.

Чому Лаврентій Зизаній не випустив у світ друком своїх проповідий, отже й сеї на похорон княгинї Чарторийської? Здаєть ся, сьвідомість великої неориґінальности своїх проповідий і страх наразити ся на закиди задля неправославних еле-

ciwne, skleiwszy przez druk na świat puścił, a gdy za to na synodzie Duchownym był strofowany, wymagano po nim, aby one Xięgi dał pod Censurę y Vwagę duchownych, a przesądziwszy na świat puszczono, żadną miarą na to pozwolić y vpokorzyć sie nie chcąc, do tey sekty Vnitów przyłączył sie, y z temi xięgami za dobrego iest przyięty? Библіографическія находки Я. О. Головацкаго. Спб., 1873, стор. 7.

[1]) Про проповідь Ігнатія Старушича на похоронах князя Ілиї Сьвятополка Четвертинського 1641 р. є розвідка В. Перетца: Къ характеристикѣ общественныхъ отношеній въ Малороссіи XVII в. (Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Академій Наукъ 1903, кн. 2, стор. 159—168).

[2]) Южно-русское проповѣдничество XVI и XVII вв. (по латинопольскимъ образцамъ) Ф. Терновскаго, Київ, 1869. Відбитка з „Руководства для сельскихъ пастырей“, стор. 4.

ментів у них, які мимовільно мусїли діставати ся з жерел, якими користував ся Лаврентій, стримували його видавати друком свої проповіди. Його похоронна проповідь є талановитою компіляцією, кажу талановитою, бо проповідь написана з житєм і на перший погляд робить вражіннє самостійної роботи. Що вона є компіляцією, а місцями прямим пляґіятом, показав се подрібний її розбір. Мотто й головні мотиви взяв до неї із проповіди Скарґи о смерти, яка придасть ся і на похоронї. Звідси запозичив і початок своєї проповіди, що є майже дослівним перекладом ориґіналу, звідси зачерпнув і деякі приміри на поодинокі гріхи, що більше навіть цитати зі сьвятого письма, хоч їх наводить у грецькім текстї і додає переклад на живу мову. І ціла будова проповіди Лаврентія взорована на проповіди Скарґи. То місце проповіди, де говорить про се, яку науку беруть мудрі, а яку дурні з короткости людського житя, є сливе дослівним перекладом відповідного уступу другої проповіди Скарґи п. з. Pogrzebne kaza ie wtore. Приміри покарання за тїлесну змисловість узяв Лаврентій з другої проповіди: O trzećim nieprzyiaćielu, to iest, o ćiele własnym naszym. Примір покарання непослуху Мойсея запозичений із проповідий Скарґи о сьвятих тайнах.

Менше вже впливу Вуєка в проповіди Лаврентія і се, здаєть ся, наслїдок начитанности в його постіллях. Сей вплив слїдний передусїм у третїй частинї проповіди Лаврентія — в зазиві до покаяння і навернення до Бога, де вплив проповідий Вуєка перехрещуєть ся і мішаєть ся з впливом проповідий иньшого польського проповідника — Верещиньского. З виленських проповідників був Лаврентій обізнаний без сумнїву з похоронними проповідями Іронцкого, що помічуєть передусїм в тім місцї проповіди, де автор уживає форми питань. Ту дістаєть ся прямо вражіннє, що обі проповіди духовий продукт одного й того самого автора. Що иньші сучасні похоронні проповіди, видані у Вильнї, не полишили слїду на Лаврентієвій проповіди, се тілько вийшло на користь його проповіди, бо увільнило її від схолястичної балаканини з одного боку, а надало їй живости і легкости, далекої від штучности і бомбасту з другого, які в великій мірі подибуємо в сучасних польських похоронних проповідях, друкованих у Вильнї. Коли-ж Лаврентій Зизанїй відважив ся виголосити ось таку компіляцію на похоронах княгинї Чарторийської, де все таки міг найти ся хтось зі світського стану або з духовенства, що міг сконтролювати жерела

його компіляції, то на амвону парохіяльної церкви міг виходити з проповідями Скарі́и, Вуєка чи якого иньшого польського проповідника вже зівсім безпечно.

IV.

Дотеперішні результати моїх уваг приложу тепер до иньшого факту. 1890 р. надрукував проф. Ґолубєв „Южнорусскій православный Катехизисъ 1600 года“[1]). Проф. Ґолубєв здогадуєть ся, що сей катехизм з 1600 р. представляє тілько витяг з ширшого курсу тогочасної доґматики, читаного в Виленській братській школї. Катехизм написаний в строгоправославнім дусї. Правда, закрала ся до нього одна католицька думка, а саме замітка про переміну св. дарів в часї виголошування сьвящеником слів Спасителя: пріимите, ядите і т. д[2]), але з того годї робити закид авторови, бо ся думка не належала тілько особисто авторови катехизму з 1600 р., але наслїдком зближення Українцїв з католицькою Подьщею стала вона з початком 17 в. коли не пануючою, то що найменше дуже розповсюдженою в українських землях[3]).

Для непохитного означення авторства „Катехизму“ з 1600 р. нема позитивних даних. Коло 1595 р. видав Стефан Зизаній у Вильнї невеличкий катехизм, що не дійшов до нашого часу. Але виписки з того катехизму, які стрічаємо в полемічнім творі Желїборського[4]), показують, що межи твором Стефана Зизанія і надрукованим проф. Ґолубєвом памятником нема схожости. Одначе порівнуючи сей катехизм з катехизмом другого Зизанія — Лаврентія Тустановського, надрукованим у Москві 1627 р., приходить проф. Ґолубєв до таких висновків: Що правда, катехизм Лаврентія Зизанія Тустановського далеко більший величиною і всестороннїйший змістом, бо викладає катехитичну науку сливе в повнім обємі, але в тих розділах, що стикають ся з памятником з 1600 р., межи обома тими творами є немало спільного, — спільного в розвою думок, в наукових методах і навіть у висловах. Для прикладу наводить

---

1) Чтенія въ истор. общ. Нестора лѣтописця, книга четвертая, Київ, 1890.

2) Текст катехизму, ibidem, стор. 48.

3) ibidem, стор. 5.

4) Kąkol, który rozsiewa Stephanek Zizania, Wilno, 1595.

проф. Ґолубєв виписку з одного й другого памятника[1]). В замітці додає, що авторови був без сумніву звісний Римський катехизм, що автор був обзнайомлений з трактатами католицьких письменників-доґматистів, хоч перейманъ із першого нема, а сліди впливу других можна вказати незначні, прим. означеннє ріжниці межи „Тайнами Старого і Нового Завіта“[2]). З иньших місць в однім і другім памятнику, що різко кидають ся в очи задля своєї схожости, відмічує проф. Ґолубєв: розділ тайн на старозавітні і новозавітні і реєстр перших; рішеннє питання, хто наперед приняв християнську віру; віднесеннє хрещення Володимира до 988 р. (що до того в тодїшнїх Українцїв не було згоди в думках) і дефініція, що таке віра[3]).

Сам проф. Ґолубєв каже, що вказану схожість можна пояснити тим, що Лаврентій Тустановський при укладї свойого катехизму користував ся катехизмом з 1600 р. Та взявши під розвагу з одного боку схожість і наукових методів в обох памятниках, а з другого — побут Лаврентія при кінцї 16 в. у Виленській братській школї як учителя її, думає проф. Ґолубєв, що „не без основи може зробити правдоподібний здогад про приналежність нашого катехизму перу тогож автора, до якого належить і катехизм з 1627 р.“[4]).

На мою думку ще більше „не без основи“ можна думати й противно, а саме, що вказана проф. Ґолубєвом схожість межи катехизмом, надрукованим ним, і катехизмом Лаврентія Зизанїя треба пояснити як уже не тим, що Лаврентій користував ся як одним зі своїх жерел при укладї свойого катехизму катехизмом з 1600 р., то цїлком певно оба катехизми мають своє спільне жерело в тих самих католицьких і некатолицьких катехизмах. А може й катехизм з 1600 р. щойно піддав Лаврентієви гадку про потребу уложення такого катехизму, тільки ширшого змістом, який обнимав би цїлість науки православної віри, й видання його для ужитку вірних? До 1600 р. вів Лаврентій волокитнє житє, переходив з одного міста до другого, й не мав навіть часу написати так обширного катехизму. Катехизм з 1600 р. рішучо не був твором Лаврентія, як за здогадом проф. Ґолубєва твердить Криловський[5]).

Катехизм Лаврентія з 1627 р. приспорив йому немало

---

[1]) Чтенія, стор. 6 і 7. [2]) ibidem, Катехизм, стор. 49.
[3]) ibidem, стор. 7. [4]) ibidem, стор. 7.
[5]) Львовское ставропигіальное братство, Опытъ церковно-историческаго изслѣдованія, Київ, 1904, стор. 259.

клопотів. Працював над ним певно довший час, але остаточно викінчив його або дописав по 1620 р., коли вносити з того, що в питанню про походженнє св. Духа покликуєть ся на патріярха Теофана, в якого мабуть Лаврентій особисто розвідував ся про се[1]). З катехизмом поїхав до Москви разом із двома синами. 24 цьвітня 1626 р. говорив на рогачці в Путивлї, що їде в Москву за милостинею, бо Поляки прогнали його з Ярослава, церкву, при якій він був сьвящеником, зруйнували та забрали його майно. З Корця, казав, виїхав в сиропустну неділю до київського митрополита Йова Борецького. В Київі перебув сїм тижнів і старав ся зібрати звістки про те, що постановив польський король на останнїм соймі. Ті звістки хоче він подати до відома в Москві, кому вкаже цар. Привіз листи від митрополита Йова до царя, патріярха та других осіб і два листи від епископа Ісаїї з прилуцького монастиря до царя і патріярха. Місяць потім відпустили Лаврентія на приказ царя з Путивля до Москви і ту приняли його з честию цар і патріярх. Цар приказав дати помешканнє й видати харч і позволив йому в липнї піти на богомілле до троїцько-сергієвої лаври, де також приняли його з честию[2]).

Хоч не виключено, що Лаврентій їздив за милостинею до Москви, все таки його побут у Москві звязаний головно з катехизмом. Рукопись катехизму предложив патріярхови Філяретови, щоби дістати апробату й дозвіл на видрукованнє. Написав його певно такою мовою, якою написана „Наѹка кѹ читаню“ і Граматика, а може й мовою більше запестреною польонїзмами з елементами народньої мови, як се бачимо в його проповіди. Се й дало привід до загально-принятого твердження, що Лаврентій уложив свій катехизм у білоруській мові[3]). На жаль не зберегла ся первісна рукопись сього катехизму, задля чого годї робити якісь студії над його жерелами. Та що до мови, то се виключене, щоби Лаврентій тільки один свій катехизм написав білоруською мовою. До такого заключення довів темний термін „литовско-русскій языкъ“.

Патріярх поручив поправу й перегляд катехизму богоявлен-

---

[1]) Харламповичъ, Западнор. прав. школы, стор. 457.

[2]) Митроп. Макарій, Исторія русской церкви, т. XI, Спб. 1903, стор. 51.

[3]) „Білоруське письмо“ і мова в московськім уживанню означали однаково як білоруське так українське (книжну мову і письмо, уживане в землях давнїйшого в. кн. Литовського). *Ред.*

ському ігуменови Ілиї і корректорови Григорієви Онисимову, причім задля деяких спірних місць у Лаврентієвім катехизмі було з ним три конференції (собесѣдованія) межи 8—20 лютого 1627 р., що скінчили ся відпеканнєм Лаврентія від усїх тих думок, які запідозріли московські цензори[1]). В Москві перекладено катехизм на славянську мову, а що перекладачами були Москвичі, повиходили нїсенїтниці, які побільшили клопоти Лаврентія. Патріярх казав видрукувати книжку, але перед друком пороблено такі зміни, що автор не пізнав своєї праці. Катехизм називав ся у Лаврентія „Оглашеніемъ", але патріярх „переименова ю бесѣдословіе, понеже оглашеніе есть книга Кирила архіепископа ієрусалимскаго, новокрещающимся въ ієрусалимѣ; І единымъ именемъ многимъ книгамъ быти нелѣпо"[2]).

Що катехизм Лаврентія видруковано, нема нїякого сумнїву. Межи друкованими книжками находив ся він у бібліотецї самого патріярха Філярета, а крім того в самім „Пренію" говорить ся недвозначно, що катехизм видруковано, й то перед розпочатєм „собесѣдованіи". Що більше зі збереженої від тодї записної книжки московського типографського архіву (Nr. 6) видно, що друк скінчив ся коло 29 січня 1627 р.[3]). Та хоч катехизм Лаврентія був надрукований, мабуть не пішов в оборот. А ся обставина, що друкованих примірників[4]) є далеко менше, ніж рукописних, дала аматорам старих книжок нагоду в отсей спосіб пояснювати причину сього. Катехизм Лаврентія видруковано при патріярхови Філяретови без передмови й означення року друку, а по видрукованню його післано два примірники до розгляду православним східнїм патріярхам. Вселенські патріярхи, розглянувши катехизм, не одобрили його як символїчної книжки, через що спалено всї надруковані примірники по розпорядженню патріярха Філярета[5]). Дійсну причину

[1]) Перебіг сих „собесѣдованій" переповідає митр. Макарій в Ист. рус. цер. стор. 51—58. „Преніе о катихизисѣ Лаврентія" надрукував Тихонравов в „Лѣтопис. рус. литер. и древн.", 1859, кн. IV, відд. II, ст. 80—100. Наново видало його „Общество любителей древней письменности" в Спб. 1878, Nr. XVII.

[2]) Засѣданіе въ книжной палатѣ 18 февр. 1627 г. по поводу исправленія Катихизиса Лавр. Зизанія. Виданнє „Общ. любит. др. письм.", 1878, стор. 2.

[3]) Макарій, Истор. рус. цер., стор. 58.

[4]) Друковані примірники находять ся в Румянцївськім музею, в бібліотеках Хлудова та Солдатенкова. Засѣд. въ кн. пал. перед. 3.

[5]) Руководство для сельскихъ пастырей. Журналъ из-

невипущення у сьвіт катехизму Лаврентія пояснює митрополит Макарій. У Москві не розуміли тоді великого значіння катехизму Лаврентія як підручника науки православної віри. Патріярх поручив поправити його тільки двом книжникам замісць віддати його попереду як найстараннійшому та подрібнійшому переглядови на соборі. „Катехизм, надрукований Філяретом, як тоді не міг називати ся виразом вірування усьої руської церкви і бути символїчною книжкою для усїх її дітий, так і нинї не може вважати ся сьвідком тодїшнього вірування усьої нашої церкви. Се не більше, як твір одного литовського протопопа, поправлений двома московськими грамотїями і одобрений одним московським патріярхом: в строгім змислї, він може бути сьвідоцтвом тілько їх вірування" [1]).

Катехизм Лаврентія передрукували раскольники в Гроднї 1783 і 1788 рр. і одиновірцї в Москві 1874 р. Московське виданнє має 346 карток, голов 67, а в раскольницьких гродненських виданнях катехизм має уже 80 голов, значить раскольники додали своєї мудрости навіть у московське виданнє катехизму [2]). Катехизм Лаврентія Зизанїя складаєть ся із отсих відділів: 1) Символъ вѣры, 2) Молитва Господня, 3) О любви и десятословіи, 4) О Богѣ, 5) Объ исхожденіи св. Духа отъ Отца і 6) О семи таинствахъ [3]). Так отже Катехизм Зизанїя, оснований без сумнїву на католицьких жерелах, уложений для потреб православної церкви, став у нїй предметом непорозумінь і несправедливих пояснень, а потім серед раскольників опорою витворення сект, які виступили проти православної церкви.

V.

В лютім 1627 р. опустив Лаврентій Зизанїй Москву. В серпнї 1628 р. відограв він разом із слуцьким протопопом Андрієм Мужиловським дуже видну, навіть провідну ролю на

даваемый при кіевской духовной семинаріи. Томъ второй. Київ, 1865. Стефанъ и Лаврентіи Зизаніи — защитники православія противъ католичества и уніи въ Литвѣ въ концѣ 16-го вѣка. С. Д. стор. 508 і 509.

[1]) Истор. р. цер. т. X, стор. 59.

[2]) Филаретъ, Обзоръ русской духовной литературы, Харків, 1859, т. I, стор. 249.

[3]) Архим. Леонидъ, Описаніе рукописей гр. Уварова, I, № 270 і 271.

соборі, що відбував ся в Київі в справі Мелетія Смотрицького та його Апольоґії. На соборі прочитано обвинюючий акт против Мелетія Смотрицького та його Апольоґії, який уложили перед тим саме згадувані що-йно два найбільше образовані протопопи, Лаврентій Зизаній і Андрій Мужиловський. Задля сього ще на довго перед собором прибули вони до Київа й тут під проводом митрополита Йова та Петра Могили переглянули уважно Апольоґію, витягнули з неї ложні думки, противні православю, які мали сьвідчити про відступство Смотрицького, тай уложили обвинення против нього в 105 точках. Коли скінчило ся читаннє обвинюючого акту, митрополит заявив в імени епископів, що вони вповні поділяють ті обвинення, а Лаврентій Зизаній заявив то саме в імени духовенства[1]). Під соборною грамотою підписав ся Лаврентій „протопопом корецьким“[2]).

З 1631 р. маємо про нього похвальний відзив Ґелязія Діпліца: „рідний брат Стефана Зизанія, що називає себе також Зизанієм, муж поважаний в нашім руськім народі, ще жиє з Божої ласки“[3]). У живих був іще з початком 1634 р.[4]). День смерти, як і день уродин, незвісний, але пережив певно свою церкву в добрах корецьких і острожських[5]).

Творчість Лаврентія Зизанія і його переклади показують, що він був одним з глубше образованих людий на Україні в своїм часї. Своє знаннє західньо-европейської мудрости виказав він у катехизмі, що придбало йому також клопоту, бо „латинську ученість“ уважали тодї в Москві „еллинскимъ волхвованіемъ“, „не сходнымъ съ московскимъ правовѣріемъ“[6]). Про його значіннє для української фільольоґії буду говорити на иншім

[1]) Макарій, Истор. р. цер. т. XI, стор. 355. Про се досить докладно оповідає сам обвинений Смотрицький у своїй брошурі: Protestatia Przećiwo Soborowi w tym Roku 1628. we dni Augusta Mieśiąca, w Kiiowie Monasteru Pieczerskim obchodzonemu, Львів, 1628), (Примірник находить ся в Бібл. Оссолїньских), де про Лаврентія видає такий осуд, „że Zyzani po Zyzanim, iako by też Cygan po Cyganie y świadczył, y sądził“ (ibidem, перший бік 12 картки). „Протестацію“ передрукував з похибками проф. Ґолубєв в „Петръ Могила“, т. I, приложенія, стор. 323—351.

[2]) Ґолубєв, Петръ Могила, т. I. Приложенія № 55, стор. 313.

[3]) Харлампович: Западнор. прав. школы, стор. 384.

[4]) Архивъ Ю. З. Р. ч. I, т. VI, № 159, стор. 408.

[5]) Encyklopedya powschechna, XXV, стор. 783.

[6]) А. Н. Пыпинъ, Исторія русской литературы, т. II, Спб. 1902, стор. 323.

місці. Поза граматикою показав ся Лаврентій талановитим компілятором і еклектиком з незвичайно практичним змислом ініціятора. Його буквар має велику вагу в українськім письменстві вже хоч би з тої причини, що він заінавґурував ним богату літературу букварів, призначених для дітий і неграмотного простолюдя, аби подати їм перші відомости з граматики, а то й релиґії і ще дечого попри науку читання і писання. Його катехизм став для сучасних Москвичів цілком незрозумілим. Навіть патріярх Філярет не розумів ваги появи друком такого підручника. Про образованість Лаврентія сьвідчить також се, що Єлисей Плетенецький закликав його до Київа на одного з помічників свойого великого предприняття. Вкінці його талановито скомпільована проповідь без поділу в темі на exordium, propositio, narratio і conclusio, як пізнїйше вимагала сього від проповідника українська гомілетика Йоанїкія Ґалятовського в „Науцѣ або способѣ зложеня казаня“[1]), построєна на латинських письменниках Єремії Дрекселлюсї і Сімонї Старовольськім, вказує на нього як на визначного проповідника, особливо коли взяти на увагу так мале число тодїшнїх проповідників в українських землях.

Чи Лаврентій Зизаній був „твердим визнавцем православної віри в сумний час унїї“, про се можна дуже сумнївати ся. Що як православного діяча в хосен православних і православної церкви переслїдували його католики й унїяти, сього годї заперечити. Поминувши вже історію його катехизму й суду про нього митрополита Макарія по переглядї московських правовірних грамотїїв і самого патріярха Філярета, вірити в його тверде православє не позволяє уже підозріваннє його сучасними Українцями о симпатії для латинства[2]). Впрочім у ті часи рідко якого письменника - богослова можна назвати строго православним. В протестантизмі обвинувачували латино-унїяти Стефана Зизанія і Мелетія Смотрицького, чи то скритого під іменем Клирика Острожського[3]), чи під іменем Теофіля Ортольоґа. Православні й не дуже рішучо опрокидували ті закиди. Бо й годї було. Наші сучасні письменники, передусім, полемісти послугували ся західньо-европейськими виданнями св. отців, соборів і латино-

[1]) В додатку до другого видання „Ключа разумѣнія“, Київ, 1660.

[2]) Руководство, стор. 501.

[3]) Харлампович, З. пр. шк., стор. 415.

[4]) Гляди про се передмову дра К. Студинського до „Пам'яток полемічного письменства кінця XVI і початку XVII в.“, т. I, Львів, 1906.

протестантських творів. А вплив сеї лектури відбивав ся і в способі оброблення теми і у вношенню в церковно-богословські твори світських елементів, а через те вкінці і в мимовільнім перениманню неправославних думок, а то й доїм.

VI.

Щоби показати наглядно, як не треба видавати памяток українського письменства, подаю похибки в тексті, виданім Криловським, в порівнанню з текстом рукописи.

Криловський	рукопись
при	пры
якъ	ѧко
кгдыжь	кдыжь
ино	єдно
удавшися	ȣдавшысѧ
кгдыся	кдысѧ
Іисуса	Ї҆сȣса
въ главѣ	въ глави
свѣтѣ	свѣти
размысланіе	розмысланїє
покысмы	покысмо
вырозумѣнялъ (sic !)	вырозȣмѣнѧмъ
сегосвѣтномъ	сєгосвѣтнюмъ
кдыжъ	гдыжъ
кончитъ	кѡнчыть
поневажъ	поневашъ
инщихъ	иншыхъ
мезерных	мѣзерны[х]
овшемъ	ѡвшомъ
размыслали	розмыслати
штука	шкȣта
Іисусъ	Ісȣсъ
размысланіе	розмысланїє
чловѣковѣ	чловековѣ
съдѣлаваеть	съдилаваеть
дочесную	почеснȣи
смерть	смерти
отдаляетъ	ѿдалаетъ
потем	пото[м]
для того	длатого
нашим	нашы[м]
мѣсто	мисто

Криловський	рукопись
себѣ	собѣ
безчестіе	бесчестїе
онѣхъ	о нихъ
вѣчныи	вычныи
створеню	створѣню
въ Пісмѣ	въ пїсми
воставлаю	воставлю
изали и не	изали не
той же	тонже
ажъ	азъ
прышла	прышлѧ
тые слова	ты слова
перед Бг҃ꙋ випущено:	гордо
индыйского	индыискаго
отныслъ	ѿнюслъ
тенъ часъ	тонъ часъ
чловѣковѣ	чловековѣ
очекивають	ѡчекываютъ
толко	то тылко
тенъ	тонъ
створене	створенїе
безъ	весъ
свѣтѣ	свѣти
братоубійство	братоꙋбѣйство
мѣсто	мѣсти
Сvміона	Сvмеона
іаковых	їакововых
згвалценіе	зквалценїе
внѣвечъ	внѣвостъ
тенъ	тонъ
Самсонъ	Самѱонъ
мужствомъ	мꙋжествомъ
фалшивого	фалшывого
свѣдоцхтва	свѣдоцтва
укаменованый	ꙋкаменеваный
окрутне	окрꙋтнꙋю
себѣ	собѣ
смерти жадалъ	смерть задал
того же	тогожъ
випущено: не длѧ... а потом	
на балвохвалство	ѝ длѧ балвохвалства
погинулѣ	погынꙋлѣ
Божіи	Бж҃ꙋм
що	что
тенъ	тонъ
прикладом	прыкладом
котораго	которого
египтянина	египтѧнина

Криловський	рукопись
зостанемъ	зостанїе^{м}
угодником	ȣгоднѣкѡ^{м}
добре чынили	добре чынѣли
на повстанѣ	на повстанїе
разбойнікъ	розбойнїкъ
принятый	прынѧты'
не безпечная	небеспечнаѧ
розбойниковѣ	разбоиниковѣ
випущено:	теды
при	пры
розбойникови —	разбойникови
збавеня	збавинѧ
каждому	кождомȣ
Божественного	Бж҃ественнаго
веселней	веселной
а пять	ѝ пѧть
православней	православно'
иначей	ѝнаце'
овшемъ	ѡвшомъ
не мѣемь	немаемь
будемо	бȣдемъ
той	тонъ
тенъ	тонъ
припомянулъ	прыпомѧнȣлъ
Іоаннъ	Їѡанъ
Апокалѵѱѵсъ	Ѧпокалѵѱисъ
въ чотырнадесятой въ [главѣ	в^{ъ} чотырнадцѧто' [главѣ
словы	словами
ученики	ȣмерлыи
учынки	ȣчынкы
слятобливая	свѧтобливаѧ
ксенжа	ксе^{ж}на
каѳолической	каѳолѵческо'
в небоженствомъ	з набоженство^{м}
венцъ	венцы
иншихъ	иншыхъ
особым	особны^{м}
терпливого	терпливаго
кроткого	кроткаго
Златоустого	Златоȣстаго
Милостивого	Милостиваго
панею	паню
с щодробливой	с^{ъ} щодробливо'
людскіи	людзкїи
просячых	проссѧцы^{х}
Тавифа	Тавиѳа
Господь Богъ нашъ	Гь҃ нш҃ь

Криловський	рукопись
Іисусъ	Ї҃съ
своим	(кролевствѣ) своє^{м}
випущено:	ꙋфаємо
подасть	надасть
учинили	ꙋчынили
благословенныи	благословленныи
наслѣдуете	наслѣдꙋитє
молимъ	молимо
едной	жадно'
при	пры
послугѣ	пословзѣ
пожитку	пожыткꙋ
прытрафить	прытрафити
конечне —— -	конєцнє
грыхы	грыхи
вѣчные	вѣчны
лѣты	лѣта
набарзей	накорзѣй
розсужати	россꙋжати
сумненіе свое	съ сꙋмнѣнїємъ сѧ [своим
по яко(вымъ)	а по правдивы^{м}
живота	жывота
покапляти	поккаплѧти
только	толко
бо всѣмъ	бовѣмъ
Давѣда	Давыда
в псалмѣ	въ ѱалми
наши	н҃шы
не занедбывайте	незанедбыва'можъ
абы насъ	абы ѡнъ нас
в нутреностяхъ	въ внꙋтрънностѧхъ
гетманскимъ	гєтманскы^{м}
подолѣ	падолѣ
иныя	иныи
наши	н҃шы
доступнемо	достꙋпꙋємо

випущено: такъ сѧ покорнє, а ꙋставѣчнє съ пилностю Г҃ꙋ Б҃гꙋ молити маємо

обачившы	ѡбачывшы
насъ	въ насъ
запаляеть	запалаєть
лыбо	любъ
недбалѣ	недбалє
горячею	горачєю
поучаеть	наꙋчаєть
нѣжели	нѣжли
розбойника	разбо'ника

Криловський	рукопись
с великую	съ великою
змѣлованемъ	змѣлованїемъ
Закхея	Закхеа
знову	зновꙋ сѧ
овшем	ѡвшом
барзей	барзїй
прычинило	прычынило
бѣремо	берѣмо
горячность	горѧчость
евангелисти	Єваг҄лїсты
ани	анѣ
выдерну	вывергꙋ
и еслижъ	а еслижъ
каранне	каранїе
Божуей	Бж҃ꙋй
анѣ	ани
ведлугъ	кождый' ведлꙋгъ
божь	боть
съ такою	съ таковою
збавеня	збавлѣнѧ
Господь Богъ нашъ	Гь҃ нш҃ъ
наши	нш҃ы
а на	й на
прагнѣнем	прагнѣнѧм
скутечне	скꙋтецне
зготовяныи	зготованыи
одержимо	ѡдержымо
нашимъ	нш҃ымъ

В прикладї про Юду, що такъ окрꙋтнꙋю сам собѣ смерть задал, жесѧ ꙋдавилъ є дальший текст так невиразний, що годї перечитати через побільшаюче скло; найправдоподібнїйше й що пꙋкъ. Пропущені слова в реченню, де говорить ся про Жидів на пустинї, є: Жыдове на пꙋщы изали не длѧ ропътанїѧ а потом й длꙗ......

Нарештї подаю текст згаданої вище проповіди:

[343 стор.] Поꙋченїе прꙑ погребѣ Софїеи, кнѧгынї Чарторыской, чыненое ѿ сщ҃енноїерея Лаврентїа Зїзанїего, Протопопы Корецкого[1]).

Єстсѧ чемꙋ запраковаты задивовати (православнїи Хрестїане) ижъ мы такъ часто на ꙋмерлых смотрѧчы, й на погребах йхъ бываючы, пожыткꙋ собѣ дх҃овного съ таковогѡ вїдокꙋ не беремо, абысмо гордость й великое ѡ собѣ розꙋмѣнѧ складали, видѧчы

¹) На марґінесї: спїсаное мно(ю) въ Корцꙋ лѣта ҂ахи Маꙗ ӣі.

ꙗ҆ко насъ смерть понижаетъ, и҆ спорохо^м^ праве мѣшаеть, а ижбысмося незакохали въ того свѣтни^х^ достатка^х^ и҆ ѡздобахъ, кдыжь всего леда вдень позбыти мꙋсимо: а наветь а҆бысмо тѣлꙋ своемꙋ недогажали въ его пожадливостяхъ, поневажъ такъ марне смертю нищаеть, и҆ ꙗ҆ко вода на землю выллянаꙗ высыхаеть[1]). Споминай̈мо себѣ часто пророцкое слово мовячы. *Τίς ὠφέλεια ἐν τῷ αἵματι μȣ ἐν τῷ καταβαίνειν με εἰς διαφθοραν*: то естъ. Що за пожытокъ съ кровѣ моеи, кдыся ѡвернꙋ въ зепсованье. А кꙋ томꙋ слꙋханимо с пилностю Ї҆сꙋса Сираха, которы' ѿ ѡсобы ꙋмерлого вси^х^ насъ напоминаеть такъ въ глави л҃и мовячы: *Μνήϑητι τὸ κρίμα μȣ ὅτι ȣ̈τως καὶ τὸ σόν, ἐμοὶ ἐχϑὲς, καὶ σοὶ σήμερον*, то есть: Памята' на мой сꙋдь, бо и тво' такы' бꙋдеть, що мнѣ вчера, то тобѣ сегодня. Жадная бовѣ^м^ речь такъ ч҃лка до доброго ненаправꙋеть ꙗ҆ко розмышланїе ѡ҆ смерти, и҆ ѡ томъ що за нею на тамтомъ свѣти настꙋпаеть: въ таковомъ бовѣмь розмышляню ч҃лкъ ѡчы ѡтворяеть на тое що тꙋтъ починилъ, яковы^м^ есть теперъ, и҆ ꙗ҆косѧ маеть готовати на ѡны' страшны' сꙋдь Б҃жый, а ижъ [314 стор.] тамъ не досыть на самой вѣрѣ, але и҆ добры^х^ ꙋчынковь потреба; розмышлайможъ часто ѡ҆ смерти, а памятаймо на короткость часꙋ жывота нашего, (Едножъ о҆то прошꙋ, абысмо зъ Апостоломъ Павломъ, а не з ѡнымѣ, ѡ которыхъ Соломонъ въ книга^х^ свои^х^ такъ названыхъ, Премꙋдрости на початкꙋ припоминаеть), смерть свою розмыслали. Апостоль бовѣ^м^ до Корыньѳовь пишꙋчы, въ першꙋмъ посланїи въ главѣ з҃ такъ мовить. Братя часъ короткы' есть, которыи мають жоны, неха' бꙋдꙋть ꙗ҆кобы и҆хъ немѣли, а҆ которыи плачꙋть, неха' бꙋдꙋ^т^ якобы неплачꙋчыи: а҆ которыися веселять, такъ якобы ся не веселили, и҆ которыи кꙋпꙋють, такъ ꙗ҆кобы нѣчого немѣли, и҆ которыи ꙋжывают того свѣта, такъ ꙗ҆кобы неꙋжывали, бо минаеть ѡ҆бразъ свѣта того, тое есть пожыточное розмысланїе, и҆ вспоминанїе на смерть, и҆ на короткост нн҃ѣнѣшного часꙋ. Лечь ꙋ Соломона противны^м^ способомъ, барзо шкодливое въ главѣ ѡписаное, безбожны^х^ люде' вспоминанїе на смерть знаидꙋется, где такъ въ особѣ ѡны^х^ мо-

---

[1]) В части межи стрічками, в части на боці дописано: прычына томꙋ не иншая есть, едно ижъ вышсцы немаль ꙋдавшыся за марным(и) свѣта того оздобами, ѡ смерти сво(юй) анѣ ѡ томъ що на насъ по смертї маетъ прыпасти, розмысляемо: за(исте) що за дѣвъ же без жадно' охороны въ розмаитыи и҆ тяжкїи грыхї впадаемо. Лечь Хс:

вит. Короткїй есть и трескливы часъ жывота нашего, а на конци людзкомъ ѡхолоды нѣмашъ: ходѣмо а зажыва'мо дѹбръ которыи маемо, ѹжыва'мо, покысмо молоды, того створена съ пилностю, виномъ ся дорогымъ ѹпива'мо, вѣнчаимося рожею поки незвянеть, бѹдимо веселыми и добро' мысли. Нащо, абы намъ доставало, ѹтѣска'мо справедливого. не перепѹща'мо вдовѣ, анѣ старомѹ, и сивыхся долговѣчныхъ невстыда'мо. Далеко, що правда, сѹть вырозѹмѣнямъ (хоча' словомъ еднако короткость часѹ вспоминають) безбожныи люде ѿ вышше' помяненыхъ Апостолскыхъ словесъ, межы собою розныи. Безбожныи бовѣмъ зъ Єпикѹромъ жывота прышлого вѣкѹ не ѡчекиваючы, вси добра свои, и зоныхъ богачомъ Євангелскымъ тѹтъ выжыти хотятъ. А стый Апостолъ Павелъ, жывотъ вѣчны' проповѣдѹючы, и до него всѣхъ люде', бгодѹхновенною наѹкою своею, яко вселенскы' ѹчытель, ведѹчы, абысмо собѣ тѹтъ на томъ свѣтѣ долгихъ лѣтъ не ѡбѣцевали, анѣся [345 ст.] в щастю сего свѣтнюмъ кохали, анѣ ся тежъ ненджы сего мѣзерного свѣта бояли, гдыжъ тое ѡбое не долго трваеть, але смертю ся кончыть, насъ наѹчаеть; але раче' до добро' смерти през жывотъ цнотливы', и Бгѹ мѣлы', жебысмося що днъ готовали, поневашъ невѣдаемо годѣны смерти нашей, насъ перестерѣгаетъ. Смертъ бовѣмъ добрая, (кды члка чыстое сѹмнѣнїе ратѹетъ), барзїй ѹтѣшаетъ, анѣжели инишыхъ жывыхъ люде', всего свѣта панства и крѹлевства, и стогося лѣпше онъ бгобоины' члкъ ѹвеселяеть, анежели иншыи зо всѣхъ роскоше' и панствъ сего свѣтнѣхъ, во тыи добра дочасныи бѹдѹчы, мѣзерныхъ люде', коханковъ своихъ, часѹ смерти, мѣсто помоци нагле ѡпѹщають: чыстое засъ сѹмнѣнїе, члка пры скончанїи его, не толко не ѡпѹщаеть, але и ѡвшомъ статечнїе пры нѣмъ трваючы, потихы невымовно', на вѣки вѣчныи, ѡномѹ додаеть. А протожъ, абысмося такои блаженнои смерти, ѿ Бга сподобили, потреба естъ намъ, намилшыи мои, ѡ нюй памятати, и абысмося чыстыми въ всемъ противко неи ставили, ѹставичне ѡ ню' розмыслати: яко бовѣмъ корабль и шкѹта концемъ, то есть стыромся ѡбертаеть, и рыба окгономъ все тѣло свое провадить: такъ и православны' Хрестїанинъ, концемъ, то естъ, розмышлянемъ ѡ смерти, ввесъ жывотъ сво', и всѣ справы свои, абы нѣгды не згрышылъ, справовати маетъ, яко мовитъ Ісѹсъ Сирахъ въ главѣ *Ἐν πᾶσι τοῖς λόγοις σȣ μιμνήσκȣ τὰ ἔσχατα σȣ, μὴ εἰς τὸν αἰῶνα ȣχ ἁμαρτήσεις,* то естъ: Во всѣхъ справахъ твоихъ памята' на ѡстатнїи припадки твои, а на вѣки незгрышышъ, Розмысланїе бовѣмъ ѡ смерти, великїи а неѡсацо-

ваны' пожытокъ дшевны' нам прыносытъ, бо естъ нам перестророгою wсобливою абысмо негрышыли, грѣхъ бовѣмъ человековѣ смерть вѣчнꙋю съдилаваеть, а розмысланїе засъ w тꙋи почеснꙋи смерти (w которои теразъ мовимо) ѿ грѣха ѿдалаетъ, а потом и ѿ смерти вѣчно' избавлѧеть. Длатого Гдь Бгъ продкwм нашым смертю, абы наню памѧтаючы не съгрышали, еще въ раи по [346 ст.] грозыль, такъ Ядамови и Єввѣ мовѧчы: въ которы' часъ бꙋдете пожывати издерева вѣдомости доброго и злого, смертю помрете: и гды съгрышылѣ зновꙋ имъ памѧтъ смертнꙋю ѿнови, ꙋбравшы ихъ въ скоры мертвыхь выдлѧть. Ѧко намъ Моусей Бговидецъ w тымъ wповѣдаеть такъ въ главѣ г первых книгъ своихъ мовѧчы: *Καὶ ἐποίησε Κύριος ὁ Θεὸς τῷ Ἀδὰμ καὶ τῇ γυναικὶ αὐτȣ̃ χιτῶνας δερματίνȣς, καὶ ἐνέδυσεν αὐτȣ̃ς*: то естъ: И справилъ Гдъ Бгъ Ядамови и женѣ его шаты скорѧныи и ꙋбралъ ихъ: То подалъ Гдъ Бгъ Беседержытель, тым прыкладомъ людемъ, абы жаднои годѣны незабывали о смертелности свое', але памѧтаючы на таковое предковь нших скаранїе, абы болше не грышыли: Лечь мы тое на вспакь wбертаемо: гды бовѣмъ сѧ въ волнꙋ wвчꙋю, албо въ скꙋры соболей и рысовъ ꙋберемо на смерть не тылко непамѧтаемо, але еще що горшаѧ, стогосѧ хлюбимо: а зедвабных пакъ шатъ, зъ роботы мизерных робачковъ, мисто покоры, надь иншие сѧ пересажаемо, и счого бысмо мѣли недостатокъ сво' познати, и карность за грѣх на насъ допꙋщеннꙋю, wплакивати, стого собѣ славы и чести прымножыти ꙋсилꙋемо, и впыхꙋсѧ неростропне подносимо, и такъ сѧ непристо'но хвалимо, ѧкобы сѧ вѧзенъ хвалилъ з своихь ка'дановь, що естъ барзо смѣшнаѧ и wплаканаѧ: смѣшнаѧ, хелпитисѧ стого, що ти дано на бесчестїе, и втым сѧ тѣшыти, за которое, еслисѧ не покаешъ, на вѣкѣ вѣчныи имашъ плакати: wплаканаѧ, w тыи речы которыи ѧкw тѣнь и сонъ перемѣнѧють, бес престанкꙋсѧ фрасовати, а о тых зас речах которыи знами вѣчне мають трвати, нетолкосѧ нестарати, але тежъ, що горшаѧ, заслѣпленными зоставшы на дшы, тыми марными свѣта того красотами, о нихь ани помыслати: котораѧ то таковаѧ глꙋпѣхь люде' справа, изали не ѿ кождого Бгобоѧзливого чл҃ка зостанетъ неwплаканаѧ; Ялесѧ снадне того всего, за Бжыею помощею, можемъ ꙋвароватн, а то тым способом, если болше' небꙋдем съгрѣшати, а прычыны зас, до грыхꙋ насъ проводѧчыи, ꙋставычною памѧтю на свою [347 ст.] смерть ѿ себе бꙋдем ѿтѣнати, и пилное wко, на мꙋки wкрꙋтныи а вычныи грышнѣком зготованыи, бꙋдемъ имѣти. Грѣхъ бовѣм ѧкбы веле злого

створѣню Бжомꙋ ꙋчынил, маємо о тымъ свѣдецтва въ пiсми стомъ достатокъ, скоторых я теразъ, на потвержынiе слова моего, нѣкоторыи на посредокъ воставлю. Що прошꙋ ѡным аггелѡмъ ꙋпадокъ таковы страшны, ижь ся нѣгды поправитi немогꙋть, справило, изали не грѣхъ гордости; кролеви засъ Вавилонскомꙋ Навхꙋдоносорови, жеся ꙗко волъ паслъ на травѣ, що иншого справило, изали не тонже грѣх гордости; гды ся хлюбилъ азъ назбытъ змѣста своего Вавилонꙋ; А Валтасаревы сыновѣ его, гды съ помпы свое важылся пити и зѡны цркoвны сосꙋдовъ, которых съ црькве Ïерꙋсалимскои побрано, що иншого прынесло, ижъ нанего тоеижъ ночы нагле забитая смерть прышля, если не тонъже плюгавы гордости грѣхъ; О Антiѡхꙋ засъ кролю Єгипетском что рекꙋ; которомꙋ прышло до невчасной покꙋты, гды сродже ѿ Бга поражены за грѣхъ зоставши, а мизерне съ того свѣта южъ сходячы, ты слова над волю свою вырекл. *Δίκαιον ὑποτάσσεσθαι τῷ Θεῷ, καὶ μὴ θνητὸν ὄντα ἰσόθεα φρονεῖν ὑπερηφάνως*, то есть. Слꙋшная есть речъ Бгꙋся понижыти и поддати, а смертелны члкъ ровнатися гордо Бгꙋ немаетъ. А нетолко тыи, але и иныи всѣ, тым грѣхом пыхы зараженыи, жадного пожыткꙋ съ него не толко неѿнесли, але и ѡвшем розманите срокгым каранïем ѿ Бга сꙋть скаранѣ, во Гь, ꙗкѡ пророкь мовить гордым противится. Не вспоминаю тꙋть Пора Индыискаго Кроля, которыся Бгомъ писалъ: не вспоминаю Ïрода, которого Аггль Бжы поразылъ: не вспоминаю фарысея ѡного высокоꙋмного, которы неѡсацованнꙋю шкодꙋ въ ꙋтрацыню цнотъ и ласкѣ Бжеи ѿнюслъ: и иных многыхъ тым подобных ѡпꙋщаю на тонъ часъ. Сэто маете, намилшыи мои, що еденъ грѣхъ пыхы, человековѣ мизерномꙋ прыносыть, а гды ся еще и иншыи до того прылꙋчать ѡ тавовым що рекнемо; якѣи великïи караня, если ся [348 ст.] непокаеть его ѡчекываютъ. А не розꙋмѣте собѣ, жебы то тылко за тонъ грѣхъ пыхы мѣлъ Гь Бгъ створенïе свое карати, але и за иншыи всѣ, такъ за малыи ꙗкѡ тежъ и за великïи, еднакже рожным способом за малыи мнѣи, за великïи болшей карати бꙋдеть, гдыжъ Бгъ, ꙗкѡ пiсмо стое намъ посвѣдчаетъ, естъ многомилостивъ, але тежъ и правосꙋдïя, жадного грѣхꙋ не ѡпꙋститъ бесъ караня, албо тꙋ албо на ѡномъ свѣтѣ, такъ тежъ жадной цноты неѡпꙋститъ безъ ѿплаты албо тꙋ албо на ѡном свѣти. Прыкладовъ въ пiсми стомъ маемо на тое достатокъ, межы которыми и тыи обрѣтаются: Адамъ и Євва прѡдкове нши, изали не за грѣхъ невстремезливости, и непослꙋшенства ѿ Бга такъ сродзе сꙋтъ скаранѣ; кото-

ро' карности и мы тера[з] сами на собѣ дознавлемо. Каинъ изали не забратоубѣйство, седміоракѣмъ караніемъ од Бга заразъ былъ навѣжены'; Содома и Гоморра изали не за грѣ[х] вшетеченства, надъ прырожына ѿ нѣхъ чыненого, огне[м] знеба естъ спаленая; Потопъ изали неза грыхы весъ свѣтъ затопилъ; Веніаминовое поколѣніе въ Кравак мѣсти изали за безаконіе не знїщило; Сихемъ мѣсто ѿ Сумеона и Левви сновъ Іаковокы[х] за зквалценіе сестры и[х], изалисм не внѣвостъ ѡвернуло; Давидъ царъ изали не за тонъ роспустны' грѣхъ много бѣдъ утерпилъ; Соломонъ снъ его изали не балвохвалцею напотымъ съ премуддрого зосталъ: Самѱонъ изали очы для тогожъ грѣху, посполу изнеслыханымъ мужествомъ своимъ утратилъ; Два старцы изалѣ не для цудзолоства и фалшывого свѣдоцтва, ѿ пророка Даніела, на смерть суть осужені; Ахаръ за часовъ Іісуса Наввина, зовсимъ поколѣніомъ своимъ, изали не за грѣхъ лакомства жалостне естъ укаменеваны'; Гіезы слуга Елиссеа пророка, изали не для тогожъ грѣху лакомства труд[м] естъ скараны'; Іюда искарыотскы' [349 ст.] изали не для лакомства, до роспачы прышедшы, такъ окрутную са[м] собѣ смерть зада[л], жеся удавилъ и що пукъ; Ананіа и Сапфира изали не для тогожъ грѣху нагло смертю, же скламали Бгу, ѿ Петра Апостола суть покаранѣ; Жыдове на пущы изали не для роптаніа а пото[м] и для балвохвалства розмаите погынулѣ; А ѡ само[м] угоднѣку Бжу[м] Моусею что рекну; тонъ бовѣмъ мужъ Бжы' великимъ на[м] естъ прыкладо[м] абысмо не грышыли: бо если тому такъ великому своему угоднѣкови, и милому кохан[ъ]кові, для которого, вшыткому народови ѡному безбожному перепустилъ, единого грѣху (то есть, ижъ зъ ревности Бжые' а зъ мѣлости ку утрапленны[м] братіа[м] свои[м], египтанина забѣлъ) не ѿпустилъ, бо му въ землю ѡбѣцаную вніти недопусти[л]: а якожъ мы грѣшніи, розмаитыми грѣхами покаланыи, такъ недбале жыючы, а покаяніе свое днь оде дна ѿкладаючы, розумѣти буде[м] же зостаніе[м] безъ карания; ѡ заправды если выбраны[м] угоднѣко[м] свои[м] неѿпустилъ, поготовю и намъ, еслися непокае[м], неѿпустить. А такъ гдыжъ за тыми и ты[м] подобными грѣхами, не едно дочасныи карания але що болшая и вѣчныи мукы наступують, якожъ мы тое вѣдаючы не маемося ѡбачыти, абысмо южъ злого попереставшы и покаявшыся, добрыи дѣла чыніли: Ото бовѣмъ и са[м] Гь нашъ Іисусъ Хс, якие намъ въ главі у Іѡанна стго оповѣдуетъ мовячы: *Καὶ ἐκπορεύσονται οἱ τὰ ἀγαθὰ ποιήσαντες, εἰς ἀνάστασιν ζωῆς, οἱ δὲ τὰ φαῦλα πράξαντες, εἰς ἀνάστασιν κρίσεως*: то

естъ: И изы'д8ть которыи добре чынѣли, на змартвыхвстанїе жывота, то есть до кролевства небесного, а҇ которыи зле чынили, на повстанїе с8д8, то естъ, пот8плѣнѧ вѣчного. Прожно теды кто знасъ маеть сп8щатися на сам8ю толко вѣр8 бев добрых 8чынковъ, бо то обое въ к8пѣ есть платно 8 Га҃ Бга҃, а едно безъ др8гого нѣчого неважыть, хибабы ѧ҆ко особно и҆ ѧ҆кобы ч8довне, а праве над надѣю, ꙗ҆ко розбойнїкъ на [стор. 350] крестѣ естъ прынѧты', лечъ на тое сꙗ толко сп8щати, а ѧ҆ко напр8дзе' грѣховъ своихъ покаѧнїем не ѡчыщати, а непевных сѧ рече' мѣсто певныхъ хвытати, есть барзо небеспечнаѧ: бо не др8гом8сѧ такъ, ѧ҆ко том8 разбойниковѣ на крести трафыть. Жадень сꙗ теды, на тое сп8стившы, днювъ своих, на поправ8 жывота собѣ ѿ Га҃ Бга҃ повѣреныхъ, неха' марне не 8трацаеть, боць о он8мъ жаденъ знасъ, же сѧ м8 такъ пры смерти (ѧ҆ко том8 разбоинникови збавинѧ сталосꙗ), маетъ стати, незнаетъ: але ѡ заплати кождом8 ведл8гъ 8чынковъ, презъ голосъ Бжественнаго Є҆вангелїа, вшыткѣмъ сѧ вѣдомость подаеть, мовить бовѣмъ, же въ денъ с8дны', роскажеть с8дїа справедливы', вверечы въ огень не8гасаючы' того, который шаты веселной добрыхъ 8чынковъ не маеть: и҆ пѧть панѧнь немаючых оливы, то есть милосердных 8чынковъ, едным словом, а словом жалостным заправды оным (незнаю васъ) далеко ѿ бжественного своего палац8 ѿженеть: также и҆ козловъ ѡных немилосердных проклѧвшы, до огнѧ вѣчного ѡдошлеть. Потреба теды там певне а҇ потреба пилнаѧ покаꙗвшымсѧ, пры православно' вѣрѣ, и добрых 8чынковъ. Ина҇це' бовѣмъ пры само' вѣрѣ толко стоѧчы, а надѣею порожнеюсꙗ даремне 8тѣшаючы, же вѣрою толко самою спасемсꙗ, не толко неспасемсꙗ, але и҆ ѡвшомъ противным способом за злыи свои справы (поневажъ добрых немаемь) на вѣки вѣчныи м8читисꙗ б8демъ гдыжъ не кожды' которы' ми мовить пане пане, але тонъ которы' чынить волю ѿца моего небеснаго тонъ спасетсꙗ глеть Гь. Ꙗле часъ есть абым южъ прыпомꙗн8лъ голосъ зъ неба которого слышалъ Їѡанъ Бгословъ и҆ написалъ въ Ꙗпокалѵѱисъ въ чотырнадцѧтои' главѣ тыми словами. *Μακάριοι οἱ νεκροὶ οἱ ἐν Κυρίῳ ἀποθνήσκοντες ἀπάρτι· ναὶ λέγει τὸ πνεῦμα, ἵνα ἀναπαύσωνται ἐκ τῶν κόπων αὐτῶν, τὰ δὲ ἔργα αὐτῶν ἀκολȣθεῖ μετ αὐτῶν.* [351 ст.] то есть: Щасливыи 8мерлыи которыи въ пан8 8мирають ѿ сего час8, заисте мовить д8хъ, абы ѿпочин8ли ѿ працъ своихъ, абовѣмъ 8чынки ихъ за нѣми ид8ть. Щасливаѧ есть заправды и таꙗ пани зацнаѧ, котораѧ в пан8 щасливе засн8ла, щасливаꙗ Софїѧ, свѧтобливаꙗ кнежна Чарторызкаꙗ: Софїѧ именем, то есть

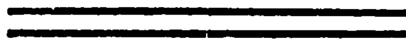
премудрость: а водлугъ имене еи и зацного заволаня, и преславного еи урожыня, и справы еи суть хвалебныи: щасливая которая пошла ѿ насъ, а пошла на поко' вѣчны' абы ѿпочинула ѿ працъ свои^х, пошла до пана своего полная вѣры и любве, полная и надѣи, абовѣмъ учынкѣ еи добрыи идуть за нею: идеть послушенство въ стое' вѣры православно' каѳолическо', идеть wная вспанялая вздержливость съ посто^м и молитвою: иде^т за нею ялмужна wбфитая зъ мѣлосердя^м и терпливостю злученая, идеть великая покора з набоженство^м и правдою, и з мноствомъ цнотъ иныи^х: идеть за нею вдовство еи зацное съ чыстотою и з вдячною встыдливостю: идеть оная невымовная потѣха з ужываня сты^х сакраментовь. Я такъ w щасливая заправды естесь стобливая Софїе, преставывшыся ѿ Гѣ, абысь южъ ѿпочынула ѿ працъ свои^х. Я яко венцы иншыхъ сты^х, для особлившы^х и^х цнотъ, особны^м имене^м, каждого з нѣхъ называемо, яко Їwва терпливаго, Їосифа прекрасного, Давыда кроткаго, Їwанна Златоустаго, Їwанна Милостиваго, то есть, Ялмужника: такъ и тую полную розмаиты^х цнотъ стобливую панию, слушне а прысто'не ею ты^м имене^м ялмужницею назвати можемо, для особливы^х ен милосердныхъ учынковъ: Тая бовѣмъ го'не съ щодробливо' руки своей удѣлала даровъ Бжы^х каждому, которыися едно до нен съ прозбою утикали: а то еще мѣлосердя еи болшее и wсоблившее, же сама усмотровала людзкїи потребы, и недостатки ихъ наполняла, и не едно шпиталны^х и духовны^х, але всѣхъ братїи и сестръ Хвыхъ велце ратовала и вспомагала, а [352 ст.] того слова пилно перестерыгала на памяти его маючы що писмо мовить: Не мина' очы' просящы^х. За що го^дная есть яко wная Тавиѳа не едно ѿ насъ, але и ѿ всѣ^х сты^х, и ѿ агглwвъ Бжы^х великой похвалы: которую и са^м кроль аггльскы' Гь нашь Їсъ Хсъ зъ ѿце^м свои^м и духо^м сты^м, въ кролевствѣ свое^м небесно^м уфаемо, подлугъ неѿмѣнно' wбѣтницы свое' же прославить и успокоить ю: мовѣть бовѣ^м у Їwанна стго Еvаггелисты въ главѣ ві такъ: которы' мнѣ служы^т учтѣть его wтецъ мо' нбсны': и вѣчными до того оными и неисповѣдимыми добры надасть: Мовить бовѣ^м у Матѳея стго въ главѣ ке· щосте колвекъ учынили єдїному съ тыхъ моихъ наименшы^х братїи, мнѣ сотворыли есте, прїидите благословленныи ѿца моего, наслѣдуите царство зготованное вамъ ѿ початку свѣта. Еднакже самы за нею, водгугъ [водлугъ] повинности нашо' хрестїанско', молимо Гу Бгу, абы тое, щосмы вышше' повѣдили, безъ жадно' перешкоды wдержала, а прыто^м, пры ту' wстатню' послузѣ той

панїе' преставлъшю'ся, не безъ своего тежъ пожытк8 ѿидимо дх҃овного: смотрячы на ню же знами вчера была, а дзїсъ южъ еи немашъ, и болше не б8деть, власне ся и҆ на^м^ тоежъ станеть, бо що̀ еи днесъ, то намъ за8тра можеть ся прытрафити, а кедїжъ тедыжъ с^ъ^ ты^м^ мѣзернымъ свѣто^м^ пры'деть ся намъ пожегнатї конецне. А поневажъ такъ естъ, незанехыва'мо, прош8 васъ, презъ пок8т8 ст҃8ю, Бг҃а Всемог8щого, поки еще часъ маемо, 8благати, и҆ карання его за грыхи нш҃ы справедливы^м^ с8до^м^ намъ наготованыи, ѿ себе ѿдаляти бы ся засъ намъ не прышло (чого Хе҃ Бж҃е 8хова') коли южъ часъ мѣнеть за недбалство нш҃е жаловати: а пото^м^ на вѣкѣ вѣчны в^ъ^ пропастехся пекелны^х^, посспол8 з дяволы и҆ з иными не^з^божниками м8чыти: бо дознаваемо того всѣ, ижъ лѣта нш҃ы ꙗ҆кѡ вода 8плываютъ, а болшеся до насъ южъ не вертаютъ. Протожъ не занехыва'мо, ꙗ҆къ наборзѣй [353 ст.] себе росс8жати и҆ с^ъ^ с8мнѣнїемъ ся свои^м^ раховати, а по правдивы^м^ пораховованю ѡбачывшы же внасъ мало знайд8еть ся доброго, до поправы жывота своего ся поквапляти, боць певне Бг҃ъ, не толко злыи, але тежъ и добрыи 8чынкы, ꙗковы^м^ ихъ 8мысломъ кто чынилъ, маетъ волю с8дити: Мовитъ бовѣмъ презъ Давыда пророка в^ъ^ ѱалми о҃д Гдь Бг҃ь: Ѧ правости с8жд8. А ижъ и добрыи нш҃ы 8чынки Гк҃ Бг҃ъ, ꙗкїи с8ть, б8деть с8дити, и҆ ꙗковы^м^ ихъ 8мысло^м^ кто чынилъ б8детъ 8знавати, незанедбыва'можъ въ скори грыхи свои презъ пок8т8 ссебе змавати, а ласк8 Бж҃8ю презъ грыхи ѿ себе ѿдален8ю, знов8 до себе прыверн8ти, просячы пилне Га҃ Бг҃а вседержытеля, абы ѡнъ нас самъ к8 собѣ рачы^л^ наверн8ти, которыисмося доброволне сами, ѿ ст҃ы^х^ прыказанѣй его ѿдалили: А ижбы в^ъ^ насъ серце скаженое зб8довалъ и҆ поправилъ, а Дх҃а правого в^ъ^ вн8тръностяхъ нш҃ы^х^ ѿновилъ, и҆ Дх҃о^м^ свои^м^ Владычнѣмъ, то есть, гетмански^м^, Дх҃о^м^ параклито^м^, в^ъ^ то^м^ падолѣ свѣта того плачевно^м^ абы насъ провади^л^: такъ бовѣмъ ся и҆ иныи пророцы з^ъ^ Давыдо^м^ ст҃ымъ молили, мовячы: Наверн̀ѣ насъ Бж҃е збавителю нашъ, наверни насъ а мыся до тебе навернемо, такъ бовѣ^м^ барзо слабыми и҆ немоцными естесмо, ижь и҆ пок8товати а жаловати за грыхи нш҃ы сами с^ъ^ себе презъ твоей помоцы Гп҃ Бж҃е, неможемо, ажь хнба за ласкою и҆ помоц8 твоею того всего дост8п8емо: такъ ся покорне а 8ставѣчне с^ъ^ пилностю Г8҃ Бг҃8 молити маемо, абы и҆ онъ покор8 нш҃8 и҆ пїлность горяч8ю в^ъ^ насъ ѡбачывшы, збавѣнїе нш҃е, презъ ласк8 свою ст҃8ю, справовати рачылъ: гдыжъ и҆ апостолъ Павелъ в^ъ^ листи своемъ до Фїлїппиcеовъ в^ъ^ главѣ в҃ такъ пишеть: Ижь Бг҃ъ естъ справцею в^ъ^ насъ,

абысмо и҆ хотѣли, и҆ чынı̈ли тое, що сѧ емꙋ подобаеть. Не лекцежь теды собѣ важмо таковꙋю ласкꙋ Бж҃ꙋю гды въ насъ взбꙋжаеть и҆ запалаеть серце нш҃е до покꙋты ст҃о҆ за ѧкоюжколвекъ оказыею: любь тыжъ Дх҃омъ побꙋдить ꙋмысль нш҃ъ абысмо що доброго ꙋчынı̈ли: теды не лишѣво, анѣ ѿкладаючы ѡде дн҃ѧ до дн҃ѧ, въ томъ собѣ постꙋпа҆мо, анѣ тежъ недбале слꙋжбꙋ Бж҃ꙋю, ѿправꙋ҆мо: гдыжъ проклѧты҆ то кождый (мо- [354 ст.] вить пророкъ ѿ ѡблича Бж҃ого) которы҆ справꙋ Бж҃ꙋю недбале ѿправꙋеть: але нагорожаимо короткость часꙋ ꙋпры҆мостю нш҃ею горачею до хвалы Бж҃ꙋи, ѧ҆ко насъ ст҃ы҆ апостолъ Павелъ до Рымлѧновъ пишꙋчы, въ главѣ в҃ı̈ листа своего такъ наꙋчаеть. Бꙋдте старанемъ нелѣнивыми, Дх҃омъ палаючы, панꙋ робѧчы: Гд҃ь Бг҃ъ нш҃ъ аковѣмъ шꙋкаеть ꙋпры҆мости и горѧчести завше въ нш҃ыхъ добрыхъ ꙋчынкахъ и҆ лѣпшаѧ есть една годѣна передъ Бг҃омъ въ добро҆ ꙋпреимости, анѣжли сто въ лѣниво҆ пос҆лꙋзѣ, гдыжъ болше Бг҃ъ корыстить въ горѧчести справъ, а нѣжли в долгомъ часѣ. Я ижбысмо знали же въ маломъ часѣ можемо много позыскати, ѡпꙋстивши чꙋдовного оного разбо҆ника, маемо блꙋдного сн҃а, маемо мытарѧ, которыхъ ѿц҃ь небесны҆ за горѧчꙋю ихъ покꙋтꙋ съ великою милостю и҆ змѣлованı̈емъ въ маленкı̈мъ часѣ прынѧлъ: памѧтаемо ꙗ҆ко Мары҆ Магдалынѣ за великꙋю и горѧчꙋю любовъ еи, многыи долгы ю҆ внетъ ѿпꙋстилъ: и҆ Закхеа въ зблаленю ꙋпевнилъ и҆ здомомъ его: тилко того намъ потреба абысмо и мы прыкладомъ ихъ по покꙋтѣ ст҃ꙋй, зновꙋ сѧ до грыховъ, ѧ҆кобы песъ на свои блевотı̈ны, невертали, инаце҆ бовѣмъ таковою покꙋтою не толко грѣховъ непозбꙋдемо, але и҆ ѡвшомъ, що горшаѧ, барзı̈й Гд҃а Бг҃а на себе розгнѣвавшы, мꙋкъ собѣ вѣчныхъ певне а певне прычынимо. Протожъ на таковꙋю слꙋжбꙋ Бж҃ꙋю барзо дш҃ы нш҃ꙋй пожытечнꙋю, не множество лѣть передо себе берѣмо, але горѧчость дх҃а великꙋю въ собѣ побꙋжаимо. Кто бовѣмъ ѡзѧбло Гд҃ꙋ Бг҃ꙋ слꙋжыть, въ таковомъ Бг҃ъ некорыстꙋеть: ѧ҆ко мовить самже Гд҃ь Бг҃ъ въ ѡбѧвлиню ст҃ого Ї҆ѡанна Еѵагг҃елı̈сты въ главѣ г҃ тыми словы: Знаю справы твои ижесъ не естъ анѣ зı̈мны҆ анѣ горѧчы҆, але и҆жесъ остыдлы҆ вывергꙋ тѧ зъ ꙋстъ моихъ, а еслижъ лѣнı̈вымъ такъ срокгое каранı̈е зготовано, а томꙋ которы҆ о слꙋжбѣ Бж҃ꙋи҆ ани помыслаеть що бꙋдеть; Боимосѧ теды, а не лѣниво, кождый ведлꙋгъ своего поволанѧ, зе вшелꙗкою чыстостю спасенı̈е свое съдı̈лаймо, боть певне Бж҃ественное пı̈санı̈е выполнити сѧ маеть, а лѣнивы҆ слꙋга посполꙋ и҆ з иными незбожныками на вѣки мꙋчытисѧ бꙋдеть; а наветъ хотѧибы и жадныхъ мꙋкъ грѣши- [355 ст.] нѣкомъ зго-

тованыⷯ не было, еднакже з дрꙋго҆ стороны непрыстоить намъ абысмо ѡзѧбло слꙋжыли томꙋ, которы҆ съ таковою горѧчестю ѿдалъ самого себе на слꙋжбꙋ збавлѣнѧ нш҃его Гд҃ нш҃ъ Іс҃ Хс҃, которы҆ еще недоросшы въ дѣтиньствѣ своемъ до Єгѵ҆пта ꙋтїкаючы преслѣдованїе за грыхи нш҃ы терпилъ, абысмо ꙋважали, ижь безъ забавы жадно҆ на збавлѣнїе нш҃е робиⷮ: и на ѡстатню҆ тайне҆ вечеры свое҆, не дармо тое слово до апостоловъ своиⷯ мовилъ: Пожаданїемъ прагнꙋлемъ пожывати пасхꙋ тꙋю зъ вами, скоторыⷯ словъ ѧвне сѧ намъ даеть знати, ижь барзо зъ великою ѡхотою и прагнѣнѧⷨ нш҃его спасенїѧ пожадалъ, що все въ короткости часꙋ скꙋтецне наⷨ справити рачылъ. Що гды и мы такъ ꙋсердно и нелѣностно бꙋдемо сѧ сами ѡ свои вѣчныи добра, наⷨ ѿ Ха҃ Бг҃а зготованыи, старати: певне а певне ѡдержымо спасенїе дш҃амъ нш҃ымъ, за ласкою и члколюбїемъ Гд҃а Бг҃а и Спаса нш҃его Іс҃ Ха҃, которомꙋ посполꙋ зъ Ѿцеⷨ и съ Ст҃ыⷨ Дхомъ вшелѧка честь и хвала прыстоить на вѣки вѣчныи. Аминь.

Рукопись Бібліотеки Оссолїньских № 827, картки 171—177.

Увага. На стор. 14 вкрали ся похибки: замісць нефолгꙋетъ має бути нефолгꙋетъ, в 1 примітції зам. немоцнимн — немоцнымн, на стор. 16 зам. *κρὴ* — *χρὴ*.

Угорщина і Польща
на початку XVIII в.

Написав **Стефан Томашівський.**

Вступ.

§ 1. Проблем і загальна схема історично-політичних відносин межи краями по сім і тім боці Карпат; погляд на угорсько-польські відносини політичні в XVI і XVII вв.; державний упадок Угорщини; роля Польщі і Франції в історії того упадку. — § 2. Характеристика европейської політики на початку XVIII в.; політична ситуація серед европейських держав; історично-політичні симетрії; положіннє Польщі й Угорщини.

§ 1.

Карпатський хребет гірський мав від найдавнїйших часів велике полїтичне значіннє, як природний скелет, коло якого укладали ся державні будівлї народів середньої та східної Европи. Се одна з тих природою покладених меж, які усунути дармо силкуєть ся воля визначних одиниць та цїлї зусилля держав. Та не вважаючи на сю тривкість обостронні зносини були завсїди живі: племінні, суспільно-економічні, полїтичні і релїґійні, прихильні собі і ворожі, воєнні і культурні взаємини не переводили ся нїколи[1]). На сім місци інтересують нас тілько

[1]) Що до перших, племінних, інтересно се, що на зверхнїм боцї Карпат нема племени, яке не жило б у внутрі їх лука: Румуни, Українцї, Поляки, Словаки а навіть Нїмцї; хоч не всюди єсть свідомість племінної єдности, як ось: закарпатські Поляки мають себе за Словаків, а моравські Словаки за Чехів.

політичні відносини і впливи, і то на обмеженім просторі і в обмеженім часї. З усїх племен, що осїли в прикарпатських краях, історично-національну індівідуальність здобули тільки: Румуни, Українцї, Поляки і Чехи — по зверхнім боцї, та Мадяри — по внутрішнїм. Отже тільки між сими може бути мова про полїтичні відносини. Лїнїя обопільних впливів Українцїв та Мадярів розтягала ся від Штіольського (Роднянського) переходу по верхівя Топлї; лїнїя польсько-мадярська звідси по Яблунський перехід. Від половини XIV в. на цїлім сїм просторі стає напротив себе тільки два державні орґанїзми: Польща й Угорщина. Перша з них переймила одначе у спадщинї полїтику галицько-волинської держави з огляду на Закарпатє, хоч і пізнїйше прокидає ся на Руси ще часом відгомін давньої самостійної державної полїтики. По другім боцї, до першої половини XVI в. бачимо державну одноцїльність, опісля аж під кінець XVII в. розбиту на два полїтичні орґанїзми: габсбурську Угорщину та півтурецький Семигород; опісля все Закарпатє стає знов одноцїльною державною формацією габсбурською. В другій половинї XVIII в. стає і північний бік габсбурським, одначе сей факт не міг знївелювати дотеперішнїх історичних окремішностей, опертих на природних фізичних основах. В XIX в. почав ся зворот у напрямі до давнїх відносин.

Від кінця X в., коли починають ся певні історичні відомости про полїтичні відносини межи краями по обох боках середнїх Карпат аж по кінець XIX в. обопільні зносини підпадали дуже значним перемінам у змістї і формі, в залежности від полїтичної долї народів по сїм і по тім боцї гір. Їх можна зібрати в окремі, розмежовані між собою, періоди. Перший граничний пункт треба покласти на половину XIV в., себто кінець галицько-волинської держави. Тут закінчив ся цїлий ряд полїтичних змагань, що мали на метї державну експанзію на сей і на той бік гір. Сей перший період дїлить ся на два рівнобіжні напрями: угорсько-руський та угорсько-польський. Наслїдки тодїшнїх відносин мають свій епільоґ ще при кінци XIV і поч. XV в. (справа Галичини).

Другий період обіймає час від половини XIV в. до кінця 1-ої четвертини XVI в. (1526 р.). Він уже тільки угорсько-польський, з характером наскрізь династичним. На той час припадає дві персональні, польсько-угорські унїї, та ягайлонська династична спільність для обох держав. Експанзивних стремлїнь не слїдно по жаднім боцї, се час, коли і в Польщі і на

Угорщині ішла сильна еволюція внутрішнього соціяльно-політичного устрою.

Рік 1526 поклав кінець нормальному державному розвиткови Угорщини. Наступає близько двовіковий політичний заколот і завзята міжнародна боротьба за наддунайську країну, боротьба одна з характеристичних для т. зв. нових віків. Сей період треває до 2-ого десятка XVIII в., себто до 1711 (чи там 1718) р., кінчить ся повною утратою державного становища Угорщини, хоч не повним знищеннєм її політично-соціяльної індивідуальности. Відносини Угорщини в тім часї до Польщі мають инший характер, аніж попереду, вони достроїли ся до змінених обставин по сім і по тім боцї Карпат. Їх треба поділити знов р. 1660 (рік смерти кн. семигородського Юрія II Раковці). Коли в першій частині Угорщина розпоряджає ще якими такими останками власної державности, то від 60-их р. XVII в. сї останки швидко затрачують ся, глядаючи конвульсийно опори й помочи у сусідних держав, між тим у Польщи. Протекторська т. ск. роля Польщі характеристична для тодішніх відносин.

В дальшім періодї бачимо повну затрату полїтичних ниток між обома сторонами[1]). Польщу постигла в тім часї анальоґічна державна смерть, як перед тим Угорщину. Найновійший період угорської історії, а разом з тим і угорсько польських відносин розпочав ся в половинї XIX в.

В полїтичних відносинах між Польщею й Угорщиною окреме становище, майже незалежне від головних моментів, оперте на власних полїтичних мотивах, займає т. зв. спишське староство. Зложене з 13-и, незвязаних навіть територіяльно місточок, дістало ся ще 1412 р. до Польщі, хоч не стратило деяких правнодержавних звязей з Угорщиною. Спишські старости мали зовсїм окреме становище серед польських достойників, вони вели полїтику зовсїм на власну руку і не все були пасивними свідками подій, які розвивали ся на Угорщинї. Особливо від коли староство се стало de facto дідичним в родинї Любомирских (1591), то імена старостів стрічаємо в угорській історії на кождім кроці, звичайно незалежно від становища, яке займала тодішня польська держава, або в якім напрямі ішла полїтика польських королїв.

---

[1]) За такі не можна мати формальний бік анексії Галичини 1772 р., як колишнього угорського краю.

Отсе загальна схема історії політичних відносин межи Передкарпатем і Закарпатем. Тема привабна для наукового представленя в продовж цілого часу. Та воно ще мало дозріло з тієї причини, що велика більшість сих партій або ще зовсім не тикана, або має лише початки моноґрафічного обробленя. На сім місци хочу дати причинок до вияснення форм довгого історичного контакту двох сусідних країв, кинувши жмут світла на один момент того контакту — в часї останньої дїї боротьби Угорщини за свою державну незалежність, на початку XVIII в. Для зрозуміння самої боротьби й угорсько-польських відносин серед неї мусимо приглянути ся троха близше довгому процесови упадку угорської держави в XVI та XVII вв.

Рік 1526 приніс Угорщинї розрив на дві, опісля на три части: габсбурську, семигородську та османську. Відносини межи ними не могли ніколи поладнати ся тривко і крили в собі велику силу матеріялу на конфлікти. Габсбурґи стреміли безупинно, хоч не все щасливо, до того, щоби цілу Угорщину з Хорватією анектувати як дальший комплекс земельних набутків. Угорська маґнатська опозиція, противна сим стремлінням, мусіла з конечности оперти ся на однїй з сусїднїх держав, на Польщи або Туреччинї. Оперла ся на Туреччинї і вратувала при її помочи незначну тїнь державної незалежности — турецьке васальство Семигород, а тимчасом опікунка, Туреччина, загарбала велику частину Угорщини під свою безпосередну власть на $1\frac{1}{2}$ столїтя.

Та при тім усїм семигородське князївство не могло уратувати угорської державности; турецька інґеренція в угорські справи опізнила тілько процес її упадку, заховуючи останки так довго, доки страшна для Европи була османська сила. Тому то становище семигородських князїв було дуже трудне; вони обертали ся раз-у-раз якби межи молотом і ковалом, байдуже кого назвемо молотом а кого ковалом, Австрію чи Туреччину. Всеж таки турецька протекція давала Уграм деяку користь, деяку тїнь політичної незалежности; натомісць зближене до Габсбурґів, поминувши репресії з боку Порти, могли показувати в перспективі деякі економічно-соціяльні користи, одначе при тім зовсїм певну утрату політичної самостійности. Семигородські князї ведуть отже переважно турецьку політику. Се дає їм ще й ту вигоду, що вони стали якби представниками угорської національної ідеї; і та частина Угорщини, яка опинила ся в руках Габсбурґів, бачить в Трансильванії щось якби синтезу

своїх національно-політичних стремлінь, а в її князях збирачів розсипаних країв корони св. Стефана. Дійсно так і було; були часи, коли здавало ся, що Габсбурґи будуть примушені уступити зовсім місця сим претендентам, прим. підчас 30-літньої війни[1]).

Третьою політичною силою, яка могла відограти велику ролю в історії Угорщини, була сусідня Польща. Політичний інтерес її вимагав дійсно мати уважне око на угорські справи і запевнити собі в них поважний голос в часї розпаду держави. Давнїйші династичні звязи і політичні відносини були вповні достаточним пунктом виходу в сім напрямі. На ділї ж Польща не вміла використати свого сусїдства, хоч нагоди і корисних обставин не хибувало майже нїколи в XVI та XVII вв. Вже підчас боротьби Фердинанда й Івана Заполї була така нагода, тільки слабо використана. Шваґер Заполї Жигмонт I виступив був у ролї посередника (оломунецькі трактати 1527 р.) і недвозначно стояв по боцї Заполї. Та на щось рішучого Польща не здобула ся. Великоварадинський трактат (1538) відбув ся без участи польської полїтики, так само трактат у Мюльбаху і навіть пізнїйший поворот Івана Жигмонта на семигородський княжий стіл. До смерти сього князя угорські представники політичної незалежности не мали від Польщі нїчого, крім симпатій з причини династичних звязей, хоч глядано в нїй дечого більше.

Тіснїйше зближають ся обі сторони по смерти Івана Жигмонта Заполї. Князь Стефан Баторі став польським королем против австрийського архикнязя. Що правда мусїв він відступити угорські краї свойому братови Христофови, одначе не перестав нїколи снувати далекосяглих політичних плянів в угорських справах: він задумував при помочи Польщи перевести реставрацію угорської держави з перед 1526 р. Після його смерти наступає знов повне відчуженнє Польщі від Угорщини, і семигородські князї глядають порозуміння з Габсбурґами. По невдалих пробах габсбурської політики запевнити собі Семигород від

[1]) Семигородські князї володїли майже постійно окрім самого Семигорода ще й сусїднїми столицями Угорщини. Навіть по 1664 р. полишив ся їм Марамарош. В часї найбільшої могутности Семигорода, 1613—1660, границя габсбурських володїнь лежала на заходї від р. Шайо. З огляду на посїлости поза властивим Семигородом князї звали ся partium adnexarum Hungariae domini, деякі титулували ся князями (dux, princeps) Угорщини, а навіть королями (Заполя, Ж. Баторі, Бетлен).

родини Баторі, починають семигородські князї від пол. XVII в. зі свойого боку стреміти до виконання плянів Стефана Б. — виступати в ролї опікунів цїлої Угорщини, навіть габсбурської, піддержувати тамошнїх мальконтентів і примушувати тим способом Габсбурґів до певних уступок на користь угорської автономії. Коли князем став Стефан Бочкай (1604—6), противник Габсбурґів, тодї знов глядає він підмоги в Польщи, удержує з нею живі полїтичні зносини, одначе справа не ішла дальше дипльоматичних пересправ. Становище князя, при турецькій підмозї, було доволї сильне (се показує віденська згода 1606 р.).

Найсвітлїйший час в історії Семигороду — то панованнє Ґабріеля Бетлена (1613—1629), а за ним двох князїв з родини Раковці, Юрія I та II (1630—1648, 1648—1660), отже мало не пів столїтя. До них належали також значні простори Угорщини, східної та північної. Відносини до Польщі живі в тім часї та мають зовсїм инакший характер ніж попереду. Теперішні князї лучать ся з ворогами Польщі, Швецією, Брандебурґією, Хмельницьким, виступають як претенденти до польської корони і неначе проявляють традицийні претенсії давнїх угорських королїв до Галичини. Юрій II Раковці піднимає похід на Польщу, приступає до міжнародної спілки, що має розібрати Польщу, тілько що все кінчить ся для нього катастрофою (1657).

З замішань, які виросли по смерти сього авантуриста, скористала й Австрія загорнувши більшу часть угорських столиць, що було також признане з боку Туреччини в вашварськім мирі 1664 р. Семигородське князївство продовжало ще своє істнованнє під кн. Михайлом Апафі, одначе вже зовсїм безсильне. Натомісць анексія Австрією цїлої північної Угорщини по Мармарош зродила цїлий ряд конфлїктів між австрийським правительством і угорськими маґнатськими сферами, які з одного боку не могли переболїти нового полїтичного упадку та щораз прикрійше відчували заходи цїсаря коло полїтично-суспільного перестрою Угорщини. Невдоволеннє на сих основах довело до звісної змови маґнатів і австрийських репресій з її приводу.

Маґнати-змовники глядїли помочи в чужих державах, спеціяльно у Франції, між тим і в польських полїтичних кругах, спроваджуючи польсько-угорські відносини на новий шлях. Від сеї змови починаєть ся окремий період в історії Угорщини, цїла низка оружних повстань і дипльоматичних заходів, щоб визволити Угорщину від австрийського пановання. Се т. зв. часи „куруців“. До сеї боротьби угорських ірредентистів причиняєть ся

сильно полїтика чужих держав, найбільше Туреччини і Франції, в яких інтересї було причинити ся до упадку габсбурської сили. Польща стоїть також у близьких зносинах з угорською опозицією; хоч характер їх більше пасивний, всеж таки і се впливає на розвій і хід угорської боротьби.

Угорсько-польські зносини того часу вяжуть ся головно з маґнатською змовою та повстаннями Телекія й Тикилія[1]). Оба сї „королї куруців“ заходили ся пильно коло того, щоби приєднати собі польського короля Яна Собєского, коли вже не для оружної підмоги, то хоч для посередництва між ним і цїсарем. Та головна протекторка угорських маґнатів, Туреччина, вийшла тодї дуже фатально на війнї з цїсарем. Від облоги Відня почавши Турки уступають раз-у-раз з Угорщини, яка стає отвором для повного введення австрийського режіму в сїм краю. Карловацький мир поладнав сю справу формально.

Здавалось, що 175-лїтнї змагання Габсбурґів закінчать ся повною і тревалою анексією Угорщини, одначе невдоволена інкорпорацією і її наслїдками угорська шляхта, викликала ще один акт боротьби против Австрії під проводом Франца II Раковці, боротьби одної з найсильнїйших і найголоснїйших, які доси були (1703—1711). Вона кінчить ся побідою автрийської полїтики і ліквідацією на довгий час сепаратистичних стремлїнь угорської шляхти. В сїм останнїм актї Польща відограла більшу ролю, нїж у попереднїх фазах. Зображенє угорсько-польських зносин полїтичних в тім часї (1701—1718) — отсе предмет нашого оповідання.

З повисшого загального огляду полїтичних відносин Угорщини в XVI і XVII вв. виходить ясно, що Польща, держава сусїдня, з традиціями живих взаємин із Закарпатєм, маючи там частину своїх земель, після колишнїх експанзивних заходів польських і галицько-волинських князів, мимо широкої династичної полїтики Ягайловичів — грала в сих відносинах доволї скромну, пасивну ролю, яка навіть не може рівнати ся з полїтикою Австрії та Туреччини. Що більше, одна з західно-европейських держав мала живійше заінтересованнє, важнїйшу участь і тривкійший вплив в ходї полїтичних справ Угорщини анїж Польща. Се Франція. Від кінця XV в. французькі королї були в постійній ривалїзації з Габсбурґами, тому використовували

[1]) Tökölyi (чит. Тикилї) писав ся сам ватажок куруців; тепер пишуть се імя правильнїйше Tököly (чит. Тикиль), одначе ми не маємо причини зміняти автентичної форми його імени.

всяку нагоду, щоб ослабити сили противників. А найзручнійше було се робити в Угорщині в формі т. зв. диверзії, коли головна боротьба вела ся на заході Европи. Злука Угорщини з Австрією припадає як раз на час дуже скрутної ситуації французького короля Франца I (битва під Павією 1525 р.), тому французька диплььоматія простягає руку турецькій політиці взагалї, в угорських справах особливо. Від того часу не було на Угорщинї анї одного австрійсько-угорського конфлікту, в котрім не була б чинна, сильнійше або слабше, рука зручної французької політики. Особливо від смерти кн. Юрія II Раковці вона була spiritus movens всїх головних подій на Угорщині; вона доводила до турецьких війн 1664 і 1683 р., вона піддержувала угорську опозицію против Австрії, брала в опіку провідників повстання, підпомагала їх грішми та людьми; вона дбала про прихильну для Угорщини політичну ситуацію, снує пляни навіть розбору австрійських країв, а головно старала ся приєднати для угорських плянів Польщу. Тим способом навіть та скромна участь Польщі в угорських справах єсть не так випливом якихось власних стремлїнь, а радше рефлексом волї і заходів політики версальського двора. Як вийшли Угри на французькій протекції — про се буде нагода сказати дещо на иншім місци.

Вплив инших держав на угорські справи був уже в порівнанню з Францією значно менший, хоч не зовсїм безслїдний. Сюди належать: Анґлія, Голяндія, Швеція, Прусія, Росія та деякі нїмецькі князївства як Баварія. Вплив Польщі, хоч загалом слабий, за те був більше тривкий, що випливало з сусїдства країв. Яка була причина слабости польської політики — пояснити може тільки загальний стан тодїшньої Річипосполитої, який виступив в цїлій наготї своїй якраз в часї останнього акту угорської боротьби, себто на початку XVIII віку. Погляд на політичну ситуацію в Европі того часу покаже відразу міжнароднє становище Польщі, а характеристика внутрішнього її стану пояснить його найкраще.

§ 2.

Початок XVIII столїтя по своїм характері мабуть не має в цїлій історії Европи собі пари. Від Ґібральтару по Біле море ревіли гармати, від моря Нїмецького по Чорне безліч боєвищ покритих людськими кістьми. Кільканайцять років царювали воєнні божества самодержавно в Европі, обдаровуючи її дуже щедро

всїми наслїдками свойого панування: спустошеннєм, вилюдненнєм, заразами, упадком економічного й культурного житя і такими иншими благодатьми. Усього того моря крови, яке виливало ся стілько лїт, вимагали полїтичні інтереси тодїшнїх европейських держав. Розумієть ся, під сими полїтичними інтересами крили ся дуже неоднакові реальні мотиви і причини: династичні, державні, економічні, національні, ба навіть релїґійні. Правда, сї останнї — то тілько легкий відгомін минулих часів та минулих смертельних танців, тепер вони тілько тут і там служили як декорація, як що її було потрібно... Без сумнїву, найсильнїйші мотиви в тодїшнїх війнах були династичні, чи як хто схоче — державнодинастичні. Тодїшнї гасла: Бурбони, Габсбурґи, Стюарти і т. ин. се не були формальні понятя, за якими крили ся реальні інтереси народів; се самі реальні прояви. Така сукцесийна війна еспанська викликана самими тілько династичними амбіціями Бурбонів та Габсбурґів; так само напад Августа II на Ливонію не мав иншої цїли, крім династичної. Або що инше руководило полїтикою Прусії, як не бажання роду Гогенцолєрнів? Навіть Анґлія, в якій економічні інтереси вже здавна були піднесені до степеня головного державно-полїтичного чинника, не була вільна від династичних тенденцій. Розумієть ся, економічні інтереси виступили в сих війнах також рішучо: цїла полїтика Голяндії була подиктованими найбільше економічними інтересами. Богато їх в полїтицї Швеції, Росії, Данії... Все таки у переважної більшости держав не всї економічні мотиви виступали на верх, вони крили ся глибоко під вибуяним еґоїзмом династичної полїтики (l' état c' est moi), коли вже прогомонїли релїґійні гасла з їх раціями стану та ще не прийшов, ледви заповідав ся, освічений абсолютизм, який нїс новий клич: salus publica, а державних керманичів робив першими слугами держави. Тепер сї керманичі таких аспірацій ще не мали; вони хотїли бути першими панами, необмеженими власниками своїх земель, орудуючи ними не тілько самовільно, але й цинїчно. Самоволя у полїтичних цїлях та цинїзм у виборі доріг її були прикметами не самих тілько володарів, ними захоплювали ся й їх піддані, більші і менші. Піддані чули себе щасливими, як могли достачати своїм володарям коханок. Правду сказати, в руках тодїшнїх метрес було нераз більше власти нїж у коронованих помазанців... „Говорити про полїтику, значить старати ся виставити в чистім і добродїйнім видї людську підлість й інтриґанство“ — можна сказати про ті часи словами Фридриха В.,

ще може справедливійше ніж він про сучасні собі.

Европейські держави стрічали нове століте з деяким острахом, що родить ся у всїх непевних полїтичних ситуаціях, удержуючи переконанне, що ще не всї рахунки межи державами вирівнані, що уклад державних сил Европи не знайшов ще того пункту, що приносить полїтичну рівновагу і дае на якийсь час забезпеченне від тяжших потрясень, доки вибухової матерії не збирeть ся стілько, щоб зруйнувати сю рівновагу.

Перед самим порогом XVIII в. прийшов, як здавало ся, початок розвязки турецької справи, прийшла нова епоха в історії т. зв. оріентальної квестії. Карловацький мир (1699) дав вимовний доказ, що турецька мілїтарна сила, ще недавно така грізна для Европи, схиляеть ся рішучо до упадку; показало ся, що вона не в силї витворити нових форм полїтично-суспільного житя та орудуе самими тілько пережитками, колись страшними, та тепер безсильними супротив розвинених засобів европейських держав.

При сїй частинній лїквідації історичної ролї Туреччини головний зиск мали Габсбурґи добивши ся, мало не в цїлости, своеї давної полїтичної мети — захоплення угорських країв. Иншим спільникам християнської лїґи дістали ся менші паї, Польщі — Поділе й Україна, забрані перед 27 роками; Росії — новий набуток Азов, що давав перший приступ до моря; Венеції — Пельопонез. Всеж таки було певно, що турецька справа ще не полагоджена на дальшу мету. І Габсбурґи тілько під примусом обставин згодили ся на закінченне війни, і Туреччина занадто великі потерпіла страти, щоб не скривати бажання реваншу. До того ситуація на Угорщинї вимагала з боку Австрії спеціяльної уваги і журби, тим більше, що давна полїтична приятелька її, Франція, так і ждала, щоби запрягти всїх габсбурських ворогів до воза власної полїтики.

Безмежний еґоїзм бурбонської полїтики, який уже 70 лїт колотив в Европі, зазнав коротко перед тим деякого стриму. Райсвайкський мир (1697 р.) дав вперве почути Людвикови XIV, що боротьба против переважної коалїції европейських держав таки трудна. Франція, що правда, не тратила нічого, але й не користала. Се зупиненне ненаситности Людвика XIV було заслугою не самих Габсбурґів, німецьких і еспанських, против котрих було звернене вістре французької армії і дипльоматії; заслуга ся належить передусім Анґлії, чи там її королеви Вільгельмови. Анґлія виділа у Франції все те, що ненавиділа у Штюартів,

окрім того бояла ся швидкого економічного зросту Франції (меркантильна система Кольберта, швидкий зріст французьких кольоній в Америці) і тому була режісеркою всіх противфранцузьких коаліцій. Се довело до династичного і політичного зближення до другої морської держави — Голяндії, яка полишивши на боці давні господарські рахунки з Анґлією мусіла боронити своїх морських привилеїв від французької небезпеки і стала вірною союзницею Анґлії на довгий час. Завязуючи згоду 1697 р. обі сторони, французька і габсбурсько-коаліцийна розуміли добре, що се не мир, а радше тимчасове перемирє, потрібне для того, щоб набрати нових сил до боротьби. Такого приготовання вимагала передусім справа еспанської сукцесії, яка, по тогочасним переконанням, мала рішати про дальшу долю обох ворожих родів, Габсбурґів та Бурбонів. Вибуху нової війни чекано з напруженнєм. Обі сторони приєднували собі помічників, навіть в самій німецькій державі.

Цісарство ішло швидкою ходою до повного упадку. З одного боку тріумфи французької політики і шведського оружа, з другого вибуялий індівідуалізм та сепаратизм німецьких князів довели до того, що „римська імперія німецького народу“ перестала відповідати тодішнім понятям держави. Не тілько король французький, але й сам цісар мусить шукати, приєднувати і трактатами забезпечувати собі німецьких князів, окупивши ся при тім нераз грубо коштом власної суверенности. Політика головних князївств має характер зовсім відосередний: самі навіть Габсбурґи, представники німецької державної ідеї, пересунули свої інтереси поза межі імперії, на справи угорські і балканські; саксонський курфірст звернувши всю свою увагу на Польщу, на сім терені будує величаві замки на леду і довгий час не знає, кому подати помічну руку Леопольдови чи Людвикови; бранденбурські Гогенцолерни виступають радше як пруські володарі, а не бранденбурські електори; саме тепер за ціну воєнної помочи Габсбурґам стають вони пруськими королями (1701) і захоплюють ся плянами сполучення Бранденбурґії і Прусії коштом Польщі; Гановерське нове електорство захопить ся незабаром анґлійською політикою і боротьбою з Штюартами; вкінци Бавария іде зовсім на услуги французької політики. Отже, як бачимо, сама Німеччина крила в собі масу запального матеріялу до політичних конфліктів, не то державного значіння, а міжнародного, европейського.

На півночи серед скандинавських держав не переводив ся

давний антаґонізм ізза панування над Балтийським морем; Швеція, по глибокім внутрішнім упадку і шляхотській анархії 60-их і 70-их рр., перейшла що тілько тяжку внутрішню крізу (редукція коронних дібр), а смерть Карла XI (1697) розбудила апетити сусідніх держав, Данії, Росії та польського короля, щоб загорнути шведські посілости. Московщина перебувши також недавній внутрішній заколот, діставши ґеніяльного володаря, готовила ся відограти політичну ролю, якої доси не мала. Перша діяльна участь її в політичній акції Европи, в турецькій війні (1684—1699) здобула їй певну політичну повагу і доволі значну користь. Царь Петро чекав тілько закінчення карловацького мира і його ратифікації, щоб сягнути по далеко важнійший здобуток, страчений від часів Івана Грозного, по звісне „віконце до Европи“.

А Польща? Тодішня Польща — се вже відспівана пісня в політичнім світі. Коли відділити польського короля від самої Річипосполитої, то ся остання не має майже ніякої активної ролї в політичнім житю поч. XVIII в. З королем Собеским скінчила ся самостійна роля Польщі в европейській політиці, і по довговіковій тяжкій внутрішній хоробі починають множити ся ознаки передсмертної аґонії. В тім часї стає вона знарядом для політичних плянів инших европейських держав. Тій ролї Польща опирала ся ще за Собеского, тепер приймила її добровільно на себе, розбуджуючи приспані бажання сусїднїх держав до територіяльного зросту її коштом.

Серед яскравого образа тодішньої европейської політики виступає й Україна — останній раз вона бере участь в европейській політичній боротьбі, участь — найвизначнійшу від часів Хмельницького. Результатом її було вичеркнення України з ряду політичних чинників в Европі; а за тим — страшна реакція в національнім житю на ціле століте.

Як бачимо, в чотирьох пунктах збирав ся запальний матеріял, здібний не тілько викликати загальний смертельний танець між державами, а ще й відновити давні конфлікти. Се були: справа еспанської сукцесії, справа балтийського моря, справа угорська і справа польська. Дві перші мали більше остру, акутну форму, останні більше продовжну, хронїчну. Вони то розпалили загальну европейську війну, чи там ряд війн: т. зв. другу північну (1700—1721), сукцесийну еспанську (1701—1714), угорську (1703—1711), російсько-турецьку (1711) й австрийсько-турецьку (1716—1718).

З ріжнородного, тяжко проглядного образа тогочасного

bellum omnium contra omnes постараємо ся кинути більше сьвітла на події в прикарпатських краях. Карпати були межею між головними тодішніми сферами. З одного боку все вязало ся зі справою сукцесийної війни, з другого боку з північною. Обі сфери подавали собі часто руки і перехрещували ся на сій межі, захоплюючи нераз противний бік, компліқуючи політичні інтриґи, утрудняючи їх розвязку. Політичні сили розмістили ся тоді дуже симетрично. З одного боку еспанська спадщина, з другого Балтийське море були сими кістьми, за які гризли ся европейські держави й династії. Тут боротьба против політичної і мілітарної переваги—Франції, там Швеції. Против них стоять дві коаліції: австрийсько-анґлійсько-голяндська і российсько-польсько(саксонсько)-данська. Політика Франції і Швеції сходила ся в богато пунктах з собою і відносини межи ними були цілий час приязні. І з досить анальоґічним наслідком покінчили ся для них сї війни — глибоким внутрішним упадком. Так само й обі коаліції зближають ся часто з собою, роблять собі взаїмні прислуги. Франція викликає против Австрії диверзію в Німеччинї (Вітельсбахи) й Угорщинї (Раковці); подібно Швеція покликує в Польщи до житя шведську партію, ставить Лещинського против Августа, а Мазепу против Петра. Обі держави глядають в остаточности підмоги в Царгороді. І на півночи і на полудни були дві невеликі ще держави, які своєю хитрою політикою поволи вибивали ся на верх, перекидаючи ся то на сей то на той бік уміли забезпечити собі поважні користи з ослаблення обох ворожих сторін; се Прусія і Сабавдія, homines novi в сімї коронованих монархів Европи. А вже мабуть найбільше подібностей в обох сферах показують Польща й Угорщина. Обі сусідки близькі собі історичною долею і соціяльно-політичною структурою, обі morituri, хоч не в однаковім станї, грали переважно пасивну ролю, обі були теренами для політичних інтриґ і експериментів могутних сусідів; тому й обі стають силою конечности взаїмними приятельками. Таких симетричних та анальоґічних прояв можна підшукати більше...

Маючи на метї звернути головну увагу на обопільні відносини Угорщини і Польщі на початку XVIII в., не можемо з висше назначених причин робити сього без огляду на загальноевропейські події. Для зрозуміння сих відносин будемо часто примушені давати позір і на головні центри тодішнїх політичних інтересів; звичайно тілько їх рефлексом показують ся угорсько-польські відносини.

I.

§ 1. Політика Габсбурґів на Угорщині; ріжниця політично-соціяльних типів Австрії й Угорщини; угорська державна ідея; ціль габсбурських заходів; анексія краю і внутрішній перестрій; замах стану 1673—1679; прешбурський сойм 1687 р. і його реформи; абсолютизм і податкові октроа; пляни політичних, соціяльних та економічних реформ; релїґійна політика. — § 2. Причини неповодженя політики реформ; соціяльно-політичний консерватизм угорських націоналїстів; „золота воля“ й автономізм угорських вельможів; хиткість і незручність австрийського правительства; невдоволене Угрів і його характер; причини повстаня і перші його прояви.

§ 1.

Угорська політика Габсбурґів належить до тих історичних прояв, які у своїм початку здають ся зовсім простими і легкими, та коли приходить до виконаня діла, коли політичний плян має стати дійсностю, мусить ся поневолї побачити і зрозуміти, яка се складна, скомплїкована справа, як до неї чіпають щораз то инші, не менше важні, переносять її на широку арену, переміняють її з льокальної у річ з загальним політичним значіннем, як одна трудність родить другу, і в результатї — переведенне пляну стає трудне, ба й навіть неможливе. Такі прояви подибують ся найчастїйше в політицї тих держав, що орудуючи малими, розмірно, засобами поривають ся на великі здобутки, яких удержане й асимільоване переходить їх реальні сили. Сюди належать найперше ті держави, що свою експанзивну силу проявляють в „унїях“, у „щасливих подружах“, у здобуваню великих політичних посагів. На сім поли Австрія, як відомо, здобула першенство, а за нею Польща, Еспанія й ин. Та такі політичні подружа в історії анї трохи не мають більше щастя, як і смертельні, людські... Розвід — се найзвичайнїйший наслїдок, або й ще гірше, як що сторони зовсім недібрані. В кождім разї, не дуже дібрана була політична спілка Австрії й Угорщини.

Оба сї політичні орґанїзми мали неоднаковий історичний розвій, ішли неоднаковими дорогами і виробили з себе неоднакові суспільно-політичні типи. Не диво отже, що сполучене обох орґанїзмів, яким мали в р. 1526 увінчати ся давні заходи Габсбурґів, ударяло з самого початку на великі трудности й пере-

пони. Коли давнійше легко приходило до політичних уній Угорщини з Польщею або Чехією, і угорські маґнати бачили в них навіть власну політично соціяльну користь, то така унія з Австрією викликала сильне невдоволене у тих самих великопанських кругах. Се станули против себе два окремі політичні типи, відмінні суспільні прінціпи, неоднакові національні світогляди; отже межи ними мусїло дійти до конфлїкту. По австрийськім боцї — монархізм опертий переважно на середнїх верствах з тенденцією до абсолютизму й централїзму, а за ним ґерманський елємент з напором до сходу; по угорськім боцї — аристократично-автономічний републїканїзм з сильною расовою індівідуальностю, що зависно стеріг своїх політичних та соціяльних здобичей. З того пійшло, що Габсбурґи здобули собі якутаку прихильність тілько в середнїх кругах угорської суспільности — міщанстві, низшім духовенстві та низшій шляхтї; против них станула велика аристократія, світська і духовна, при підмозї шляхотської дрібноти. Західня частина Угорщини, де переважали середнї стани, була найскоршим і найтривкійшим здобутком австрийської династії; дальші, середнї і східнї части, з перевагою великоземельної аристократії, доставляли найзавзятійших ворогів „нїмецького пановання". В інтересї сеї т. ск. національної партії, для удержаня її соціяльно-політичного становища, лежало — боронити окремішности Угорщини і плекати угорську державну ідею, хочби навіть під опікою Туреччини.

Турецький протекторат довів, що правда до того, що більша частина краю опинила ся в руках протекторки, всеж таки угорська аристократія могла при її помочи вратувати хоч незначну тїнь державної незалежности, в формі османського васальства — Семигорода. Се карикатурне часом князївство удержало угорську державну ідею ще довгий час по 1526 р., та й умираючи передало її пізнїйшим поколїнням мадярської нації. Се найкраще розясняє причини, чому краї чеської корони, одночасно анектовані з Угорщиною, стратили так скоро і так рішучо свою полїтичну окремішність, чому її ідея ще й сьогодня не вийшла поза теорію, коли угорська стала вже конкретною дійсностю. Семигородське князївство не тілько сповняло сю історичну ролю, що удержувало і плекало угорську державну ідею, а ще було резервоаром моральної і фізичної сили тим частинам Угорщини, які перейшли від разу під пановане Габсбурґів, в їх боротьбі против внутрішнїх полїтично-соціяльних перемін, що ішли з Австрії. Тимчасом нївеляція чеських окремішностей була

проведена в цілости до ста літ.

Підіймаючи в р. 1526 свої претенсії до Угорщини, витичила собі габсбурська політика подвійну ясноозначену ціль: 1) взяти під свою руку всї угорські краї; 2) завести в них такий лад який був і саме тодї виробляв ся в австрийських краях. Перша ціль мала первісно оппрати ся на писаних династичних трактатах, та скоро показало ся, що тілько оружною силою — війною буде можна її здобути. Через се інтереси габсбурської полїтики пересунули ся сильно на схід, вони стали одним із найсильнїйших, довгий час таки найсильнїйшим чинником т. зв. орієнтального питаня; Австрія замотала ся в довгий ряд турецьких війн, що тревали до кінця XVII в., а навіть перейшли у XVIII.

Довгий час Австрія мусїла держати ся оборонної тактики против Турків, і се робило її становище на Угорщині дуже непевним і примушувало до обережности в трактованю угорських справ. В 1664 р. наступає критичний пункт (вашварський мир), а від 1683 рішучий зворот: полїтика оборони переміняєть ся в полїтику заборів. Турки раз-у-раз уступають з Угорщини. Одночасно з тим цїсарь бажає знищити останок угорської державности — семигородське князївство, яке зрештою тілько і стояло турецькою протекцією. Давнїйші трактати з поодинокими князями, що мали на меті влученє князївства до габсбурських володінь, розбивали ся постійно, то на Турках, то на маґнатській опозиції, то на незручности самої австрійської полїтики й її орґанів, дарма що край був кількома наворотами в руках цїсарського війська. Силою трактату 1686 р. край був знов обсаджений військом, а від 1691 р. стає формально габсбурським краєм, хоч останнїй князь „панує“ в нім ще до 1697 р. З карловацьким миром всї майже угорські краї були в руках Габсбурґів; тілько змінили ся дещо правні відносини між обома сторонами, замість на акті оперли ся вони також на праві меча.

Друга ціль — перестрою угорських країв на нїмецько-австрійський лад була також не легка, а ще більше скомплїкована. Получене угорських країв з Австрією припало на початки переміни середньовікового ладу на новітний, як у полїтичнім так і соціяльнім напрямі. Ся еволюція відбувала ся вчасти несвідомо, стихійними силами суспільної енерґії, вчасти пляновим стремлїннєм монархів, що брали ідейні засоби в тім напрямі з римського права. Вона, попри деспотичний характер поодиноких моментів, коли брати її з погляду загально-історичної ево-

люції, мусить бути названа безсумнівним поступом, хоч у перших її віках представителї її не все були свідомі того. Очевидна річ, що одним із перших завдань Габсбурґів стало тепер — втягнути нові краї у таку саму полїтично суспільну структуру, в такі самі адмініcтрацийні форми, в яких були їх дїдичні краї. Робили се без теоретичного роздумуваня про те, чи в історичній еволюції буде се назване користю чи шкодою; вони ішли за домаганями полїтичних інтересів своєї династії. Ідучи за гадкою: unita manus dissipata est fortior, старали ся приспішити переміну середньовікового ладу, опертого на станових привилеях і льокальній самоуправі, на новий абсолютний і централїстичний, не тілько в альпейських краях, а ще перещіпити сю еволюцію і на новонабуті краї, де — специяльно в Угорщинї, право й інституції середньовічні що йно кінчили своє уформоване. Очевидно, процес сей по сім і по тім боцї Литави не міг іти рівнобіжно. Не можна також сказати, щоб сї заходи були дуже енерґічні, та — що важне — безперервні й консеквентні. Таких прикмет габсбурська полїтика не мала нїколи. По перших зусиллях Фердинанда в тім напрямі починаєть ся довша реакція — більші і менші уступки інституціям і формам минулих часів. Опісля знов повертає до централїстичного абсолютизму, щоб за якийсь час зробити нову уступку для полїтично-суспільного консерватизму. Ся полїтика ваганя характеристична в історії Австрії, навіть по нинїшнїй день. Остаточно, ті переміни, які в альпейських та чеських краях більше-менше укріплено в першій половині XVII в., на Угорщинї мали бути систематично заведені в другій половинї того самого віку.

Заходи на Угорщинї мусїли, очевидно, розпадати ся на дві катеґорії: позитивних і неґативних. Перші мали на метї вводити в угорських краях устрій і правні форми австрійські; другі — усувати ті окремішности, якими була богата Угорщина. Розуміеть ся, обі дороги ішли часто в парі, деякі реформи мали сей подвійний характер. Найшвидше і найскорше, бо вже за Фердинанда I, вдало ся створити у Відни центральні деякі власти для всїх габсбурських володінь, між тим і для угорських, як прибічну тайну раду (geheimer Rat, consilium secretum), скарбову палату (Hofkammer, camera aulica) та воєнну раду (Hofkriegsrat, consilium bellicum). Так само без великого труду перенесено угорську канцелярію (ung. Kanzlei, cancellaria hungarica) з Буди до Відня. Одначе поза те, увійти в саму суть конституцийних окремішностей Угорщини було трудно. Заходів в тім напрямі не

хибувало ніколи, хоч королї раз-у-раз давали запевненя, навіть присягали, що всї угорські звичаї і права, закони і привилеї, всї „національні вольности“ будуть ненарушені.

Тодїшня політична етика розгрішувала скоро від таких злочинів... Найбільша проба, ще за виборности королївської власти, була зроблена по т. зв. змові маґнатів (1666—1670). Тодї рішено у відплату за бунтовність знести всї політичні окремішности Угорщини і зрівнати її з дїдичними краями, з їх абсолютизмом, податковими едиктами і т. ин. Та замисли ішли дальше ніж дїла: поминувши більші і менші репресії при помочи війська і слїдчих трибуналів, накинене деяких податків, видано на поч. 1673 р. цїсарський едикт, що касував угорську конституцію, уряд палятина, її „сторожа“[1]), і установляв ґубернатора з радою при боцї, зложеною з Угрів і Нїмцїв, та давав початок до насильної контрреформації. На дїлї ж увесь сей coup d'état відбув ся тілько в теорії, нове gubernium не здобуло навіть достаточного поля до дїланя; натомість широко розкинуло ся переслїдуване протестантів, при помочи єзуїтів та самих же таки угорських церковних достойників. Остаточним результатом „замаху“ було викликане руху т. зв. куруців, сеї хороби, що нищила Угорщину довше одного людського поколїння[2]). По сторонї опозиції станув не тілько Семигород, але й Франція, робили ся заходи втягнути Польщу й Туреччину, значна частина північної Угорщини була в руках Тикилїя, тому то цїсар чує себе в конечности, на просьбу станів, скасувати gubernium 1679 р. і пробувати мирного успокоєня Угорщини на еденбурськім соймі 1681, позволяючи вибрати нового палятина, признаючи знов певні права протестантам та привертаючи

[1]) Проба обходити ся без палятина бувала здавна (1535—1554, 1563—1608), одначе постійно кінчила ся уступкою короля і вибором на соймі нового „королївського заступника“.

[2]) Kurucz = хрестоносець, з лат. crux (перший раз підчас хлопської війни на поч. XVI в.); зразу „куруци“ складали ся з суспільної голоти, непевної збиранини, пізнїйше сею назвою означувано всїх політичних противників Австрії. Натомість цїсарським сторонникам давано назву „лабанців“ (labancz = піший вояк). Сї назви стали так загальні, що один французький дипльомат міг писати 1705 р.: Tous les peuples d' Hongrie sont divisées en deux partis qui se distinguent par les noms de labantz et de couroutz (Fontes rerum austr. XVII, 457); а автор Histoire des revolutions de Hongrie (A la Haye 1739, 4⁰) робить порівнане: c' étoient les Guelfes et les Gibelins de la Hongrie (I, 104²).

цілий ряд давних прав і привилеїв, себто даючи нову санкцію угорській конституції, навіть із деякими новими прероґативами. Одним словом замах стану скінчив ся повною капітуляцією австрийських політиків. Поції, які скоро потім зайшли, мало давали можности не додержувати урочистого запевненя цїсаря, що буде тримати ся нових соймових артикулів й инших в тім пильнувати. Від облоги Відня цїла енерґія іде на те, щоб захопити цїлу Угорщину, а при тім годї було дразнити угорських автономістів і протестантів, радше треба було дбати про їх приєднанє. Здобутє Буди й окупація Семигорода дає вже Габсбурґам рішучу перевагу. І сей момент зараз використано, щоб переперти деякі основні реформи.

Найбільше пекуча справа, що підтинала всї дотеперішнї самовладно-централїстичні заходи Габсбурґів, була потреба оперти угорські династичні права на тій самій основі, яка панувала в альпейських краях, себто завести право дїдичности королївської власти. В Угорщинї так само як у Чехії та Польщи принцип виборности усунув давне дїдичне право. Вже Фердинанд І старав ся, щоб угорські стани признали Габсбурґам право дїдичности, але безуспішно, мимо деяких формальних уступок сойму 1547 р. В часї боротьби межи цїс. Рудольфом і архикн. Матїєм сей останнїй ішов під ласку угорських станів, тому право виборности продовжувало ся далї безупинно. Навіть Фердинанд II і III, в часї найбільшого розцвіту австрийського імперіялїзму, мусїли піддати ся старим правним звичаям Угорщини. Причина сеї трудности лежала головно в непевности угорських посїлостей з огляду на Туреччину та Семигород. Те саме було причиною неудачі пляну дїдичности 1655 р., Леопольд був таки вибраний королем. Аж коли настав звісний зворот в австрийсько-турецьких відносинах, вдало ся цїсареви зломити дотеперішнїй звичай. Прешбурський сойм 1687 р. був приневолений, на велике невдоволенє угорської аристократії, завести зміну у конституції в напрямі дїдичности, застерігаючи собі тілько право вибору династії, коли вимруть всї мужеські потомки Габсбурґів. Зараз таки проголошено і короновано цїсарського старшого сина Йосифа першим дїдичним королем.

Тїсно з правом виборности короля лучило ся також т. зв. право резистенції, оперте ще на золотій буллї 1222 р. Воно давало угорським станам право виступати оружно против короля, що нарушив би станові привилеї. Той самий сойм 1687 р. присилуваний був отже знести XXXI арт. золотої буллї, який був

уже анахронізмом у правнодержавних поглядах тодїшнїх часів. Ті дві реформи, побіч опанованя краю військом, створяли що йно тепер відповідну основу, на якій можна було забрати ся до переведеня в дїло пляну полїтично-суспільного перестрою Угорщини на австрийсько-німецький зразок.

Для заспокоєня перестрашених сими змінами угорських кругів приречено дуже поважно додержувати старанно всїх инших законів, прав і привилеїв краю і станів. Сю обітницю заприсягнув новий король, отже сей, що до смерти Леопольда не мав нїякого права мішати ся в публичні справи Угорщини. Самого-ж Леопольда вязали тілько обітниці, стара з р. 1655 і нова з р. 1687. Давню ломав уже нераз, і нової певно не думав анї трохи додержувати. Згори було рішено, що сей прешбурський сойм повинен уже бути останнїм законодатним актом угорської автономії. Навіть видаючи заяву про захованє вільностей не забуто проголосити одночасно противної тому полїтично-фільософічної теорії абсолютизму, опертої на праві завойовника[1]). В тім самім часї, коли цїсар добивав ся від станів признаня дідичности і скасованя 31 арт. золотої буллї, урядував в Пряшеві надзвичайний военний трибунал під проводом ославленого ґен. Караффи, сїючи пострах між горішньо-угорською шляхтою: найменше підозрінє в участи в рухах Тикилїя або симпатії до него ішло вязненє, засуд — звичайно на смерть, та конфіскація маєтностей. Зупиненє сеї пряшівської „ятки", яка зовсїм не рахувала ся з habeas corpus угорської шляхти, було одною з ласк цїсаря в заплату за уступки сойму.

Здобувши правну підставу для перебудови внутрішнього устрою та зміни управи Угорщини взяли ся до дїла скоро, хоч не дуже систематично та без добре обдуманого пляну. На передній плян висували ся дві справи: ревізія конституції та справа податкова. Перша справа не могла, очевидно, бути инакше

[1]) Posset equidem eadem ss. caes. reg. mtas regno huic, tot tantisque suis laboribus, periculis, sumptibus et suorum sanguine, non aliter ac postliminio e manibus, quam per duellum contra Turcas recuperato, omni jure novas leges dare, nec non etiam vi armorum victricium acquisito jure belli sibi suisque haeredibus discretim reservare placitisque et convenientibus legibus gubernare; niholominus pro innata sua clementia vult quam benignissime antiquas in suo vigore relinquere statuumque et ordinum libertates etc. (Mon. Hung. Hist., scr. XXVII, 66; Katona XXXV, 431; Országgyülési Emlékek XII; пор. зміст меморіялу Берчейнїя Августови II і Людвикови XIV 1701 р. у Thaly-a A székesi gr. Beresényi család, II, 371—2).

поладнана як тільки формальним замахом стану. Для сього мала бути покликана окрема комісія, яка передусїм повинна вичеркнути з правного ужитку всї книги звичаєвого права[1]), з конституцийних законів вибрати тільки відповідні для нової цїли та доповнити їх новими; усе те санкціонувати мав король і проголосити як основні закони Угорщини. Справа ся поза дуже загальний проєкт зовсїм не вийшла; з нею мабуть не спішили ся у Відни.

Натомість пекуча була друга справа — податкова. Величезні воєнні видатки, які робило австрийське правительство, силували його думати про зміну податкової системи Угорщини, яка була в загальнім державнім буджетї краєм пасивним[2]). Надії на відповідну податкову ухвалу сойму не було, а те що він признав би, майже не поліпшило б справи[3]), бо до плаченя податків були зобовязані тільки два стани: селянство і міщанство. Обі сї суспільні верстви були в такім труднім економічнім становищи, що годї було дальше збільшати податкові тягарі сеї miserae plebis contribuentis, щоб не доводити її до розпуки. Як сто лїт пізнїйше у Франції, накидав ся з усею силою єдиний вихід — розтягнути податковий обовязок на упривилейовані верстви: маґнатів, шляхти й духовенства. А до того можна було дійти тільки по дорозї примусу (octroi) та заводженєм ріжних посередних податків і монополїв[4]). Таку саму цїль мала ославлена commissio neoacquistica (1688 р.). В її руки мали перейти всї маєтности відвойовані від Турків. Кождий, що мав до них претенсію, мусїв наперед доказати документально свої права, доказавши — зложити відповідну оплату титулом частинного покритя воєнних коштів; вразї недостаточно доказаного права, маєтність мала бути продана в користь скарбу[5]). Воєнні поводженя 1697 р. осмілили уряд до дальших кроків в подат-

[1]) Звичаєве право грало в угорськім публичнім і приватнім житю величезну ролю, сюди належав також головний продукт старої угорської юриспруденції, звісне Tripartitum Verbőczianum (1514).

[2]) Приходи з угорських податків не давали більше 60.000 ґульденів; натомість видатки доходили до пів мілїона (Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn).

[3]) Як що ухвалено 3—4 ґульд. з двора (porta), то се давало найбільше 30.000 ґ. (ibidem).

[4]) 1686 р. заведено стемплї, 1701 монополь сільний, 1702 тютюновий і т. ин.

[5]) Докладного понятя про дїяльність сеї ославленої комісії не маємо, тому що її акти щезли безслїдно.

кових справах. Задумано на цїли удержаня війська завести сталий податок (contributio continua), який мав бути рівномірно розложений як на австрийсько-чеські так і на угорські, а в межах сих останнїх рівномірно на всї суспільні верстви[1]). В практицї сей розклад був далеко не рівномірний[2]), одначе тут важна засада загального обовязку. За сим пійшли й инші октроа, 1699, 1700 й ин.

Цїсарський уряд чув себе в праві потягати й упривилейовані верстви до податкового обовязку ще й тому, що тодїшня теорія була в цїлости по його боцї. Як відомо, привилеї висших станів підпирано ідеєю про воєнні обовязки сих станів; теперішня війна вела ся зовсїм иншими силами, загальний похід (insurrectio) шляхти був непотрібний і шкідливий в війнї, та й інтересовані не мали до того найменшої охоти[3]). Значить ся, заміна пережитого воєнного обовязку (in vicem insurrectionis ex lege debitae) на податковий була зовсїм раціональним постулятом тодїшньої полїтики і його почато практикувати ще 1693 р.

Се було необхідне ще й тому, що число привилейованих на Угорщинї було дуже велике. Окрім високої аристократії, в якої руках була величезна більшість землї, духовенства, також з великими бенефіціями, було ще богато середньої і дрібної шляхти. Ся остання заселювала цїлі комітати середньої Угорщини, звісна найбільше під назвою Куманів, Язиґів і Гайдуків. „Велике число шляхти, людей нобілїтованих чи инших, які користують ся многими привилеями і мають претенсію бути вільні від податків, се річ суперечна прінціпам доброї управи“ — був погляд кардинала-примаса Колонїча, і уряд хотїв сю дрібноту виключити від шляхотських привилеїв[4]). Всї иньші привилейовані мали також поносити податкові тягарі. Велику земельну аристократію бажано перемінити в таку саму дворянську урядничу клясу, як се було вже здавна в австрийських краях, де середньовічні стани поодиноких провінцій, панський і лицарський, зробили місце новому утворови династії загально-австрий-

[1]) Hist. des rév. I, 140. [2]) Про се низше.

[3]) Австрийські круги закидали навіть, що угорська шляхта дуже нерада була побідам над Турками, хотячи задержати Туреччину в ролї розємника на Угорщинї.

[4]) Першим кроком до того було видержавленє Язиґії й Куманії німецькому орденови Хрестоносцїв за 500.000 фл. Податковий рескрипт 1700 р. означав, що дрібна, „ходачкова“ шляхта має бути оподаткована на тих самих умовах що й селяне.

ському дворянству, висшому і низшому, що доставляли державі весь контінґент урядників і офіцирів. В сій цїли мала угорська аристократія передусїм стратити деякі привилеї, найважнїйший податковий, а дальше свій одноцїльний соціяльно-правний характер: найзначнїйшим родам думано роздати титули ґрафів, баронів і кавалєрів, притягнути її до королївського двора і за цїну сеї світлости, полишеня ріжних економічно-соціяльних привилеїв та особистих ласк зробити їх знарядом двірської полїтики; а з усїх тих, що або не мали достаточних засобів або не визначали ся старинностю роду, бажано зробити окремий низший дворянський стан, що також повинен би глядїти карієри в урядовій службі. Подібно мав бути приєднаний і католицький клир, який також в Австрії грав визначну полїтичну ролю.

Побіч сих проєктів великих полїтичних реформ укладано широку програму основного упорядкованя економічних і соціяльних відносин Угорщини, якої внутрішнїй стан був дуже оплаканий. Потреба всесторонної направи давала себе чути здавна і в часї сойму 1687 р. богато говорено про неї. Тодїшнїй палятин Естергазі, боячи ся реформ у напрямі абсолютизму й централїзму, пропонував вибранє на соймі окремої комісії для сеї справи, та шляхта настрашила ся того і не згодила ся, тим більше, що й австрийські сфери були тому противні. Цїсарь іменував (1688) сам таку „комісію для уладженя Угорщини“ з людей вповнї відданих його полїтицї, переважно Нїмцїв з роду. Душею сеї комісії став кардинал-примас Колоніч, голова незвичайно розумна й енерґічна, абсолютист до дна душі, горячий прихильник династії і її полїтики. „Нїщо не дає пізнати батьківську доброту його величества як рішенє трактувати Угорщину так само як Австрію й инші дїдичні краї“ — був його погляд на цїль і способи сеї полїтики[1]). Йому то приписувала угорська опозиція ініціятиву в заходах уряду знищити краєву автономію. Результатом нарад названої комісії був плян упорядкованя угорських справ, т. зв. Einrichtungswerk des Königreiches Hungarn (1689), твір великої полїтичної вартости, перша ластівка реформ пізнїйшого освіченого абсолютизму в габсбурських краях.

З численних проєктованих тут заходів найбільше полїтичне значінє має справа кольонїзації Угорщини, сильно спустошеної по Турках, відповідно до афоризму: ubi populus ibi obulus. Комісія пропонує стяганє нїмецьких кольонїстів, щоби край по-

[1]) Hist. des rév. I, 139².

воли „ґерманїзувати“ й мадярську охочу до бунтів людність „утемперувати“[1]). Розуміє ся, сей проєкт не треба розуміти по нинїшньому, все-ж таки він характеристичний як проблиск пізнїйшого йосифинїзму. З инших внесень замітні: основуванє народнїх шкіл, господарське піднесенє населеня, упорядкованє й поліпшенє долї підданих, піддержанє промислу, заложенє католицьких унїверситетів, реформа податкова, скарбова і т. ин.[2]).

Вкінци полишав ся ще один спосіб тїсного звязаня угорських країв з австрийськими. Се релїґійна єдність. Від Фердинанда I ширив ся на Угорщинї реформацийний рух, наперед лютеранїзм, що знаходив собі прихильність серед нїмецького та словацького елементів, опісля кальвінїзм здобув собі богато вірних, переважно серед Мадярів. Габсбурґи, як відомо, старали ся завзято перевести контрреформацію в своїх краях; найскорше переведено її в альпейських краях, тяжше ішла справа в чеських, а найтвердший горіх був на Угорщинї. В частях підбитих Турками, панувала повна байдужність до справ віри; подібно й у Семигородї та приналежних йому частинах Угорщини виробила ся взаїмна толеранція шляхотських і міщанських конфесій[3]). З огляду на нетривкість угорських посїлостей та конкуренцію семигородських князїв, мусїли Габсбурґи і против своєї волї практикувати певну толеранцію в справах релїґійних, хоч в дійсности нїколи не покидали надїї здобути й тут виключне пановане для католицтва. Від часу до часу були примушувані давати конституційні ґарантії для толеранції некатоликів, як прим. 1606, 1608, 1647. В другій половинї XVII в. наступила реакція, збільшена ще т. зв. маґнатською змовою, коли здавало ся, що Угорщина стратить усякі законні окремішности. Та пізнїйше задля напів релїґійного руху куруців під Тикилїєм (лютеранином) цїсар потвердив на ново деякі права протестантам (сойм 1681 р.), в границях 1606 р. На прешбурськім соймі 1687 р., коли треба

[1]) Damit das Königreich oder wenigstens ein grosser Teil dessen nach und nach germanisiert, das hungrische, zu Revolutionen und Unruhen geneigte Geblüt mit dem deutschen temperiert und mithin zur beständigen Treue und Liebe ihres natürlichen Erbkönigs und Herrn aufgerichtet werden möchte.

[2]) Bidermann, Gesch. d. oest. Gesamtstaatsidee, I, 120—2; Szaláy M. Története, VI, 2—46; Krones, Zur Gesch. Ungarns (Arch. f. oest. Gesch. XLII), 262—3; Fessler IV, 514—9.

[3]) Католицької, лютеранської, кальвінської та аріянської (унїтарії); найчисленнїйша — православна, переважно репрезентована селянством, не мала нїяких законних ґарантій.

було приєднати собі всю угорську людність, ще раз заґарантовано в певних межах волю віри, одначе по дальших успіхах манила австрійських політиків привабна перспектива побіди католицтва, тим більше, що й серед угорських маґнатів була партія (духовна), що дуже енерґічно перла до контрреформації. Головно працювали на сім поли єзуїти зорґанізовані в одній провінції разом із Австрією, які вже 1686 р. опанували назад Кошиці, застережені до того часу протестантам. Зпоміж духовних достойників найбільше діяльний був згадуваний уже Колоніч, якому противники вкладали в уста мало правдоподібні слова: faciam Hungariam captivam, postea mendicam, deinde catholicam[1]). Найперше старано ся забезпечити виключне панованє католицької віри в новозавойованих частях, переводячи що до протестантських церков та інституцій постанови комісії для нових набутків (commissio neoacquistica), далї і в тих частинах, які мали за собою певні законні ґарантії. Найтяжші удари впали на протестантів в 1701 р., коли вийшли цїсарські розпоряджєня в справі десятин, патронату та нова інтерпретація давнійшної толеранції. Застережено тепер, що некатолики мають право устроювати богослуженя тілько в тих частях краю, що були 1681 р. в руках Габсбурґів; в новонабутих тілько римо-католицька віра має право публичного культу[2]). Протестантам не признавано право патронату і т. и. В давнїйших конституціях протестанти мали застережено ряд міст при турецькій і семигородській границї; тепер пояснено, що сї міста перестали бути граничними, отже тратять вони право на релїґійну толеранцію[3]). За тим пійшли ріжні більше або менше дошкульні репресії і нагінки на протестантів. Сї способи мали довести до повної побіди католицтва на Угорщинї.

Що до Семигороду, то тут релїґійна справа була уреґульована кріпше т. зв. леопольдовим дипльомом 1691 р. і католицька аґресивність звертала ся передовсїм до того, щоби приєднати для католицтва численних православних Румунів та

[1]) Hist. des révol. de Hongrie, II, 139².

[2]) Unde in partibus hoc bello recuperatis nullum ius est alterius a romano-catholica fide exercitii (Katona, XXXVI, 213).

[3]) Cum exercitium augsburgicae et helveticae confessionis compluribus in locis articulariter nominatis solum ob eam causam concessum sit, quod confinia fuerint, clarum proinde est, ibi publicum acatholicum exercitium tolerari non debere, ubi confinia esse desierunt (Katona, XXXVI, 213).

Русинів. Се роблено також більше або менше против волї загалу вірних. Давних і нових унїятів старано ся приєднати ріжними користями для духовенства, яке мало бути зрівнане в своїх правах і привилеях із римо-католицьким.

Отсе головні засади австрійської політики на Угорщинї під кінець XVII в., а радше не полїтики, тілько полїтичної програми, з якої се і те вводжено в житє, найбільше консеквентно — останнє, себто католичене.

§ 2.

Всї висше назначені стремлїння цісаря Леопольда коло заведеня абсолютизму та перестрою Угорщини мали переважно тілько теоретичну вартість. Найважнїйші полишали ся на папери, дожидаючи слушного часу, а як дещо переводжено в житє, виходило в результатї зовсїм не те, що було задумано. В габсбурській монархії неставало доконечних умов на те, щоб така полїтика довела до бажаного успіху. Причини тому дуже ріжні: часті зверхнї війни, що забирали богато енерґії, племінна й культурна мішанина держави, недостача спільних ідейних звязків між краями і народами, ґеоґрафічні обставини (трудність комунїкацій), низький рівень економічного стану населеня і т. ин. Та й сама габсбурська полїтика мало надавала ся до здійсненя таких широких плянів. Бо се ще не досить присвоїти собі всю законодатну власть. Щоби вона дїйсно увійшла в житє та щоби могла приймити ся в суспільности, на се потрібні були три річи: мати в краю одну поважну суспільну верству, на якій можна б оперти ся і яка апробувала би новий стан річи; мати добру екзекутиву себто порядно зорґанїзовану адмінїстрацію; вкінци мати відповідну силу, енерґію і сталість на довшу мету, щоб перевести дїло в житє.

Австрійська полїтика не мала з того нїчого... Соціяльного змислу не було у неї нїколи. В австрийських краях державна полїтика опирала ся все таки на шляхтї, не на старій земельній февдальній аристократії, а на новій урядничій. В угорських краях такої зовсїм не було, а февдальна аристократія була якраз найбільшим ворогом абсолютизму і централїзму. Міщанство було брр! переважно протестантське, а селянство — та хто тодї думав поважно про нього у Відни![1]) Одним словом австрійське

[1]) Дуже інтересний та полїтично розумний проєкт Ширендорфа освободженя угорських селян як remedia pacandi et in fidelitate continendi

правительство не мало на Угорщині ніякого суспільного стану в цілости за собою; прихильні йому були тільки одиниці, з яких найбільша індівідуальність — Колоніч. Як там не було з прихильниками, то з адміністрацією було ще гірше. Навіть у Передлитавії провінціональна управа була в руках станових інституцій, а в Угорщині не було зовсім ніяких державних орґанів, тільки автономічні комітатові, які дуже часто не хотїли виконувати поручень центральної власти[1]). Переломати сей стан — австрійська полїтика не вміла, в рішучих хвилях полишало ся ultimum refugium — військова екзекутива.[2]) Що до останньої умови (свідомої та енерґічної полїтики), то брак її єсть для Австрії хронїчним симптомом. Межи її володарями було небогато сильних індівідуальностей взагалї, а ще менше полїтиків з широкою перспективою, що при тім відповідно довго панували б. В кождім разї Леопольд I не належав до таких володарів, що їм вдають ся великі реформи.

Отже не диво, що одні проєкти полишили ся тільки проєктами, инші були зовсїм схиблені при переведеню в дїло, а всї разом піддержували і збільшали ненависть до „Нїмцїв" та вкінци довели до вибуху грізного повстаня, яке знищило страшно Угорщину, ну — і погребало на довгий час всякі реформи. Такий вислїд реформаційних заходів габсбурської полїтики стане ще лїпше зрозумілий, коли звернемо увагу на другу сторону, на угорську суспільність, що мала бути перестроєна.

Полїтично-соціяльний устрій Угорщини, якого розвиток закінчив ся з початком XVI в., був анальоґічний до відносин у західно-европейських краях в XII і XIII в. Він був вислововом бажань і інтересів угорської шляхти, чи радше висшої її кляси маґнатів, світських і духовних. Вони то були найбільше неохочі „нїмецькому" панованю, сподїваючи ся від нього обмеженя своїх прав і привилеїв. Инші суспільні верстви, низша шляхта і міщанство були замало розвиті і хоч належали з імени до управнених станів, в дійсности не відгравали ніякої полїтичної ролї; селянство же попало вже в стан зовсїм безправний.

Hungariam (1704) не знайшов у правительства ніякого признаня (пор. Fischel, Studien zur oester. Reichsgeschichte, 197—8).

[1]) Головне заборолє угорських автономістів було в столичних соймиках з дуже широкою компетенцією; право їх скликати мав не король, а тільки наджупани.

[2]) Про інтересні проєкти реформ у сїм напрямі Шірендорфа див. висше згадану розвідку Мішеля.

З того виходить ясно, чому в відносинах угорсько-австрийських угорська сторона визначаєть ся такою консервативною тенденцією. Сей консерватизм характеристичний для цілої історії Угорщини в нових віках. Вельможі бачили і чули, що габсбурська династія небезпечна для їх соціяльно-політичних привилеїв, тому стереже їх дуже пильно, стає на сторожі дотеперішнього ладу, т. зв. „конституції“ і тільки в тім інтересї плекає і піддержує ідею державної незалежности Угорщини. З того виробило ся переконанє, що інтереси угорських вельмож — се інтереси угорської „нації“. Все що приходило з Австрії, принимано неохочо, недовірчиво ба й ворожо, як скритий або явний атентат на „золоту волю“ Угорщини; стереженє давнього соціяльно-політичного ладу стало такім способом національним обовязком. І сповнювано його загалом добре. Всякі заходи Габсбурґів, щоби зломити перевагу маґнатів або запрягти їх у службу своєї політики, звичайно кінчили ся невдатно.

Розумієть ся, не треба думати, що австрийська полїтика мала на оцї тільки позитивну цїль визволеня низших станів; нї, боротьба її мала переважно неґативний характер, одначе з конечности, силою самих відносин, заходи сї могли принести деякі користи низшим верствам. Від кінця XVII ст. бачимо навіть певні ознаки свідомого дїланя на користь покривджених верстов, перші заходи уряду з симпатичною гуманною тенденцією[1]). Певно, в XVI і XVII ст. було далеко до того, щоб така полїтика була свідома, ведена систематично, а що найважнійше — розумно. Противно, австрийська полїтика, змагаючи ся з маґнатами, часто одночасно заганяла в їх табор низші стани. Найбільше військові надужитя, господарюванє солдатески, уживаної до адміністраційних цілей (збиранє податків), давали себе в знаки якраз низшим станам і против волї впоювало в них переконанє, що „Німець“ їх найбільший ворог. Се переконанє вміли маґнати використати дуже добре, покриваючи загальним невдоволенєм з австрийської адміністрації свої станові інтереси. До того самого доводила також невитревалість, брак рішучости і консеквенції в полїтичних кругах Відня, якраз у тих моментах, де можна було приєднати собі низші стани. Характеристичним зразком того єсть податкова справа з 1697 і 1698 р.

Окрема „депутація“ під проводом Колонїча зреформувала дотеперішнїй спосіб провянтованя війська. Новий reglement

[1]) Про гуманну тенденцію військових властей низше.

призначав $1/3$ загальної прелімінованої суми (12 міл.) на Угорщину а $1/12$ на Семигород. З того $1/16$ частину мали покрити вільні міста, решта-ж повинна була розділена рівно між маґнатів, шляхту й духовенсто[1]). Се октрованє нечувано високого (в Угорщині) податку, а найбільше його розклад, викликали велике невдоволенє і закиди незаконности (без сойму!). Цісарь покликав 1698 р. угорських натаблів у Відень, але настрій зїзду був опозицийний. Його розвязано суворим цісарським рескриптом, одначе зараз і змінено розклад податку: $1/16$ вільні міста, $5/16$ маґнати і шляхта, $10/16$ селяне. Але й сьому противили ся угорські пани устами палятина і вкінци вийшов новий рескрипт, що втретє зміняв розклад нового податку: $1/16$ міста, $1/16$ маґнати і шляхта, а всю решту ($14/16$) селянство[2]). Так само й 1699 р. тілько $1/16$ податкової суми вложено на шляхту. На сих примірах видко найкраще, як низші верстви силоміць заганяно в табор маґнатської опозиції. Вона, підіймаючи крик про незаконність податку, скидала його тягар з своїх лятифундій на нужденні хлопські двори, міщан і шляхотську голоту, вказуючи їм „Німця" як виновника всьому лихови. Та політика сього „Німця" вповні заслугувала такого признаня...

Не диво отже, що й гуманні — як здавало ся — заходи викликали вкінци ненависть тих, для яких користи були вони призначені. Вкінци ще реліґійна політика перехрещувала політичні пляни Австрії. Виступаючи ворожо против протестантів силоміць зближувала вона їх з тими, що бороли ся з нею з инших причин. Наслідком того виробило ся переконанє, що австрийське панованє ідентичне з реліґійним утиском, а угорський консервативний автономізм ідентичний з реліґійною толеранцією. Тим способом Австрія позбувала ся добровільно тих немадярських елементів, навіть Німців, що ще з инших, національно-культурних, причин не мали ніякого інтересу підпомагати мадярську аристократичну опозицію.

Висше сказане учить достаточно, чому австрийська політика не мала на Угорщині якихось дійсних більших прихильників, навіть серед тих, які задля свойого соціяльного чи національного становища могли бути найкращими підпорами Австрії в боротьбі з мадярською аристократичною опозицією. Противно, ся політика викликала більше або менше невдоволенє в ріжних суспільних

[1]) Codex Austriacus II, 223.

[2]) Szalay VI, 51—5; Fessler IV, 519—523; Bidermann I, 39, 108—110; Krones I, 265.

кругах і серед ріжних народностей. Вельможі, світські і духовні обурювали ся найбільше образою їх консервативно-автономічних прав; загал шляхти — податковим обовязком; міщанство — релїґійною нетерпимостю; селянство — тяжкими податковими екзекуціями і самоволею солдатески. Мадярів манила ідея національної держави; протестантські Нїмцї і Словаки бажали релїґійної свободи; Русини і Румуни, навіть Серби бажали захисту від католицької пропаґанди, яку несло з собою австрийське пановане і т. ин. І хоч невдоволенє з австрийського пановання субєктивно неоднакове було, то все звертало ся в однім напрямі, за все роблено відвічальними „Німців" і всї дурили себе надією, що визволенє Угорщини, або хоч повна ґарантія її автономії (унія персональна) зарадить усьому лиху. Дійсно не було догіднїйшого аґітацийного способу як маркувати „незаконність" тяжких податків, релїґійних репресій і т. ин., щоб у соймі, тім соймі, де воля маґнатів була рішаюча, всї верстви й елементи угорської суспільности бачили цілющий лїк на всї болї.

Таким способом noli me tangere стало головною доґмою угорської національної ідеї, в полїтичнім, соціяльнім та навіть культурнім напрямі. Ся доґма починаєть ся від самих перших часів австрийсько-угорської унії, до найбільшого степеня розвинула ся в другій половинї XVII ст., коли по смерти Юрія II Раковції ціла північна Угорщина перейшла в руки Габсбурґів, а від віденської облоги 1683 р. захоплювали вони й инші частини краю. Всесторонний консерватизм став реальним змістом угорської національної ідеї і викликав раз-у-раз пробу відбудовання угорської державности, особливо сильні в XVII ст. від часів Бочкая, які від 70-их років того віку прибирають т. ск. хронїчний характер, прибираючи додаткові признаки релїґійної та навіть соціяльної війни. Першу признаку мають рухи куруців під проводом Телекія і Тикилїя; другу — соціяльну селянський бунт в південнім Землинї в р. 1697; синтезою всіх ріжнородних невдоволень був вибух останнього акту боротьби — повстаня Франца II Раковції, що у своїм початку було з соціяльного й ідейного боку ріжнородне.

Хоч повстаня Франца II Раковції зовсім не можна назвати „революцією", як говорили йому сучасні полїтики й історики, все-ж таки має воно певні основні умови, спільні всім полїтичним переворотам, т. ск. спільну революцийну психольоґію. Сюди належить передусім невдоволенє своїм положінєм і свідомість його причин; дальше антитеза того стану — свідомість цїли,

до якої треба стреміти, її форми й доріг до неї; вкінци добиранє догідної хвилї до діланя, коли противник обертаєть ся в виїмково трудних обставинах. Від сих основних умов, себто від сили і свідомости невдоволеня, його обєктивної і субєктивної ширини, від ясности і популярности цїли та від зручного добору хвилї і доброї тактики — залежить поводженє таких рухів; так було і тут.

Висше схарактеризована полїтика Леопольда на Угорщинї і становище до неї угорської суспільности дають загальне понятє про причини невдоволеня у сеї останньої, а з тим і основні причини самого повстаня. Як бачили ми, мотиви були дуже неоднакові, навіть суперечні у ріжних верствах людности, серед ріжних племінних елементів. Одно тільки було в них спільне: ненависть до Австрії і складанє всеї вини на неї, себто почуванє чисто неґативне. В тім було жерело великого початкового поводженя Раковція; та тут саме лежав корінь фатальної дальшої слабости його становища, бо скоро мусїло прийти розділенє почувань і проявитись суперечність інтересів у початкових спільників. В результаті увесь рух прибрав строго консервативні форми, як вислів симпатій та стремлїнь самих керманичів його, і наперед висунула ся провідна ідея повороту до стану з перед 1526 р. Тут лежав зарід смерти мадярських еманципацийних змагань. Один тільки симпатичний рис в ідеольоґії повстаня, зрештою зовсїм не противний консервативному характерови його, — се ідея релїґійної телеранції супротив протестантів і православних.

Означеній висше спільности неґативних почувань і перемішаню бажань відповідають і перші голоси провідників, обернені до широких мас людности. Перші маніфести і зазивні листи визначають ся, що правда, палкими словами, одначе не показують майже зовсїм позитивного боку. Се звичайні аґітацийні письма з дуже загальним змістом. Зразком їх може послужити перший маніфест Раковція і Берчейнія, виданий на Галицькій Руси, з Бережан 12 мая 1703 р.[1]). Тут іде мова загально про те, як „чужий нарід“ гнобить жорстоко край контрибуціями, ломить права і закони, свободу переміняє в неволю, нищить шляхотські привилеї, видирає хлїб-сіль із рук і т. и. Пізнїйше

[1]) В латинській формі видаваний богато разів (Theatrum Europaeum, 1703, 164—5; Katona, Hist. critica, t. XXXVI, p. 267—9 й ин.), по мадярськи у Thaly-a gr. Bercsényi család (II, 469—471).

одначе прийшло ся говорити конкретні річи: висказувати ясно фактичні причини невдоволеня й позитивні бажаня, а се тоді, коли треба було пояснити боротьбу pro foro externo та коли приходило до мирових пересправ між обома ворожими сторонами. Невдоволеня й бажаня звичайно рівнобіжні, покривають ся обопільно (з причини консервативного характеру руху), тому не будемо їх розділяти, а зберемо їх в головні пункти.

Найважнійша полїтична причина невдоволеня угорських сфер була сама габсбурська династія. Первісне недовірє до неї не маліло а росло з ходом часу. Тому то австрийсько-угорська боротьба має крім полїтично-соціяльного характеру ще сильний антидинастичний рис, і то вже від XVII в. Доки семигородські князї мали більшу силу, були вони in spe королями Угорщини (між ними й польський король Стефан Баторі); по смерти Юрія II Раковці угорська опозиція думала про стороннього кандидата. Ще 1666 р. один із маґнатів-змовників, палятин Вешелейні, пропонував угорську корону синови або родичеви Людвика XIV. Ватажки куруців повторяли се бажанє і манили угорською короною також польського короля Яна Собєского і його сина Якова, а може навіть кн. Яблоновського. Нове повстанє, сильнїйше всїх попереднїх, зробило сю справу вже зовсїм голосною. Заходи керманичів викликують у нас навіть дещо комічне вражінє, якби виставляючи корону св. Стефана на лїцитацію... Пропоновано її ріжним людям: Августови II і його синови, Александрови Собєскому, гетьману кн. Яблоновському, князеви баварському Максиміліяну Емануелю, російському царевичеви, пруському королевичеви, а в хвилях поводженя й сам Раковці бавив ся фантазією про королївську корону...[1]) Французька полїтика, піддержуючи противний Габсбурґам настрій, силувала його до повного розриву і довела до того, що 1707 р. проголошено детронїзацію Йосифа I і привернено виборність королївської власти. Одначе на тім тільки скінчило ся. Найповажнїйший кандидат до корони, баварський електор, не мав можности получити ся з Раковцієм. Та й мимо того весь сей рахунок був опертий виключно на самих шансах полїтики Людвика XIV, а вона, хочби навіть піддержувала Угрів в добрій вірі, не мала вже сили перевести такий далекосяглий плян. До хвилї детронїзації, очевидно, мисль про нову династію обговорювала ся

[1]) Така поголоска ходила вже на самім початку повстаня, буцїмто сам Раковці стремів до корони а Семигород призначав Тикилїєви (реляція Тальмана з Царгорода 2. XII. 1703 — Hurmuzaki, Documente priv. la ist. Roman. VI, Nr. XV, 1).

тілько серед керманичів, належала до їх політичних секретів. Тому то невдоволенє з династії не перейшло в такий антидинастичний рух, який належав би до активних мотивів повстаня.

Більше реальний характер мав инший визначно політичний мотив, що кермував провідниками повстаня, а се справа семигородська. І вона в початках руху стоїть буцімто на заднім пляні, та пізнійше висуваєть ся на сам перед як першорядне питанє в австрійсько-угорській боротьбі. Спеціяльно сам герой повстаня був наскрізь перейнятий ідеєю самостійного князївства Семигорода; вона подала цілому рухови певну еґоістичну закраску самого провідника та стала головною осею всеї його політики.

Семигородське князївство, зломок угорської державности, удержуючи ся більше півтора столїтя, здеморалїзувало політично угорських маґнатів. Васальні відносини до Туреччини, часті зміни князів (в рр. 1660—1662 було сїмох), часто без династичного продовженя, викликали хоробливі амбіції поодиноких мадярських родів, щоби здобути княжу мітру, а в дальшій перспективі навіть корону св. Стефана. Кождий вельможа, в кожду догідну хвилю готов був виступити в ролї претендента до спадщини по Арпадах. Ся ривалїзація маґнатських родів робила Семигород іграшкою царгородських інтриґ; його політичне становище, як предмету вікового спору великих сусїднїх держав, було завсїди дуже хитке і йому раз-у-раз грозила повна затрата окремішности. Тілько оставало ся питанє, у чию користь се станеть ся — Туреччини чи Австрії. По крівавих переворотах після смерти Юрія II дістав ся край родинї Апафі, одначе від 1683 р. справа його була рішена, австрийська окупація була тілько питанем моменту і тілько воєнна ситуація наказувала цїсареви обережність. В 1686 р. Апафі зробив з цїсарем уклад, що був початком окупації[1]). Застережено тут князївство для Мих. Апафія і його сина, як габсбурських васалїв, а про наслїдників мала рішати свобідна елекція семигородських станів. По смерти Апафія-батька (1690) одначе Семигород перейшов безпосередно в руки Габсбурґів, які поручили його політично-суспільні порядки (diploma Leopoldinum), не потвердивши одначе Апафія — сина.

Номінально був князем сей Апафі II ще до 1697 р. — та

[1]) Так званий tractatus Hallerianus; текст його в Diplomatarium Alvinczianum, а також в Hist. des révol. I, 109.

зараз потім почало ся ломане конституційних ґарантій краю[1]). Сей повний упадок князївства, що довгий час піддержувало угорську державну ідею, припав на час найенерґічнійших заходів, щоби завести абсолютистичний режім в Угорщині, та на час податкових реформ, які так дотикали й обурювали угорських панів; тому то сей упадок був для них тим болючійший[2]). Спеціяльно болючо було се для потомка голосних семигородських князїв Раковці, амбітного й незвичайно гордого своїм родом. Здобути семигородський княжий стіл — стало для нього задушевною мрією, вона довела його до арештованя, вона поставила його на чолї повстаня, кинула в обійми французької політики та вкінци зробила його вигнанцем з рідного краю. Вже 1704 р. зааранжував він зовсїм неформальний свій вибір і постійно почав титулувати себе семигородським князем і дуже налягати у своїх дипльоматичних зносинах, щоби його признано в тім характері[3]). У всїх пробах мирного поладнаня австрийсько-угорського конфлїкту ставив Раковці як одну з найперших умов — реставрацію Семигорода з його виборним правом[4]). Навіть вже по упадку повстаня Раковці старав ся, щоби в утрехтських

1) Так уже 1699 р. захопило правительство у свої руки т. зв. thesauriat, застережений дипльомом для автономічного урядника. Закони прешбурського сойму 1687 р. не мали, очевидно,ніякого значіня для Семигорода, тому то навіть ті, що признали остаточно дідичне право Габсбурґів до самої Угорщини, володїнє Семигородом називали незаконним, опертим на зломаню трактату з р. 1686.

2) Якийсь час угорські патріоти сподївали ся, що Семигород зможе таки здобути Тикилї, який навіть короткий час був ним формально. По битві під Зентою, а ще більше по карловицьким мирі надія упадала, хоч не цїлком никла. В 1701 р. Берчейнї міг брати його в рахунок у своїх політичних плянах, як напр. у меморіялї предложенім Августови і Людвикови XIV (Thaly II, 373). Що більше, ще 1703 р., того самого дня, коли Раковці з военною дружиною переступав галицько-угорську границю, Берчейнї просив Людвика XIV намовити Порту, щоб помогла Тикилїю повернути у Семигород (Thaly II, 507; Legrelle, La diplomatie française et la succession d' Espagne, 2. éd., V, 125). Очевидно або стара фірма робила тодї більші надії на успіх нїж нова Тикилїєвого пасерба, або сей думав про щось більше — угорську корону (пор. висше).

3) Fontes rerum Austriacarum IX, 284—5, 291; XVII, 449 й ин.

4) XXV артикул пропозиций 1704 р.: Trasilvania vult esse libera (Katona XXXVI, 474—475); Puncta pacis confoederatorum regni Hungariae 1706 (Katona XXXVI, 206—237; Hist. des rév. I, 373—386; Lamberty, Mémoires IV, 102—118), punctum II: Adjustetur causa principatus Transilvaniae in libera principum eius electione et a dominio Austriacae potestatis separatione etc.

трактатах полагоджено й семигородську справу по його бажаню, одначе надаремно[1]).

Хоч семигородська справа стала голосною і набрала загально-політичного значіня понайбільше тілько тому, що була предметом особистої амбіції Раковція, то таки була вона популярна серед ширших кругів угорської шляхти. Від 1691 р. не уставало ніколи серед неї невдоволене з забраня Семигорода під безпосередну власть цісаря, а не в формі васальства; невдоволене не тілько межи семигородськими вельможами, але й між угорськими, з мотивів висше зазначених. Навіть тоді, коли над Раковцієм висїв меч ката, другий керманич повстаня писав ще 1701 р. меморіяли заграничним державам про потребу реставрації Семигорода[2]). Та найліпшою мірою популярности ідеї семигородського князївства вказують пропозиції австрофільських маґнатів цїсареви в 1707 р. Семигород, що правда — сказано там — звязаний нерозривно з угорською короною, одначе з того не виходить ще, щоби правити ним безпосередно; цісар потвердив був станам право вибору князя і се право просить ся привернути тепер, а тілько відлучити від Семигорода ті землї, що правно належать до корони[3]). Та австрийська політика була в сїй справі неуступчива.

Між політичними мотивами повстаня визначне місце займає невдоволене з соймової конституції 1687 р. Наперед признане Габсбурґам права дідичности до угорської корони і коронація Йосифа I.[4]) Сей закон переперто з тяжкою бідою, а маґнати приймили його як тяжкий удар у власне політичне значіне. Тикилї з товаришами заложили голосний протест против знесеня права вибору, і по їх боцї була симпатія загалу шляхти і то навіть тої частини, яка — здавало ся — погодила ся з новим порядком[5]). До них належали й оба герої повстаня Раковці й Берчейні[6]) й тому домагане привернути давне право

---

[1]) Fontes XVII, 337. [2]) Thaly op. cit. 375 й ин.
[3]) Fessler V, 54. [4]) Thaly, II, 370—371.
[5]) Hist. des rév. I, 121²; Thaly op. cit. 371.
[6]) У славнім маніфесті з 7 червня 1703 (в дійсности з поч. 1704) читаємо про се: (Austriaci) auream regni libertatem, quae per tot saecula in libera regum electione vigorem suam illibato cursu obtinuit, in haereditariam regiminis speciem, incusso ad consentiendum terrore, servili metamorphosi commutarunt... (Текст друкований богато разів; в Hist. des révol. I, 165—181; польський текст у рук. бібл. Чарторийских № 537).

вибору належало до найважнійших[1]).

Не менше обурювала ся угорська шляхта на утрату перли своєї „золотої волї“[2]) — скасоване права збройного опору королям, признане в золотій буллї Андрія II, того „наймудрійшого короля“[3]). Тому то між першими домаганями, які Раковці ставив австрийському правительству, стояло бажане приверненя того права[4]). Як широко сї дві „кривди“ захоплювали шляхотську суспільність Угорщини, трудно сказати; здаеть ся, що менше анїж семигородска справа[5]). Про те таки і вони грали визначну ролю в полїтицї того часу.

До найстарших жалїв угорської опозиції належить побут австрийського війська. Домаганя, щоб чужоземне військо виведене було з Угорщини поновляли ся раз-у-раз, на соймах, сой-

1) XXV articuli 1704 (Katona XXXVI, 470); Articles des conférences de Gyöngyös 1704, IV (Hist. des rév. I. 222, VI); Puncta praeliminaria ad pacem Hungariae, art. 4 (Történelmi Tár 1897, 410).

2) Берчейнї у своїм меморіялї для польського і француського короля називає право елекції та резистенції найважнїйшими привилеями угорської шляхти (Thaly, II, 370).

3) Сам Раковці говорить про се: Clausula Andreae II... bullae aureae [trigesimus] primus articulus sublatus, quo mediante sapientissimus ille rex nobilitati contra reges, libertates et privilegia regni infringentes, praeter notam infidelitatis, insurgendi et arma sumendi dederat facultatem. Nec aliunde Hungari regum, sed legum subditi sunt et principaliter tunc a regnante Leopoldo, contra quem jura et privilegia regni laedenten liberam insurgendi facultatem diploma aureum Andreae II, nonnisi a successore eius Josepho in hoc solo puncto sublatum, attribuebant (Confessiones, 51, 66). А в манїфестї з 3 червня 1703 читаємо: Ac ut ex eo majora liberrimi dominii sumerent incrementa, magnam magni regis illius Andreae Hierosolimytani legem, quae principaliores omnium ordinum libertates ad sequiora usquae haec tempora perennaturas, gentis cum gloria complexa est, liberamque regibus resistendi, in casu violatarum legum, facultatem in perpetuum attribuit, privato dominationis suae favore, cunctoque proceram regni consensu, ignominiose abrogarunt (Hist. des rév. I, 168).

4) Katona XXXVI, 474, IV; Articles 1704, IV; Puncta pacis 1706, III.

5) Вірні королеви маґнати у пропозиції 1707 р. про се не згадують зовсїм. Секретна реляція про причини невдоволеня Угрів, предложена віденській тайній радї говорить, що реституції права вибору домагають ся тілько оба провідники: Duo prima capita altiores etiam cogitationes in cordibus suis haerentes omnibus aliis expectorabant, tunc enim et electionem regis et introductionem haereditatis ultima diaeta Posonii factum tamquam non liberam et illegitimam armisque caesaris et eperie[sie]nsi theatro extortam oppugnabant (Tört. Tár. 1907, 420—421). В дійсности за ними стояв ширший круг угорської шляхти.

миках та инших нагодах, особливо часті стали ті домаганя від 1660 р., а ще більше підчас турецької війни. Заходи угорської опозиції були, очевидно, подиктовані двома мотивами: політичним і соціяльно-економічним. Для маґнатів перший був важнійший; військо цісарське — то небезпека для автономії і станових привилеїв та найліпша ґарантія для всякого рода політично-суспільних та адміністрацийних реформ Габсбурґів. В справі чужоземного війська мали пани моральну поміч майже у цілого населеня, що терпіло з тієї причини великі тягарі, а ще більше дізнавало кривд від жовнірської самоволї. Маємо, що правда, деякі сліди, що австрийське військо було ненависне угорським панам і тому, що воно брало сторону підданих від панських утисків; одначе се діяло ся хиба спорадично, і мабуть против волї австрийського правительства[1]). Та посцільство певно мало без порівнаня більше тягару і шкоди з побуту війська, ніж користи й опіки. Про се свідчать не тілько голоси з боку опозиції, а навіть із правительственних кругів[2]).

[1]) В р. 1697 виданий Militär-Reglement згадує, що угорські стани жалїли ся на таке поведене війська, і забороняє суворо ставати йому на такім становищи (Bidermann I, 126).

[2]) Сам Раковці пише про се: Ruinabantur a hibernante milite germano miseri subditi mei absente me [1697] et quaerelae eorum nimisquam affligebant praesentem... Imitabatur gentilium tyrannidenn Caesarei militis procedendi modus in extorquendo aere et illi superaddebantur scelera! Salvere enim suqueuntium abutebantur uxoribus, ad quas sibi cedendas in defalcationem debiti compellebant maritos et illis praesentibus patrabantur. Verbarabantur alii et quandoque expirabant inter verbera... Exercebat haec et his similia malevolo spiritu instigante excogitata tormenta gregarius miles in plebem, officialis in nobilitatem (Confessiones, 64). Подібно у маніфесті 3 червня 1703: Piget eloqui plebem miseram cunctis solvendi facultatibus exhaustam, variis exactam esse desperationibus: certe alios laqueo vitam finiisse, alios servitute turcica sortem levasse, alios conjunges suas militari executioni, liberosque Turcis in pignus locasse, inaudito exemplo visum est... Praelatus, magnas nobilis liberaeque civitates tributis mancipabantur etc. Хочби за тими відзивами признати дещо пересади в мальованю військових надужить, то голос „комісії для устроєня Угорщини“ буде певно вільний від такого закиду. В Einrichtungswerk-у читаємо, що soldatesca в рр. 1687—89 господарювала в Угорщинї як у неприятельськім краю; ледви з $^1/_{10}$ вібраних грошей здано рахунки; цїлі два полки заняті були податковою екзекуцією; недавно жителї трьох новооснованих сіл коло Штульвейсенбурґа (Székesfejérvár), на вість про прихід війська, утїкли в ночи, полишаючи на до.озі троє замерзлих дітей; людям полишають ся тілько пусті але повні горя і нужди хати, а збирачі податків богатїють; людність через те не має причини тїшити ся визволенєм з турецької неволї (Bidermann I, 121—2, Fessler IV, 517).

З огляду на се не дивно, що межи постулятами в тих часах військова справа займає важне місце, як важне політичне питанє та пекуча соціяльна справа. Натомісць домагали ся, щоб в Угорщині стояло тілько військо зложене з тубольців[1]). Та не так докучав угорській опозиції чужоземний характер війська — докучаня були б від усякого — головне було те, що начальство над ним належить чужоземним ґенералам і найвисшою властю в справах військових і военних була придворна Военна Рада (Hofkriegsrat). Політичний бік військового питаня звертав ся найбільше в сім напрямі, щоб маґнатські круги захопили провід над військом[2]). Се домаганє захоплювало не тілько опозицийну часть угорської суспільности; його приймали за своє і прихильні Австрії круги, під проводом палятина кн. Естергазі[3]). Австрийська політика дійсно, в міру того як тратила силу і витревалість на дорозї до перестроюваня Угорщини, приставала на частинне виведенє чужого війська, одначе під умовою, що край буде достаточно боронений краєвими силами[4]).

Поза тими загальними, т. ск. прінціпіяльними причинами

---

[1]) В р. 1696 подали 13 горішньоугорських комітатів прошеня до короля, що обіймали й сю справу (Bidermann II, 270—1).—Ils (les députés) demandent une satisfaction conforme aux loix, touchant la sortie de trouppes étrangères, selon les art. etc. (Articles 1704, VII). Exeat e regno et Hungariae fortalitiis praesidiisque eius cunctis, miles extraneus, quae secundum regni exigentiam et liberam voluntatem, milite et officialibus pro nativis praesidiata maneant in perpetuum (Puncta pacis 1706, IV). Ut extraneus miles e regno educatur et nisi diaetaliter amplius admittatur et Hungaricus miles constituatur (Katona, 474, VII). Miles extraneus semper et ubique per regnum Ungariae graviter et incorribiliter excedens educatur; miles ungaricus tam in praesidiis quam in campo, stipendiarius et solutus, ad conservationem regni sufficiens justificatur (Tört. Tár 1897, 420).

[2]) Dolorosam est hanc gentem Marti sociam... militari dignitate exui, eamque exterae nationi, non sine singulari postpositae virtutis Hungarae ludibrio adeo communi usu conferri, ut vix uni ac alteri fortalitio Hungarum praefici cernere quis possit (Маніфест 3. VI. 1703). Restituatur generalatuum lege sanctorum dignitas et autoritas, erecto proxima in dieta supremi generalis officio, cuius cuncta militaria regni, pace belloque, tamquam supremo in bellicis post regem subsint imperio... (Puncta pacis VI, 1706). Пор. Articles 1704, II.

[3]) Пропозиції 1707 р. просять вивести чужі війська аж до числа рівного краєвим, і то під приводом Угрина (Fessler V, 54).

[4]) Конференція тайної ради 29. VI. 1705 (Tört. Tár 1897); відповідь цїсаря на артикули 1704 у Катони (XXXVI, 475—8) і Hist. des rév. (I, 411).

невдоволеня угорських автономістів був ще довгий рядок спеціяльних жалів на прояви абсолютизму, централізму, політичного та релігійного поневоленя. Сюди належало передусім несликуванє сойму від 1687 р., коли старосвітський звичай і ріжні королівські декрети вимагали, щоби він радив що три роки. Подібно й несистематичні і мало енергічні заходи правительства обходити ся без соймиків приєднували для опозиції і ширші круги шляхти[1]).

Хоч уряд сторожа угорської конституції був від 1684 р. обсаджений, жалувала ся опозиція, що його круг діяльности незаконно зменшено так, що він став радше почесним становищем, а не дійсним заступником короля в часі, коли сей пробував поза границями краю[2]). Угри були певні, що по смерти Естергазія уряд сей перепинив би ся зовсім з причини нескликуваня сойму.

Дальше нарікано, що угорською канцелярією у Відни правлять чужинці, несвідомі угорських законів, які переступають межі своєї компетенції і присвоюють собі судову власть, застережену законами для краєвих трибуналів, що краєві суди взагалі усувано[3]). Так само невдоволенє викликувало те, що угорську скарбову палату (камеру) піддано в залежність від при-

---

[1]) Артикули 1704, V—VI; Катона XXXVI, 474, V; puncta pacis 1706, XIV. Маніфест з 7. VI. 1703 так представляє новий режім на Угорщині: Innovata regiminis species, cunctaque regni negotia solo nutu imperiose administranda consilium aulicum affectate usurpat ac omni procerum regni excluso consilio... Nullum omnino ad promovendum tyrannidis gradum signum est certius, quam liberam a pleno conventu avocare regnum... Quidquid privato statutum est consilio, vim supremae legis apud coactos obtinuit... Obtrusa itaque regno dicasteria locum comitiorum habitura, per quae dum regnicolas ad arbitrium suum gabernat, non nisi despoticum in libero regno restare imperium, aequus pensitet judex etc... Погляди Берчейнія у Thaly-a II, 371.

[2]) Katona XXXVI, 474, X; articles 1704, X; puncta pacis 1706, V. Очевидно поняте заграниці було инакше в угорських кругах, инакше в австрийських; сі останні не хотіли бачити на Литаві ніякої державної границі, тілько чисто адміністрацийну.

[3]) Katona XXXVI, 474—5, VIII, XXI; артикули 1704, VIII, XXI; в маніфесті 7. VI. 1703 читаємо: Ordinaria regni judicia, quae vi diplomatis regii legumque patriarum quotannis celebrari sveverant, tum sublata; plena hinc confusionum seges enata est; praevaricatae leges, innovatus processus, subsecutae rapinae, aucta petentiorum licentia, oppressi pupilli, depraedatae viduae etc. Очевидно причина тому не в усуненю автономічних судів.

дворної віденської (Hofkammer)[1]. З тим сполучала ся справа чужинців на угорських урядових становищах. Австрийське правительство здавна вироблювало угорський індиґенат для австрийських і чеських шляхотських родів, щоб ними послугувати ся як знарядами для власної політики, бо угорські закони виключали чужинців від усїх публичних справ. Угорські автономічні круги приймали сих нових горожан з неохотою як слуг абсолютизму і небезпечних конкурентів, хоч і вони ставали звичайно по якімсь часї в рядах горячих автономістів. Та австрийський уряд не все клопотав ся і правом угорського горожанства, особливо в назначуваню військових становищ. Тому то до найпопулярнїйших домагань опозиції належало усунене чужинців з урядів і роздаване їх самим тілько автохтонам, однаково військових, світських і духовних[2]). Угорська конституція забороняла чужинцям не тілько займати урядові становища, а навіть мати маєтности; тому то стрічаємо жадане уступленя таких незаконних власників, яке межувало з повним виключенем чужинців з Угорщини[3]), тим більше, що право індиґенату давав був сойм, тепер занеханий. З усїм тим зрозуміле бажане, щоб центральні угорські власти не урядували у Відни, а на Угорщинї[4]).

Формальний абсолютизм викликає часто завзятїйше невдоволене ніж дїйсний. Так до найпопулярнїйших гріхів австрийського режіму на Угорщинї була справа карловицького мира (1699). Заключив його Леопольд не як угорський король, а як

---

[1]) Маніфест: Ingemiscit nationalis camera suis exuta juribus, dum omnem facultatem per aulicam ordini sibi queritur. Артикули 1704, XII; puncta pacis 1706, VII; Tört. Tár 1897, 420, XXII.

[2]) Артикули 1704, XIV; puncta 1706, XI. Dignitates et officia universa tam ecclesiastica quam saecularia, tam bellica quam politica, sicut oeconomica non extraneis sed indigenis aptis et habilibus conferantur (Tört. Tár 1897, 420). В 1696 р. домагали ся горішні столиці одного місця для їх радника в поміж них в угорській канцелярії та права голосу для його секретаря (Krones I, 271) — ознака певного сепаратизму навіть у границях самої Угорщини, звязаного з давною ґравітацією північної Угорщини до Семигорода.

[3]) Katona XXXVI, 475, XX; puncta pacis XX; Thaly op. cit. 371. Практично се домагане звертало ся против нових власників сконфіскованих маєтностей Тикилїянців, та спроданих на основі права про новонабуті землї (jus noeacquisticum).

[4]) Juris ungarici celebrationes non in provinciis extraneis nec per extraneos, sed patriae filios et legum peritos lege ungarica et in Ungaria administrentur (Tört. Tár 1897, 421).

римсько-німецький цїсар[1]). Взагалї, як пізнїйший Йосиф II, старав ся передати безповоротній минувшинї всякі зверхнї форми угорської правно-державної окремішности, виступав перед Уграми постійно в характері цїсарськім і т. ин. Тому то домагали ся, щоби королївську корону, інсіґнії і т. ин. перевезено з Відня в Угорщину[2]) та щоби король перебував довший час на Угорщинї, у Прешбурґу або Будї[3]).

Практично найболючійший бік ненависного dominii absoluti була справа податків... Формально зачіпано незаконність октройованих поборів, бо мовляв тілько угорський сойм має на се право, одначе в дійсности не справа компетенції, а сам примус податковий для привилейованих верстов викликав найбільшу ненависть[4]). Ми бачили з якою завзятою опозицією стрінув ся податковий плян 1697 р. і як він через сю опозицію стан остаточно зовсїм чим иншим анїж первісно було задумано. Ще 1696 р. постуляти 13-их горішнїх столиць домагали ся не тілько, щоб податків на будуще не вибирано поза нормою 1647 р., а що щоб всяку надвишку, як незаконну, звернено назад[5]). Поза тим найголоснїйше застерігано, що одиноко компетентна власть у податкових справах — то угорський сойм. Не менше як за безпосередні нарікано на посередні податки, головно на важкий податок від соли[6]). Як сильне й загальне було невдоволенє з причини тяжких податків, бачимо з того, що в австрийських урядових кругах головною причиною повстаня уважали знаний нам 4-мілїоновий податок. Се стілько вірно, що в нїм лежала головна причина популярности повстаня серед широких мас сїльських

[1]) Берчейнї назвав сей мир дїлом Колонїча і єзуїтів (Thaly op. cit. II, 371). В манїфестї 7. VI. 1703 читаємо: Omni denique procerum regni excluso consilio, universa... (teste nupero quoque inscio Carlovicensis foederis tractatu) sine nobis de nobis concluduntur. Пор. Katona XXXVI, 474, VI; puncta pacis XVIII.

[2]) Puncta pacis VII.

[3]) Артикули 1704, III; Katona XXXVI, 474.

[4]) Postquam ingentem ministerium aulicum millionum summam regno imposuisset et libertas regni liberi nullam sine pleno regni conventu tributi exactionem admisisset; tanta hinc et ad reram neque posteritatem deploranda emersit regni ruina, ut post florentissimum etc. (Манїфест 7. VI. 1703). Пор. Katona XXXVI, 474; артикули 1704, XV; puncta 1706, XXII; Thaly op. cit. 371—2.

[5]) Krones I, 270.

[6]) Манїфест; артикули 1704, XIII; Katona XXXVI, 474; Krones I, 271. Нарікання на сїльний податок підіймали й ті суспільні круги, від котрих вийшла гадка про його введенє (Katona XXXVI, 302).

і соціяльний характер його перших кроків. В дійсности се невдоволене ізза податків було зручно використаним атутом у грі веденій провідниками зовсім не в обороні тих, які найбільше терпіли податковий тягар і то головно з вини маґнатської фронди. Misera plebs contribuens переконала ся скоро, що удержане самостійної Угорщини вимагає зовсім не менше грошевих жертв від тих, які йшли для „німецького“ правительства.

Як чула була шляхта сама на податковий обовязок, показує незвичайно голосне обурене з причини вимаганих оплат за зворот новонабутих земель. Поминувши юридичний бік справи (доказуване права власности) бачимо, що вся вага того розпорядку була у зручно знайденім способі присилувати шляхту до посередного податку. Протест против нього належав до найгорячійших, не тілько против надужить того права (а такі були) а против самої засади його[1]). Тому домаганя, щоб його зовсім скасовано і всї кривди направлено, ставлять ся дуже рішучо[2]).

Одно з важних жерел невдоволеня полишало ся по давнійших повстанях та їх пробах. Вони всї вели за собою полїтичні процеси, по яких ішли тяжкі нераз засуди, на смерть і на конфіскацію маєтностей, нагінки за всїми підозреними, тим ревнійші, що в кругах австрийського правительства все було богато ласих на угорські маєтности, які по конфіскаціях розхоплювано.

Найголоснійші репресії на мадярську опозицію впали були по викритю змови маґнатів та на Тикилїянців підчас війни турецької. Laniena Eperiesiensis, згадувана попереду, глибоко вбила ся в тямку угорської шляхти[3]). Знесене трибуналу Караффи уратувало тілько менше скомпромітованих; поза ними

[1]) В маніфестї читаємо: Nihil certe iniuriosius, nihil ab aequitate communi alienius... nec supererat aliud, quam ut omnia ad eliminandam de regno nobilitatem consilia conjurasse certo crederentur. Сам Раковці писав: Suprema gentis imminebat ruina per instituam neoacquisticam commissionem aut, ut appellare non pudebat, erectum jus turcicum.. (Confessiones 65—6). Thaly II, 371.

[2]) Katona XXXVI, 475; артикули 1704, XVII; puncta 1706, IX. Наскілько нарікання на безправність у діяльности комісії неоаквістичної справедливі — годї знати, бо з її актів нема слїду.

[3]) В манїфестї 7. VI. 1703 читаємо: Huc praeterea ades, laniena Eperiesiensis, adiinventa sternenda in regno haereditatis via. Lugent viduae et pupilli, suis orbi parentibus; sublata principaliora Gabiorum capita, ac effusus innocens multorum sanguis plagas cum Abele ferit aethereas. Раковці писав: Praetermittere tamen nequeo horrendi et a tempore Neronum inauditi feralis theatri erectionem etc. (Confessiones 50). Пор. замітки Берчейнія у Thaly-a II, 370.

і поза пряшівським трибуналом полишало ся богато покараних смертю і конфіскацією маєтностей. Сї бувші Тикилїянцї належали тому між найзавзятійших ворогів Австрії, готові на кождий поклик до боротьби, не маючи і так богато що тратити. Навіть ті жертви Караффи, яких опісля виправдано, не могли дочекати ся направи заподіяної шкоди. Тому то нарікання на се, домагання загальної амнестії для Тикилїянців і звороту їх маєтностей належать до найпопулярнійших[1]), викликаючи ворожий настрій і небезпечний фермент серед північно-угорської шляхти. По Тикилїю полишив ся ще окремий елємент т. зв. куруців, зложений з безземеньної шляхти, селян, волоцюгів (бетярів) і т. ин., які розбиті цїсарським військом крили ся в горах, заниманючи ся розбоєм, готові стати на поклик кождого партизанта против „лабанців". Хоч вони були пострахом для околиці, проте могли тїшити ся деякою симпатією серед людности.

Сей фермент у низу скріпляв ся невдоволенєм селянства, доведеним до розпуки підданством, податками і військовим своєвільством. Ще небезпечнійшим елементом були маси дрібної шляхти. Їх шляхотські привилеї обмежено, присилувано платити податки однаково з селянами, їх комітати винаймлено нїмецькому орденови і все те кидало їх на услуги маґнатів і заповнювало ними ряди куруців[2]).

Релїґійна полїтика Габсбурґів приспорювала Австрії значно більше ворогів ніж приятелїв. Ломанє законів про волю віри з 1681 і 1687 р. (і так вже зменшених супротив декрету 1647 р.) заганяло всїх протестантів, кальвінів і лютеранів, навіть Німців, в табор мадярських автономістів, які (в значній части і самі протестанти) виставляли прапор релїґійної толєранції[3]). Вона приєднувала їм найбільше міщанство, яке і так

---

[1]) Амнестії для бувших Тикиляпців просили депутати 13-и горішнїх комітатів в р. 1676 (Krones II, 270—71) і її повторювано пізнїйше (puncta pacis 1706, XV).

[2]) Ingemiscit antiquissima Cumanorum et Iazigum libertas, gloriosis regum illustrata privilegiis, substrataque insueta ordinis teutonici dominio eripi sese de jugo tacite... (Маніфест 7. VI. 1703). Пор. артикули 1704, XXII; Katona XXXVI, 475; puncta 1706, XXI.

[3]) Сам Раковці висказав ся докладнїйше про релїґійне питанє в листї до пруського проповідника Яблоньского: Quamvis enim a teneris dogmatibus religionis romanocatholicae imbutus sum, nihil me ab usu propemodum rationis ita angebat. quam tantas in christianitate exortas scissiones cernere, ob religionum nomine, sed non re differentium causas, quibus sedem Romanam a longis temporibus nu-

нарікано на вкорочуванє деяких міських свобід правительством[1]). Православна людність, не маючи і стілько формальних прав що протестанти, з неохотою до унії, сильно протеґованої Віднем, глядїла також у опозиції обезпеченя „старої віри“ і дійсно діставали його. Ідея релїґійної толєранції мусїла очевидно іти в парі з загальною неохотою до тих, що були найбільшими ворогами волї віри — єзуітів. І не тілько серед протестантів, і католики, навіть духовні, обвиняли сей чин в полїтичних інтриґах і домагали ся його вигнаня з Угорщини[2]). Звісно, єзуіти грали за Лєопольда І дуже визначну полїтичну ролю і мали завзятих противників навіть серед найвірнійших Австрийців, тому годї дивувати ся, що такі горячі католики як Раковці та Берчейнї висказують-ся про учеників Льойолї дуже неприхильно[3]).

Отсе були найважнійші полїтичні і суспільні причини невдоволеня серед угорської суспільности. Вони тілько у своїй сумі обіймали широкі круги, суспільні, племінні і конфесійні; кожда з окрема захоплювала звичайно більше або менше обме-

---

tritam, in summam autoritatis apicem devenisse videns ac cleri eius despoticum in pluribus regnis dominium circumspiciens etc. (Fontes IX, 17, № VI). Про Берчейнія див. Thaly II, 371. Домаганя волї протестантам були не тілько з боку повстанців (Артикули 1704, IX; puncta pacis 1706, XII; Tört. Tár. 1897, 421), але також з боку вірних цїсареви католицьких (світських) маґнатів на основі декретів 1681 і 1687 (1707, Fessler V, 55). Опозиція встоювала також за тим, аби уряди роздавано без ріжницї релїґії (Арт. 1704, IX).

[1]) Арт. 1704, XI; Katona XXXVI, 474.

[2]) В мирових переправах 1704 і 1706 р. повстанцї ставили домаганя вигнати єзуітів (артикули 1704, XXIV; пункти 1706, XIII; Katona XXXVI, 475). В р. 1707 мусїли єзуіти таки покинути ті комітати, що були в руках Раковція.

[3]) Раковці виступив против єзуітів дуже остро в однім унїверсалї 1706 р., закидаючи їм дволичну гру, приписуючи їм з одного боку ініціятиву в абсолютистичних змаганях правительства, з другого підбиванє угорських автономістів до бунтівних почннів і зраджуванє їх одночасно (Horváth, M. Tört. IV, 267). Берчейнї писав знов у своїм меморіялї, що єзуіти трясуть віденським двором і натискають цїсаря до знищеня всього, що нагадує волю (Thaly II, 371). Та не тілько з угорського боку падали такі великі закиди. І кн. Евген Сабавдський називав schwarze Röcke між головними причинами угорського повстаня (Лист 12. XI. 1703 у Sammlung polit. Schriften, № 85, вид. Сарторі). Раковці признавав ся у згаданім унїверсалї, що єзуіти помогли йому втекти з вязницї; у Відни так думано безпосередно по втецї (Конференція тайної ради 12. XI. 1701, Tört. Tár 1897, 393).

жені ґрупи, від одиниць почавши аж до селянських мас. Не хибувало межи ними одначе глибших суперечностей в соціяльних інтересах і політичних стремлїнях і як раз у тім ховало ся жерело безуспішности всього руху. Без сумнїву, у психольоґії угорської суспільности видно не мало чистих ідейних рисів. Горяча любов до рідного краю виступає нераз побіч еґоїзму і безхарактерности. Та сей горячий патріотизм[1]) плеканий у деяких угорських кругах, не вмів знайти иншого вислову як у протестї против абсолютизму, що ніс неодну корисну реформу, та в ідеалїзації старої середньовічної Угорщини. Очевидно, патріотизм — не все значить те саме що поступ і суспільна реформа. Такі неґативні ідеї звичайно не мають виглядів на здійсненє. А ще при так широко закроєних плянах, як відновленє Семигородського князївства, відорванє Угорщини від Габсбурґів, а в остаточнім разї персональна унія з відреставрованою конституцією, обезпеченою ґарантією чужих держав[2])! Мета, сили й обставини були рішучо не дібрані.

Запальний матеріял громадив ся на Угорщинї здавна. В р. 1697 показало ся, що його вже доволї і посеред найнизшої верстви людности — селян, найменше інтересованих у реставрації старих угорських порядків[3]). Тодї то найперші круги опозиції зрозуміли, що зявила ся можливість чинної проби. Скількість призбираної в краю енерґії здавала ся достаточною. Оставало ся тепер ждати догідної хвилї. Її бачили наперед у загально сподїваній бурбонсько-габсбурській боротьбі за еспанську сукцесію, в котрій Австрія буде присилувана зааньажувати всї свої військові сили і матеріяльні засоби. До вибуху війни треба було оглянути ся за сторонньою підмогою. В сїм напрямі були давні добре вибиті стежки: у Францію, Туреччину і Польщу. І по старим слїдам почали ступати проводирі маґнатської опозиції, Раковці Ференц і Берчейнї Мікловш. (Далї буде).

---

[1]) Зразок його маємо в перших маніфестах Раковція 1703 р.

[2]) В мирових пересправах домаганє такого обезпеченя ставили повстанцї дуже рішучо (артикули 1704, I; пункти 1706, I). Навіть вірні маґнати переконували короля 1707 р., що згода його на ґарантію Польщі, Швеції, Прусії та Венеції зовсїм не противить ся його повазї (Fessler V, 54).

[3]) В південнім Землинї в околиції Токоя і Уйгеля виступили два аґітатори Токаї і Салонтай як „сотники“ Тикилія і завзивали селян до повстаня на „Нїмців“. Рух, по деякім поводженю з початку, був здавлений (про нього див. Szirmay, Notitia hist. com. Zempl., також Rumy, Mon. Hung. I).

Матеріали до Коліївщини.

V. Мемуар ржищівського тринітарія про Коліївщину.[1])

Подав **Іван Шпитковський**.

В рукописнім відділї бібліотеки ягайлонського унїверситету в Кракові під ч. 4504 є мемуар ржищівського тринітарія (офіціально назв. „браїлівським“). Рукопись ся формату in folio, оправлена в чорне полотно з простолїнійними, в формі простокутника, витисками по берегам та на серединї верхньої окладинки; хребет книжки оправлений в темно-брунатну шкіру з позолоченими, полинялими відтисками. В серединї вперед чиста verso, непаґінована карта новійшого білого паперу; на нїй на горі, з правої сторони біблїотечний, здаєть ся, знак „1887. a. 387“. На другім листку рівнож того самого, білого паперу, в однїй третїй високости написано новійшим виразним письмом по польськи, вправною рукою: „Wypadki wiekuistej godne pamięci w Ukrainie r-ku 1768, po łacinie napisane przez Ks. Trynitarza Braiłowskiego o rzezi, o napadzie hajdamaków na klasztor w r-ku 1768, w którym Trynitarze tam mieszkający, klasztor przed samym napadem opuścili. Wypadek ten przez naocznego świadka Ks. Trynitarza własnoręcznie po łacinie napisany; to samo jest przetłumaczone po polsku dosłownie na małej karteczce.“ Дальше йде властиві рукописї десять листків (паґінація 2—11), паперу блїдо-жовтого, перед записанєм делїкатно полїнїйованого олївцем, місцями знищеного. Мемуар писаний по латинї вправною рукою, досить великими буквами, одначе жовтим, полинялим чорнилом, длятого місця особливо близше краю мало читкі. Десятий листок записаний до половини, оборот її чистий. Дальше маємо півтретя

[1]) Ся статя була читана на історичнім семінарі Проф. М. Грушевського. На сім місци складаю Йому подяку за цінні замітки до неї.

карточки новійшого паперу, формату листового паперу (з паґінацією 12, 13, 14) записаного дрібненьким, але читким письмом з частими перечеркуваннями та поправками. На них містить ся польський переклад рукописи, написаний почерком письма дуже подібним до того, що на титуловій картці. На кінци два чисті листки in folio. Рукопись, судячи по зверхнім вигляді: письмі, скороченнях, папері та по словам титулової картки, здаєть ся, мусить уважати ся оріґіналом.

Заки подамо кілька уваг до описаного мемуару, потреба перед тим спростувати похибку що до назви його автора, яка вкрала ся в історичню літературу про Коліївщину. Равіта-Ґавроньский в своїй історії Гайдамачини[1]), користаючи вперве з сього мемуара, називає його автора не „браїлівським", як се зазначено на титуловій картці мемуара, але „брусилівським" трінітарієм. За ним повтаряє про мемуар „брусилівського" тринітаря др. Іван Франко в своїх дуже цінних замітках,[2]) доданих до виданої ним польської поеми про уманську різню. Свою гадку опирає Равіта-Ґавронський лише на тім, що Брусилів лежить близше поля ділання Швачки, головного героя сього мемуара, як Браїлів, та на хибнім прочитанню у перекладчика замість слова Брусилів — Браїлів. Одначе се його твердженнє, не поперте, кромі сих двох, ніякими більше арґументами, не видержує зовсїм критики. В латинськім оріґіналї (на ст. 149) при згадцї про візитацію кс. провінціала стоїть написано: „conventum Brahyloviensem". Лекції „Brusyloviensem" замість „Brahyloviensem" не можемо приняти, наперед з сеї причини, що рукопись писана досить читко, потім з огляду на се, що в рукописи єсть велика ріжниця між способом писання букви „h" а довгого „s". За Браїловом промавляє і се, що Брусилів віддалений від Київа около 80 км., підчас коли утеча тринїтаріїв до Київа треває майже 10 тижнїв.[3]) Що правда маємо відомости, що на веснї 1768 р. були колїї в Брусилові під проводом Бондаренка,[4]) одначе в Брусилові в тім часї зовсїм ніяко

[1]) Fr. Rawita-Gawroński: Historya ruchów hajdamackich, Львів 1901, т. II, ст. 196—7.

[2]) Др. Іван Франко: Матеріали до історії Коліївщини. Польська поема про уманську різню. Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. LXII, ст. 30.

[3]) de villa ad villam per decem circiter septimanas transire cogebantur, ...donec tamen Kijoviam appulsi. (ст. 155.)

[4]) Я. Шульгинъ: Очеркъ Колівщины... Кіев. Стар., 1890 р. т. XXIX, ст. 23; і в укр. перекладі „Руська іст. бібліот.", т. XX, ст. 67.

кого монастиря не було, а тринїтарського, взагалї нїколи не було (монастир Капуцинів повстав тілько по р. 1789.[1]) Тому треба би нам прийняти, що тут мова про Браілів в винницькім повітї, при устю ріки Браги до Рова. Тут справдї кілька літ перед 1768 р. київський воєвода Франц Салезій Потоцький, уфундував тринїтарський монастир, який пізнїйшими часами перемінено на православний жіночий,[2]) та збудував величавий мурований костел, по камінецькім найкращий на Українї.[3])

Виходилоб отже, що автор був браілівським монахом. Але в дійсности описана ним подія не мала ся анї у Брусилові, як думав Р.-Ґавронський, анї у Браілові, як може здогадував ся той, що поклав на рукописи польський заголовок, тілько у Ржищеві. Поминувши те, що Браілів лежить трохи за далеко від місця, де виступав Швачка, в самій рукописи знаходимо кілька уступів, що промовляють за Ржищевом. На ст. 149 що правда читаємо: P. Josephus a sanctissimo Sacramento, anterioribus temporibus visitando conventum Brahyloviensem, novum iussit confici protocollum ad adnotanda ea, quae in his partibus practicari contingit..., і се певно веліло комусь поставити Браілів у доиисанім польськім титулї, одначе три инші місця сьвідчать більше за Ржищевом: Videns itaquae (Савка) omnia esse devastata et desolata, ad demonstrandum tamen suum fastum hujus loci incolis rusticis, ominans sibi futurum se esse palatinum, hanc arcem Rżyszczoviensem in futuram dignitatis suae residentiam praelegit. (ст. 155) Victus parcus, quem subditi timoratioris conscientiae (aliqui enim etiam ex subditis in necem patris praesidentis caeterorumque commanentium inhiabant) ex villa Szczuczynka fundationali clam ad limites Moschoviae supportabant, quod poterant.,. (ст. 155) Pater Ildephonsus a s-to Joanne Baptista hic Rżyszczoviae die 5-ta Februarii in Domino obiit. (ст. 156.)

Перша виписка не подає нїчого певного про місце подїй, бо слова: in his partibus не мусять зовсїм належати до слів: conventum Brahyloviensem. Друга й остання виписка говорить рішучо за Ржищевом (hanc arcem Rżyszczoviensem, hic Rżyszczoviae). Що-до третьої виписки, то тут незрозуміла би була цїла справа з живленнем монахів селянами з Щучинки (віддаленої кілька

[1]) Słownik geograf., т. I, ст. 90.

[2]) Св. Игн. Лотоцкій: Винницe-Браиловскій монастирь, рецензія В. Д. в Кіев. Стар., р. 1901, кн. 71.

[3]) Słownik geograf., т, I, ст. 348.

верстов від Ржищева), як би се були браїлівські монахи. Коли візьмемо, що щучинецьким селянам приказали ржищевські тринітарії, як своїм підданим, давати поміч для утікачів браїлівських тринітаріїв, насуваєть ся питаннє, чому вони мусіли помагати своїй собратії аж через Щучинку, та чому браїлівський тринітарій не згадав про те нічого в своїм мемуарі. З другої сторони цікавою було би се появою, що серед загального, так дуже тоді неприхильного настрою до католиків — щучинецькі селяни годують чужих монахів, по своїм силам (quod poterant), потайки, з наражіннєм себе самих. До того і ся обставина, що автор називає с. Щучинку „villa fundationalis“ а його селян зве в двох місцях впрост „subditi“, каже нам догадувати ся, що се ніякі браїлівські монахи, тілько ржищівські. Так само всі дотеперішні відомости про ржищівський монастир годять ся з відомостями поданими мемуаристом: Спомини мемуариста про гайдамацькі набіги на Ржищів перед 1768 р.[1]) годять ся з вістями про гайдамацький напад на Ржищів в р. 1751[2]), коли тимчасом про Браїлів не маємо таких відомостий. Знаємо дальше, що тринітарський монастир в Ржищеві фундував[3]) трахтимирівський староста Щеньовський[4]) р. 1765, та поставив там деревляний костел. В мемуарі названо також р. 1768 третім, нескінченим роком від часу повстання фундації;[5]) навіть можна б пояснити близше, що монастир був фундований між вереснем а груднем р. 1765. Далї згадка, що патроном того костела був св. Станислав, вказувала би знов на Ржищів, де згаданому Щеньовському, фундаторови сього костела, було на імя Станислав. Також не міг би був згадувати браїлівський монах з такою великою пошаною[6]) про палату-резиденцію фундатора, тому що фундатор браїлівського монастиря, Сал. Потоць-

---

[1]) ...praetermissis aliis funestis ante acceptam hanc fundationem his in oris a Haydamacis populo fideli illatis (ст. 149).

[2]) Słownik geograf., т. 10, ст. 173.

[3]) ibid.

[4]) Се той сам Щеньовський, про якого каже Румянцев в своїй реляції мін. Панїну, що він був „въ конфедераціи главнимъ руководителемъ“ та що безвинно непристанныя дѣлалъ грабленія...“ (Румянцева переписка К. Ст. 1882, т. IV, ст. 106).

[5]) anno 1768, post acceptam in possesionem hanc fundationem, anno tertio inchoato, mensibus Junio, Julio, Augusto... (ст. 150.)

[6]) Posterum ipsum palatium seu residentias perillustrissimi fundatoris in quibus sedem fixerant... (ст. 154.)

кий, жив постійно в галицькім Кристинополи.[1])

Та окрім сих доказів єсть іще кілька, що ще рішучійше промовляють за Ржищевим. Принявши, що колії напали не на Ржищів, а на Браілів, не можна добре зрозуміти напряму утечі вперед польської шляхти а потому і самих тринїтаріїв, як оповідає мемуарист.[2]) Було би просто незрозуміло, длячого би вони мали з Браілова утїкати на российську територию і то як раз дорогою, де гуділа гайдамацька буря, коли під боком мали Бар, гніздо барських конфедератів. Всюди було польське королівське військо під Ксав. Браніцким, ловчим коронним, та российська армія. В тім саме часї себто перед 14. VI. 1768 (днем утечі тринїтаріїв) головний российський начальник війська, Кречетнїков[3]), здобуває від 18/29 мая до 2/13 червня Бердичів, де замкнули ся конфедерати з Пулавським. Другий пятьтисячний відділ барських конфедератів[4]), що йшов з помічю Бердичеву та силував по дорозї селян приставати до них, побитий ґен. Подґоричанїном,[5]) в значній части скрив ся був до недалекої Винниції. Браніцкий з 400 людьми приходить 10 н. ст. червня у Зіньків (на захід від Бару), повертає дальше ще трохи на захід до с. Солобковець, чекаючи трьох компаній ґренадірів, потім рушає в напрямі Бердичева[6]). Одним словом, недалеко Браілова роїло ся від польських та российських військ; сї останнї певно не відказали би були захисту у себе браілівським утїкачам перед коліями, инші приняли би їх були з отвертими раменами, особливо барські конфедерати, що й селян до себе втягали, аби лише як небудь збільшити свої ряди. Отже причина подана тринїтаріями, що вони мусїли утїкати в Росію, бо

---

[1]) Bunt hajdam. opisany przez Lippomana i 2 bezim. wydał Raczyński, ст. 13 (мем. „Ліпомана") подібно мем. В. Кребзової: Orędownik naukowy, p. 1840, N. 1, ст. 5.

[2]) Pono, quod hunc locum attinet, nobiles plerique, audita horum latriciniorum fama, relictis bonis et possesionibus, cum suis familiis extra limites regni et intra limites Moschoviae fugam arripuere. (ст. 153.)

[3]) Журнал ген.-маіора Пет. Кречетникова в „Чтенія-х моск. универ." р. 1863, кн. 3, ст. 147 і 164; в польськ. перекл. в „Pamiętnik-ах XVIII w." т. XIV п. з. „Radom i Bar", ст. 107 і 120.

[4]) Журн. Кречетн. ст. 156—7.

[5]) Тамже рапорт Подґоричанїна з дня $\frac{\text{30 мая}}{\text{10 черв.}}$ 1768.

[6]) Dr. L. Gumplowicz: Koresp. m. Stan. Augustem a Branickim r. 1768 ст. 12, 14, 15. (V-ий лист Браніцького до короля писаний дня 11/IV в Солобківцях).

в Польщу відтяли їм дорогу колії[1]), зрозуміла тілько тодї, коли розуміеть ся тут Ржищів а не Браїлів.

В мемуарі василіянина Корнеля Срочинського есть глуха вістка про ворохобню в Браїлові[2]), яка утихла лише за приходом партії польського війська в Шаргород і війська російського та по покараню проводирів. Одначе се було вже по klęsce humańskiej, gdy się wszędzie rozległa wieść o tem, co się z umańskimi oprawcami stało, to iest, że Gontę blisko Szarogrodu we wsi Serbach rozćwiertowano z drugimi 28... Отже бачимо, що се стало ся зовсїм пізнїйше, по 15 червня і не може бути нїяк звязане з тим, що оповідае наш мемуарист.

Дальше читаемо в рукописї, що die 14 Junii, divo Basilio sacra (ст. 20) тринїтарії опускають свій монастир, а зараз другого дня (die immediate sequenti) себто 15 червня приходять колії в місце, де був монастир. Се очевидно раховане по новому стилю. По словам мемуариста колії розтаборили ся довше як на один день[3]), та з огляду на се, що колії в місцевостях, де була лїпша пожива та повнїйші шляхотські пивницї, звичайно зіставали трохи довше, можемо сьміло припустити, що і в сїм містї, про яке оповідае наш мемуарист, колії оставали ся найменше два днї себто до 18 н. ст. червня. З другого боку 20 червня Швачка есть під с. Родками коло Білої Церкви, звідки пише разом з війтом с. Родок лист до білоцерківського команданта Карбовского з питаннем, czy budem bytsia, czy budem myrytsia[4]). На листї підписаний Andrij (Журба, в третім листї під-

---

[1]) cum undequaquam ad districtus et palatinatus nostri regni ab iniquissimis hisce praedonibus praeclusam haberent viam, intra finia similiter Moschoviae sese transferre statuerunt (ст. 153).

[2]) М. Грушевський: Матеріали до історії Коліївщини, І. Василіянські записки і листи про Коліївщину (Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка т. LVII, ст. 17) подібно: Przegląd dziejów polskich, Poitiers 1839 часть III,ст. 43.

[3]) Hi suridissimi nebulones (Szwadczyn) oppidum hocce aggressi, invaserunt, locum figentes in arce (ст. 20.); па иншім місци: posterum ipsum palatium seu residentias perillustrissimi fundatoris, in quibus sedem fixerant... (ст. 154).

[4]) Церк. Музей ч. LXXXII, л. 2. Що правда, тут Швачцї на імя Микита, але знаючи, що атаман Швачка був менше більше в тім часї під Білою Церквою, можемо сказати, що се той сам Швачка ватажок. За тим промовляе ще й ся обставина, що копія його листу враз з иншими листами того змісту знаходить ся в листї шляхтича до свойого знакомого, які цікавили ся більш самими вістями про бунти, як іменем ватажка і то ще другого з ряду.

писаний повним іменем) ataman kanijowskoho kurenia, Mykita ataman Szwaczka, kurenia kaniwskoho) потім ще два підписи зазначені знаком хреста †) а за тим: die 20 Junii A. 1768.[1]) Коли сей лист датований по ст. ст., то поміж 4—6 ст. ст. (15—18 н. ст., датою перебування Швачки в тринітарськім монастирі) та поміж 20 червня (дата на листї) єсть лише 14 днїв, яких було би за мало, щоби перейти сю просторінь між Браїловом і Білою Церквою, руйнуючи огнем і мечем все докладно Шваччиним способом та роблячи в більших і богатших місцевостях частїйші і довші попаси і бенкети. А як що ся дата числена на н. ст., то поміж 17 а 20 червня єсть несповна три доби, в протягу котрих зовсїм виключена можливість перейти дорогу з Браїлова до Білої Церкви. За той час гайдамаки могли справдї зробити лише невеликий шмат дороги від Ржищева до Родок.

Евентуальний закид, що Станислав Щеньовський фундував монастир для шістьох[2]) монахів, а тут маємо лише їх чотирох. Се поясняє нам сам мемуарист в словах: Quatuor e nostris hisce fatalibus temporibus in hac residentia fuerunt commanentes... (ст. 155) Тут говорить ясно як про частину звичайного числа монахів. Дальше могло-б насунути ся питаннє, длячого в мемуарі нема згадки про утечу фундатора та виратованнє його ржищівським козаком Дудком.[3]) На се можна б відповісти, що монахи утекли вже 14 червня, а Щеньовського виратував Дудко аж 15 червня на вість про нахід коліїв і то з замку, що лежав за містом. Швачка напав перше на місто, тож задля загального в містї замішання може ніхто не знав про пригоду Щеньовського. Звістка Руліковського, що ржищівський спалений костел в р. 1768 гайдамаками відбудовано 1774,[4]) мало авторитетна. Наш мемуарист виразно зазначує, що Швачка костела не спалив. Можливо, що в памяти жерела, з якого Руліковський брав відомість заховала ся більше про авторів зруйнування костела, як про спосіб його знищення.

---

[1]) Три листи коліїв під Білою Церквою уміщені в листї польського шляхтича, здаєть ся присутного тодї в Білій Церкві, до иншого незнаного, писані по українськи латинськими буквами. Всї три без дати лише на однім із них єсть дата: die 20 Junii anno 1768, написана тою самою рукою що цїлий лист і три копії листів ватажків, які певно що се є тільки копії переписані латинськими буквами. Можливо, що разом з тим змінено й дату на н. ст.

[2]) Słownik geograf. т. 10, ст. 174. [3]) Тамже. [4]) Тамже.

З цілого сього розсліду видно ясно, що всї дотеперішні відомости, як ґеоґрафічні й історичні вказують виразно і рішучо, що напад Швачки був „hic Rżyszczoviae“ на тринїтарський монастир та що наш мемуарист се не браїлівський а ржищівський тринїтарій.

Заки скажемо дещо про сам мемуар та докинемо до нього кілька слів оцїнки, мусимо вперед познайомить ся з самим автором та з часом повстання мемуара. Автор, як видно тринїтарський монах, нїде про своє імя анї про себе не згадує. Одначе з латинської мови, з признання, що знає старші якіїсь хронїки чи мемуарі, здаєть ся, латинських монастирів на Українї[1]), що відомі йому твори своїх і чужих „істориків і полїтиків“[2]), що уміє подати своє оповіданнє в якійсь заокругленій формі, з певною критичностю, чи хочби охотою до неї, — здаєть ся нам, що автор більш освічений, як пересїчний монах. З пристрастного тону в оповіданню, де йде мова про коліїв (особливо великий запас лайок на їх адресу) як і з декотрих висказів мемуариста[3]), а найпаче з його висказу: fidedignorum nobilium nostrorum Polonorum (ст. 150) видно, що автором був Поляк. Дальше з сього, що автор знає докладно оповісти про нужду та небезпеки підчас утїкачки, про біду, яку тринїтарії терпіли на російській територїї, дальше з подання таких дрібниць, як пр. на кілько частий один із втїкачів зломив собі ногу[4]) виходить, що автор (як то і сам признає) був справдї очевидцем, одним із тих чотирьох утїкачів-тринїтаріїв. А що з них лише один остав при житю (quatuor eggressi, vix unus sospes redivit, pater praesidens, ст. 155) тож автором сього мемуара є здаєть ся, сам pater praesidens. Повним титулом зоветь ся він у мемуарі: pater, frater Ludovicus a sancto patre nostro Felice, praesidens.

Що до часу написання сього мемуара, нїде нїчого виразно не сказано. Знаємо лише, що р. praesidens вертав у Ржищів вже 4 марта 1769 р. і тут на ново осїдає в монастирі разом

[1]) Morem itaque antiquioris ordinationis superiorum pro his partibus Ukrainae gerendo (ст. 149).

[2]) Arguimur non solum a domesticis verum etiam et ab extraneis, qui ne minimam quidem curam et solicitudinem in iis adhibemus, in quibus vel historici desudant vel politici (ст. 149).

[3]) Cum ad palatinatus nostri regni praeclusam viam haberent, in finia Moschoviae sese transferre statuerunt (ст. 153) і иньш. м.

[4]) Per casum de curru in tria frustra fracta pede (ст. 155).

з п. Ільдефонзом, та що сей монах умирає вже дня 5 лютого 1770. А що вже 1785 р. на президентурі в трінїтарськім ржищівськім монастирі нема патра Людвика, а лише патер Рудольф від св. Вартоломея[1]), та що тутешні трінїтарські „президенти“ переважно досить скоро зміняють ся[2]), можемо догадувати ся, що і наш патер Людвик не був президентом аж до 1785 р. З огляду на се час написання можна положити між часом повороту п. Людвика та між останнїми роками 70 або першими роками 80 рр.

Коли вже знаємо, хто був автором мемуара та коли він менше-більше написаний, випадало би дещо сказати про сам мемуар, про те яке він своїм змістом займає становище серед знаних мемуарів та дати загальну його оцїнку — себто чи і о скілько факти подані автором в мемуарі представлені правдиво і чи про них міг автор щось певного знати. Се певно, що автор взагалї знав про ті події, які нам представив. Був прецїнь сам очевидцем одних подій, другі відомі йому були як сучасникови, що жив недалеко руху коліїв, та як президентови монастиря взагалї шанованого і любленого ордену. Так само міг мати про ржищівські події дуже докладні відомости, прибувши тут вже по несповна девятьох місяцях (від 15 червня 1768 до 4 марта 1769), коли так горячі і недавні факти ще були в памяти ржищівських мешканців. Що до питання, чи автор хотів описати відомі йому факти в правдивім світлї, відповімо: так. Се видно хочби з авторської постанови подати лише опис коліївських подіїв та з зазначення, що: parva sunt, quae hic adnotata, plura per sceleratissimos lucrones patrata (ст. 156). Автор неначе каже, що оповідає лише те, чого був лїпше сьвідомий. Він лишає зовсїм на боцї факти менш йому відомі[3]) та зазначує і підчеркує виразно деякі сумнївні факти, за яких правдивість не хотїв відповідати. При описї уманської різнї каже, що не може дати вірного образу сих сцен, бо всї вони з ріжних при-

---

[1]) Słownik geogr. т. X, ст. 174.

[2]) Ibidem ст. 174: в р. 1785 президентом був кс. Рудольф; в 1795 р. кс. Кѐрекеша; в 1800 р. кс. Міссуна; в 1803 р. кс. Каєтан Русецкий; в 1804 р. кс. Мик. Шандрович; в 1819 і 1822 рр. кс. Йос. Чарнецкий.

[3]) Praetermissis aliis funestis (quarum certa notitia haberi non potest) ante acceptam hanc fundationem (перед р. 1765) his in oris a Haydamacis illatis cladibus etc. (ст. 149).

чин „вийшли людям із памяти“.[1]) На инших місцях зазначує автор свою непевність що до правдивости деяких фактів словами: fertur tamen tanquam certum (ст. 152); Deus ipse peroptime novit (ст. 151), pono і ин. Автор вказує навіть жерела, звідки черпає свої відомости (проте низше), і все те разом велить сказати, що автор справді хотів подати події в правдивім світлї. І автор се зробив, о скілько не співчував інтересам польської шляхти та взагалї католикам, опираючи ся виключно на їх інформаціях, та о скілько взяв собі за ціль написати protocollum (так зове свій мемуар) ad oblectandos audientium animos (ст. 149), бачучи головно на своїх читачів[2]). Про сю односторонність автора хочемо кількома словами сказати при загальнім огляді окремих частий мемуара.

Мемуар окрім вступу, в якім автор говорить про мотиви, що склонили його до написання мемуару, ділить ся на три части, нерівні як своєю величиною, так і правдивістю представлення предмету. В першій части, що має бути „ключем разумінїя“ і займає майже $^3/_5$ цїлости, оповідає автор загально про гайдамацький рух, про його початок, орґанїзацію та найбільшу і найголовнїйшу прояву Коліївщини — рїзню в Умани. Між иншим треба зазначити, що автор українських селян характеризує як чернь, необізнану навіть з найпершими правилами віри, позбавлену всяких тончих почувань до Бога і ближнього, як чернь, що провадить дике, звіряче житя. Українська людність має вже вроджену хлопську злобу[3]), з якою засїдаєть ся на католиків та убиває їм разом з уніятами і Жидами до 30 тисяч в самім лише Умани. Про такий погляд польських мемуристів на „вроджену хлопську злобу“ коліїв висказав ся влучно

---

[1]) Qualis autem, quantaque horum nebulonum fuit rabies, Deus optimus, maximus perbene novit, hominum namque praesentium huic tragoediae tum ob timorem, tum ob imminens periculum, tum ob nimiam perturbationem mentis, capitum excedit (ст. 152).

[2]) Omnis autem fausti vel infausti descriptio magis soleat legentium oblectare (ст. 150).

[3]) Vulgus schismaticorum et unitorum sine notitia articulorum fidei, sine omnimoda charitate Dei videlicet et proximi et ab ipsis incunabilis ex seipsis nomine ducente, innato quodam eoque continuo catholicam fidem odio prosequentibus (ст. 150); absque omni reflexione ad praecepta Dei et ipsius naturae...; addere namque barbarae, omnis humanitatis expertae, ab omnia vitia proclivae, ipsaeque naturae benerationali abominabili calcar et stimulum ad perpetranda plus, quam ferina (ст. 151).

один із представників т. зв. „київської школи“ [1]) у відповідь д. Корзонови на його закиди [2]) пороблені ним при критикованню праці Шульгина [3]). Подібно й таким великим цифрам „гуляючим по світу“ дав належну відправу др. Іван Франко в його критичних замітках до польської поеми про уманську різню [4]). Рівнож здогад автора про спорідненнє Ґонти з офіціялїстами Потоцького в Умані є здаєть ся виключений після висьвітлення сих відносин проф. Антоновичом в знаній моноґрафії про Ґонту [5]). Згадка єсть лише в деяких мемуарах, що Ґонта був кумом Младановича. [6])

Тут вартаби ще згадати про орґанїзацію колїїв, про яку каже дещо мемуарист. У него колїї з намови православних черннців а особливо Мелх. Яворського збирають ся під 12 ватажками, а зійшовши ся разом, дїлять ся на три відділи. [7]) З тих один відділ під „Німим“ (Равіта-Ґавронський доказує його ідентичність з Неживим [8]), займає околиці Ржищева, округ трахтимирівський, богуславський, канївський й инші сусїдні. Другий відділ іде (ватажок його не названий) в Сьмілянщину, а третий з Залізняком на чолї в брацлавське староство. Можливість орґанїзації припускає й сам автор, кажучи на иншім місци, що по відходї Швачки прийшов до Ржищева по якімсь часї „maturior“ Савка, щоби неначе провірити на місци дїяльність Швачки [9]). Що правда нема тут якогось катеґоричного висказу

[1]) Кіев. Старина, р. 1893, I, ст. 126—166, частина її в укр. перекладї подана проф. М. Грушевським в вступі до XX. т. „Руськ. іст. бібліот.“ ст. II—III.

[2]) Tad. Korzon: Nowa książka o Koliszczyźnie (Kw. hist. 1892, т. II, ст. 527—540).

[3]) Відома праця Шульгина Як.: Очеркъ Коліивщины, появила ся у перве в Кіев. Стар., 1890. р., кн. II — VIII, видана осібною відбиткою, Київ, 1890, ст. 209, та передрукована вкінцї в укр. перекл. як XX. т. Руськ. іст. біблїотеки.

[4]) Др. Ів. Франко: Матеріали до іст. Коїївщини. Польська поема про уманську різню. (Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. LXII, ст. 33—35).

[5]) Кіев. Стар. р. 1882, XI, ст. 250.

[6]) Мемуар Ліппомана § 5, ст. 19, вид. Рачинського п. з. Bunt hajd. na Ukrainie (Obraz Polaków i Polski XVIII w., т. 15), Poznań 1854.

[7]) Proinde in simul congregati ac tamen in tres turmas divisi (ст. 151).

[8]) op. cit. т. II, ст. 197, нотка під [1]).

[9]) Secundus isque maturior Sawka... vel exploraturus sua vota, [utpote iuvenis (Швачка)] nequissimum perfecit opus. Videns itaque ad suum genium omnia esse devastata et desoluta. (ст. 155).

ані певного пояснення обопільної залежности між Швачкою і Савком та відносин їх обох до Неживого, що був в сих сторонах „principalior“, всеж таки й у мемуариста не виключена певна орґанїзація коліїв. Взагалї, перша частина мемуара цїкава як погляд шляхотсько-польського та католицького загалу на Коліївщину та на її ґенезу. Що до вартости тої частини — то тут відомости подані т. ск. з третьої руки.

В другій части йде річ про напад ватаги Швачки, а потім Савки на ржищівський монастир, представлений, як здаєть ся, головно на підставі реляцій будівничого-Поляка, Анаст., Станкевича на якого просьбу стримав ся Швачка від спалення костела, взявши поперед від нього присягу і письменне прирученнє, що перейде на православє та перебудує костел на православну церков. Відомости в сїй части, взяті з другої руки, то-ж мусимо рівнож приняти їх „cum grano salis“. Не трудно-ж прецінь зрозуміти, що як селяни, що інформували автора, були самі не без скази в сьому нападї (nequissimi incolae rustici etiam subditi nostri [quos (коліїв) forte ipsi conduxerant] ст. 154) мусїли звалювати всю вину на коліїв, так з другої сторони зрозуміло, що Станкевич мусїв неминуче збільшити число ватаги і розмір шкід ними нанесених, щоби піднести свої заслуги коло вратовання костела. Що до розміру руїни, зробленої коліями в Ржищеві, єсть згадка про убитє двох убогих шляхтичів (імена їх не подані), про знищеннє внутрішнього урядження костела, куди дістали ся, виломавши крати у вікон, про зруйнованнє монашого мешкання та їх господарських будинків, про ушкодженнє внутрішньої обстанови замку, фундатора та нанесеннє шкоди самому місту. Одначе докладнїйших даних про се нема. З деяких статистичних дат сього міста бачимо, що воно справдї улягло якійсь катастрофі[1]), та зваживши одначе на руїнні тодїшні війни, на польські екзекуції в околицях, де повставали колії, на татарський напад, на ріжні епідемічні хороби, що косили сотки тисяч душ в цїлім краю, на голод і т. и.[2])

---

[1]) Л. Похилевичъ: Сказанія о населенныхъ мѣстностяхъ кіев. губер. Кіевъ 1864, ст. 49: „Въ 1740 г. въ немъ (Ржищеві) считалось 150 домовъ и до 800 жителей обоего пола. Въ 1793 только 130 домовъ а жителей съ дер. Березовского 696 мужеска и 595 женска пола.“

[2]) С. Иваницкій: Переясл. епис. Герв. Лінцевскій, відбитка в Х т. Трудів подільськ. церков. історич. общества, ч. VII, Камінець Под. 1904. Про сотки тисяч померших від чуми на Україні, Подїлю і и. гл. Петрушевича: Сводная лѣтопись під 1770, ст. 295—7.

мусимо признати, що невиключно колії причинили ся до його знищення, та що ватагам Швачки та Савки можна приписати лиш якусь частину руїни сього міста.

Крім висше згаданого, дає нам мемуар лише кілька виразнійших штихів до характеристики дуже слабо нарисованої фіґури ватажка. По словам автора: occupavit oppidum primus lucro nefandus, vulgo Szwadczyn nuncupatus, nudum pubertatis annos agressus cum aequalibus lucronibus, iuvenibus immae conditionis ast vitae et morum sceleratissimorum (ст. 154), в другім місци: post aliquot temporis intervallum venit maturior isque Sawka exloraturus, utrum... [ut pote iuvenis (Швачка)] perfecit opus. (ст. 155). Що Швачка мусів бути ще молодим парубчаком, видно й зі згаданого висше листа коліїв під Біл. Церквою, де його підпис стоїть по підписї Журби[1]). Назвище його уважає мемуарист лише призвищем ізза того, що його мати, селянка, шила сорочки (mater eius plebeja similibus lucronibus suere indusiatas sveverat ст. 154). Про Савку-ж в мемуарі крім звичайної згадки про його прихід до Ржищева нема більше нічого. Се той самий, здаєть ся, Савка ватажок, що дїлає враз з Неживим в Канївщинї[2]).

Усе те, що дотепер автор мемуара сказав нам про Швачку в порівнанню з тим „червоним" Швачкою з історичньої традиції, для нас приємна несподїванка. Бачимо, що розмірно не богато проляло ся крови в Ржищеві. Що до вбитя сих двох убогих шляхтичів єсть в дечім підстава сумнївати ся[3]). Бачимо, що Швачка вдоволяєть ся навіть писаними приреченнями, відступаючи від первісного наміру, коли тимчасом „Німий"-Неживий виходить у автора в дуже червоних красках. Niemy vix inter caeteris non iniquissimus hic enim pro conditione cuiusvis nobilis per trecentos et plures florenos rusticis solvebat, asserens ex eorum effusione sanguinis et trucidatione se peroptimum haberere ientaculum vel subconium) (ст. 151).

З дотеперішних відомостий про сих обох ватажків знаємо щось як раз противне, що то саме Швачка робив формальну бійню людий (у Фастові), платячи від голови по 7 копійок[4]),

---

[1]) Церковний Музей Nr. LXXXII, л. 2.

[2]) Шульгин: Начерк Коліївщини (Р. Іст. бібл. XX).

[3]) Вже хоч би длятого, що вони тут неназвані по імени. Не можна припустити, щоби їх Станкевич не знав, або знаючи забув, по 9 місяцях їх назвища, тим більше, що їх лише двох мало бути убитих.

[4]) Шульгинъ: Очеркъ, Кіев. Ст. 1890, ст. 407.

а що Неживий не був так „кровожаднпй“ та що то він саме любив збирати „паперові“ підписи. У патра Людвика мусїла наступити тут заміна характерів обох ватажків.

В третїй, останнїй части мемуару описує автор свою утїкачку, житє на рос. теріторії, своє і братів патрів тринїтаріїв та їх зносини з барськими конфедератами. Мемуар кінчить ся описом заслання і покарання коліїв польським військом зі Стемпковським на чолї при помочи рос. армії. Найпевнїйша перша частина сеї части, написана очевидцем, але вона для нас нїчим не інтересна. Друга її частина подана автором з чужих слів. З неї слїд зазначити тільки згадку автора про пробу боротьби коліїв зі Стемпковським та про змову селян на його жовнїрів.

Що до становища сього мемуара серед дотеперішнїх, то стоїть він від них трохи оподалїк. Дотеперішні мемуарі займають ся майже виключно уманською різнею, а і сей мемуар не може не згадати вчасти про сю кульмінацийну точку Коліївщини, та головною цїлею його було описаннє набігу Коліїв на ржищівський монастир і на само місто Ржищів, отже займає ть ся він головно подіями поза-уманськими.

Ще кілька слів про польський переклад латинського орі́ґіналу на кінцї, зладжений невідомим автором. Деякі закиди що до недоброго відчитування декотрих слів поробив перекладчикови Равіта-Ґавронський у своїй висше згадуваній історії гайдамацьких рухів, користаючи з сього мемуара,[1]) та вони показують ся неоправданими. Коли з сеї сторони перекладчикови годї що закинути, то треба сказати, що переклад в кождім разї не дослівний як перекладчик голосить на титуловій картцї (to samo jest przetłumaczone dosłownie); противно, він зовсїм вільний, місцями за довільний і недокладний, декуди на одно латинське слово ужите в перекладї инше латинське слово, більш зрозуміле. Ось кілька прикладів: Заголовок мемуара так звучить по латинї: Notat res perpetuae memoriae dignas et in Ukraina

---

[1]) Не від річи було би сказати кілька слів про використаннє сього мемуара Равітою-Ґавронським, який перший мав сю рукопись в руках. Вже поминувши те, що автор маючи перед собою оріґінал і недослівний переклад, волить користати радше з перекладу ніж з оріґіналу та переклад навіть цитувати (!), не порівнавши принаймнї даного місця з оріґіналом; але навіть при користанню польським перекл. робить много більших і менших похибок, як ось: Przepisywacz, nie wyczytawszy Brusiłów przełożył i przetłumaczył Braiłów. Тут автор не заглядав до орі-

practicatas 1768 anno, а в перекладї: Wypadki wiekuistej godne pamięci na Ukrainie 1768 r. Дальше ...solent multa enarrare, ut vel iuniores rerum varios addiscant eventus, vel rudiores informentur, в перекладї: aby opowiedzieli im (ku)

ґіналу, де, як було вже сказано, виразно написано Brahylov. Швачку зове він чомусь „Szwaczenko", коли в ориґін. зове ся він „Szwadczyn". Дальше пише Р. Ґ.: Drugim błędem w przekładzie jest nazwanie Nieżywego Niemym, gdyż mutus oznacza nie tylko... Сим дав автор найлїпший доказ, що не читав ориґіналу, бо в нїм нема нїякого „mutus", але сказано впрост „Niemy". Тілько похибок в самій нотцї. В текстї (т. II, 196) пише він: Założywszy (Швачка) sobie główną kwaterę w Fastowie, zrobił stamtąd wycieczkę do Brusiłowa (знаємо, що до Ржищева), gdzie był klasztor ojców Trynitarzy (в Брусилові такого монастиря нїколи не було), a których jeden pozostawił nam smutny opis rzezi i wypadków zaszłych w tem miasteczku („rzezi" нїякої в Ржищеві не було, бо з винїмком убитих двох зі шляхти — що і так сумнївне — нїкого не було надто нї убитого, нї навіть на тїлї якнебудь ушкодженого, а що найменше про се мемуарист не згадує) i wypadków zaszłych w tem miasteczku (нїчого незначуча фраза). Pierwszy zajął to miasto hajdamaka Szwaczyszynem zwany (Szwaczka) — mówi pamiętnikarz — bo matka jego szyła koszule podobnym łotrom (се цитат не з лат. ориґіналу тільки з польського перекладу та й то лихо наведений; не знати, по що тут видумував автор Р. четверте імя для Швачки). Zdaje się, że Szwaczka pochodzi też z niedalekiej okolicy (нїчим не поперте твердженнє, противно єсть натяки на його походженнє з Волинї — див. працю Шульгина, Кіев. Стар. 1890, ст. 414). Napad ten miał miejsce 14 czerwca 1768 (в мемуарі виразно написано, подібно і в польськім перекладї, що 14 червня т. р. утїкають лише тринїтарії, а колїї напали аж 15 die immediate sequenti). Zakończył się on zupełną ruiną klasztoru (тут радше можна говорити про „мешкання" монахів, бо тодї ще приміщували ся тринїтарії в замку фундатора: in arce in qua et residentia pro nostris designata erat). Hajdamacy wyłamali drzwi przemocą, kościół i klasztor zrabowali doszczętnie etc. (в ориґін. сказано: cum non possent tam cito per ianuas ingredi (eo quod fuerint bene observatae) effactis cratibus per fenestras subintrarunt, і хоч по правдї се не зміняє стану річи, однак нема потреби і дрібницї фальшиво представляти). Mnichów pozabijali i rozpędzili (нїякого тодї монаха не убито; в ориґіналї і в перекладї, а навіть в самім польськім заголовку мемуара написано виразно: Trynitarze klasztor (тут перекладчик хибно про klasztor говорить) przed samym napadem opuścili. Ми добре знаємо, що всї тринїтарі схоронили ся щасливо утечю). Czterech z nich zdołało schronić się do Kijowa (їх лише чотирех було і всї вони туди схоронили ся). Po tej wyprawie Szwaczka już dalej na północ nie ruszył (чом так катеґорично?). Бачучи таку масу менш і більш важних похибок і недоглядів зроблених в розмірно малім (15 рядків) уступі його історії, трудно не закинути Р.-Ґавроньському крайнього недбальства чи тенденційности.

nauce młodszych i mniej umiejętnych rozmaite wypadki; hic sceleratissimi nebulones — bezecne te hajdamaki; tumultuatim incedere, consilia inter se secretaque quidem, sed perniciosissima et dolosa inire non dubitarunt — poczęli tłumnie się przechadzać (!) i knuć między sobą tajemne, ale najzgubniejsze i ohydne zamiary; author crudelitatis, et si non facto, bene tamen pessimo consilio — jeśli nie de facto z podanego projektu niecnego i т. и.

Notat[1]) res perpetuae memoriae dignas et in Ukraina practicatas 1768 A-o.

Praesentis capitis titulus non immerito est huic protocollo insertus; nam persaepe negligentiae arguimur non solum a domesticis, verum etiam et ab extraneis, qui ne minimam quidem c[u]ram et solicitudinem in iis adhibemus, i[n] quibus vel historici desudant vel politic[i]. Primi ut in suis lucubrationibus perpetu[ae] tradant memoriae, quid ubi actum et quand[o] quid fortuito contigit, quidve in scelerum vi relictum a Deo sit permissum — alii ut temp[us] fructuose expendant fallateque *(sic!)* solent multa enarrare, ut vel iuniores rerum varios addis[cant] eventus vel rudiores informentur. Hinc [ca]put praesens titulum praefert de rebus perpet[uae] memoriae dignis et in Ukraina practicat[is]. Nonne dignum est posteritati prodere, quo die, [quo]se anno, quose in loco, tot tantasque oppresi[ones], rapinas, caedes, latrocinia exerceant, faci[ant] illi nebulones luridi, lucronesque nefandi (vu[l]go Haydamaki dicti), quis illorum insania[m], audaciamque repressit, qui compescuit, quive [no]bilium de illis triumphavit. Hunc ob [fi]nem noster reverendissimus pater Josephus a Sanctissimo Sacramento et commisarius ad praesens generalis, anterioribus temporibus stante suo officio provincialatus visitando conventum Brahyloviensem, novum iussit confici protocollum, ut non solum in eo negotia concernentia conventum clare et destincte sub suis scribantur capitibus, verum etiam distinctum caput apponatur ad adnotanda ea, quae in his partibus practicari contingit, ut sic posteritati relinquantur, tum ad oblectandos audientium et legentium animos, tum ut fatales deplorentur casus.

Morem itaque antiquioris ordinationis superiorum pro his partibus Ukrainae gerendo, sub hoc capite titulum de rebus perpetuae memoriae dignis et in historiis practicatis inseruimus, atque praeter-

---

1) розум. hoc protocollum, caput.

missis aliis funestis (quarum certa notitia haberi non potest) ante acceptam hanc fundationem his in oris a sceleratissimis hisce nebulonibus, Haydamacis, populo fideli illatis cladibus, primum hoc in protocollo obtinebit locum illa universalis fere in omnibus Ukrainae partibus per eosdem luridissimos nebulones anno 1768, post acceptum vero in possesionem hanc fundationem anno tertio inchoato, mensibus Junio, Julio et Augusto, peracta devastatio. Quorum autem omnis si[ve] fausti sive infausti descriptio magis soleat legentium oblectare animos, si originem eiusdem narrati[onis] praeseferat, idcirco non in congruum visum or[di]ri ab his, quae sub initio fatalis simulque crudelis huiusque tragoediae (utinam nunquam practicabilis) ad consequendum pessimae cogitationis et legis naturalis per omnia contrarium finem flagitiosissimi homunciones moliri coeperunt coeptumque cogitatum executioni mandarunt.

Principalis itaque author tam atrocis et dirae crudelitatis (et si non facto, bene tamen pessimo consilio) omnium hisce in locis tum praesentium de certa scientia notitiam habentium fide dignorum nobilium nostrorum[1]) Polonorum, plebisque catholicae vocibus fuisse fe[r]tur quidam monachus disunitus Graecus, nomine Melchisedech Jaworskì[2]) ingenii perversissimi (nuper etiam fallacia quosdam tractus ex unitis in schismaticum dogma pervertens) qui non panem et vinum obtulit, sed tam copiosum cleri salutaris et regularis utriusque ritus nobilitatis Polonae utriusque sexus, a[c] v[a]ri[i] status hominum catholicorum acque tum Judaeorum ex[e]crabili sui consilii facinore sanguinem innocen[tem] profudit. — Hic Melchisedech, de cognomine Jaworski, monachorum disunitorum in monasterio Motrinensi in Ukraina superior, flagitiosissimus suis etiam monachis, licet schismaticis exosus, fictis literis generalibus seu universalibus sub nomine serenissimae imperatricis totius Rossiae, quasi eius in nomine foret illiusque voluntatis beneplacitum tale, quatenus his in partibus Ukrainae tota gens catholicorum simulque Judaeorum penitus tollatur, sparsisque hic inde inter vulgus schismaticorum, unitorumque ex anteactis eius persuasionibus faventium similibus apocryphis literis, coepit iuridissimis hisce, sine notitia articulorum fidei, sine timore Dei et cognitione praeceptorum Ipsius, sine omnimoda charitate Dei videlicet et proximi viventibus et ab ipsis incunabulis ex se ipsis, nemine inducente, innato quodam, eoque continuo sanctam catholicam fidem eiusque sectatores, praesertim Polonos, odio prosequentibus et has

---

[1]) Написано: nostratum.
[2]) сл. Jaworski дописано ким иншим над стрічкою.

oras inhabitantibus hominibus, multa contra religionem catholicam proponere, eandemque blasphemis scomatibus palam impetere, asserens et religionem et ritus eiusdem ecclesiasticos esse caninos ac praecipue in administratione sacramentorum: baptismi, confirmationibus etc. eppiscopos et sacerdotes non uti oleo benedicto et chrismate ex eodem oleo et balsamos confecto sed adipe canino, aliisque quam plurimis conviciis hanc sanctam religionem obtrectando. Demum coepit eosdem ad sua consilia adsciscere, eisque absque omni remorsu propriae conscientiae, absque omni reflexione meritis ad praecepta Dei et ipsius naturae persuadere, rem Deo acceptam eos exhibi[tu]ros, si catholicos cuiuscunque status his in partibus, vel ubicunque potuerint, de medio tollerent. Quapropter eisdem suam plus quam damoniacam ad persequendum hocce cruentum facinus benedictionem impertiri consveverat.

Et hoc est (ex consilio iniquissimo) principium et origo mali, unde subsecuta consequentia pessima, addere namque genti barbarae omnis humanitatis experti ad omnia nefanda vitia proclivi ipsique naturae benerationali abominabili calcar et stimulum ad perpetranda plus, quam ferina (suo tamen genio accomodo) cruenta scelera ideo[1]) est, ac fatuo porrigere gladium. Praefati itaque monachi (neutiquam tamen hoc, ast neque hominis nomine digni) suasu, admonitionibus et hortationibus sceleratissimi lurcones commoti et audaciores effecti, tumultuatim incedere, consilia interse, secreta quidem, sed pernitiosissima et dolosa inire non dubitarunt. Unde actum, quod principaliores illi de stirpe et gene[re] sordido, simulque sceleratissimo (quorum numerus duodecim erat) qui capiendi consilii gratia abominabilem Deo et hominibus monachum adibant, per multos alios similes ferinae nebulones (utpote infensissimos ac inimicissimos semper catholico nomini hostes) ad sua desideria exequenda facillime pertraxerunt. Proinde in simul congregati ac tamen in tres turmas divisi, quarum una cum suo duce, vulgo Niemy nuncupato et vix inter caeteros non iniquissimo (hic enim pro conductione cuiusvis nobilis per trecentos[2]) et plures florenos rusticis solvebat, asserens, ex eorum effusione sanguinis et trucidatione se per optimum habere ientaculum vel subconium) hunc locum cum plerisque capitaneatibus, videlicet Trechtemiroviensi, Bohusławiensi, Kanioviensi etc. et aliis bonis haereditariis adiacentibus, altera Smiełańszczyznam similiter cum pl[uribu]sque haeredum et possesorum bonis, reliqua denique cum suo duce Żeleźniak ac aliis op-

---

[1]) В opir.: idera. [2]) Написано: trecentes.

pidum Humań cum tractu eiusdem totumque fere palatinatum Bracławiensem, coniuncto duce cosacorum Humańscensium, Gonta nuncupato, occuparunt, ubi ad sua vota incolas rusticos inclinatos et propensos habentes ac suorum latriciniorum, trucidationum, vastationum, reliquorumque criminum coadiutores. Qualis autem, quantaque horum iniquissimorum nebulonum fuerit rabies, Deus optimus, maximus perbene[1]) novit; hominum namque praesentium huic tragoediae, tum ob incussum omni experte timorem, tum ob imminens certo seuiturum periculum vitae et amissionis omnis temporalis boni, tum denique ob nimiam perturbationem mentis ex aspectu variis tyrannicidiis tot occisorum ac super occidendorum uniuscuiusque status catholicorum hominum capitum *(sic!)* excedit. Fertur tamen tanquam certum in oppido Humań, quo omnis fere nobilitas, variique status religionis catholicae homines, tanquam ad praesidium [c]onfugerunt et circumquaque cum dolo et fraude sceleratissimus Gonta quodam familiaris gubernatori oppidi et praefecto militum praesidiariorum, sub specie amicitiae, certificans eosdem de securitate (qui et ipsi prim[i] occubuerunt) invadendo hostiliter simulque tyrannic[e] cum suis asseclis supra nominatis oppidum deletum esse, de hac vita multis exquisitis tormentis fere triginta millia hominum et quibus religiosi plures, uti R. P. Kostecki, ordinis divi Basilii magni in eodem oppido Humań caenobii rector, duo eiusdem ordinis religiosi in oppido Bohusław, ex ordine minorum Francisci conventiculic[o] in oppido Łysianka duo, similiter de ordine Praedicatorum in oppido Tulczyn unus exquisitis tormentis cruciati vitam finiverunt; multique alii, praesertim e praesbyteris ritus Graeco-uniti (quorum numerus ultra centenarius) in cruciatibus vivere desierunt. Nobilitas inibi et circumquaque in bonis haereditariis et possesionibus existens, cum consortibus suis et prolibus vix aliqua per fugam extra limites aut in latibulis degens, impissimorum praedonum manus cum vita salva evasit. Reliqui in trucidationibus, ingulationibus, confossionibus, aliisque exquisitissimis thormentis ab iisdem sceleratissimis hominibus adinventis[2]) et illatis, mortem oppetierunt. Sicque excarnificatis personis spiritualibus utriusque ritus catholicae [ecclesiae], aeque ac catholicis varii status et Judaeis in oppido Humań atque eius viciniis, non parcendo etiam infantibus (quos praecipites in puteos dando, strangularunt) ad continuanda execranda sua facinora in reliquas partes Ukrainae dispersi, ubique incolas rusticos habentes suos fautores ac socios (quinimo plurimis in lo-

[1]) perbene, поправлено иншою рукою на prebene.
[2]) Написано: activentis.

cis etiam non intervenientibus hisce praedonibus, ipsimet rustici incolae et subditi vel inducendo sceleratissimos hosce latr[o]nes vel se solos tales latrones effecti suos haeredes, possessores, gubernatores, economos, caeterosque dispositores et quosvis nobiles suos possessi[o]nculas habentes, similibus tormentis cruciaban[t] et necabant) saevis et atrocibus caedibus, surreptione et devastatione bonorum populum catholicum persequentes, nemini parcentes, praeter quibusdam e sexu femineo, nobilibus personis uxoratis et praesertim virginibus, quas timore mortis adactas, suo ritu (vulgo na błahoczestywe) rebaptisari fecerunt, virgines plurimas suis connebulonibus desponsarunt, desponsasque reliquerunt, aliaque quam plurima ubicu[mque] locorum horrifica et effera, atque effatu fere imp[oss]ibilia crimina patrantes. Caeterum tyrannicidiorum huius modi fuere varii modi iique exquisitissimi, praeter enim eorum ordinarium (vulgo spisami) confossionis, Judaeas, aliasque faeminas etiam aliquas nobiles praegnantes per excissionem factam ex uteribus earundem ac immissionem catorum in imae *(sic!)* viscerum ad eandem corrodenda crudeliter et atrocissime necabant. Demum aliquos detractione cutis a cervicibus per summitatem capitum usque ad oculos additis confossionibus, vita privabant, illos deceptione craniorum, alios iugulatione, evibratione sclopetarum variorumque instrumentorum bellicorum alios, praecisione gutturum, suspendio denique (et quidem plerumque in approbrium religionis catholicae ac status spiritualis) hominibus intermiscendo bestias, simile quid factum ad oppidum Łysianka, religiosum etenim eumque sacerdotem ordinis Minorum s. Francisci conventualium et Judaeum mediumque inter eos canem suspendendo, conditionem sacerdotum, hominem catholicorum et Judaeorum eundem esse cum canina impiissime blaterantur.

Pono, quod hunc locum attinet, nobiles plerique, sparsa iam et audita ex aliquibus partibus horum latrociniorum et grassationum fama, consulendo incolumitati et indemnitati vitae, relictis bonis et possessionibus cum suis familiis extra limites regni et intra limites Moschoviae huic loco contiquos dispersi, fugam arripuere. — Nostri quosque religiosi, videntes certissimum periculum vitae imminere neque rem esse permanendi in loco ad tuendam et conservandam fidem oportunam et necessariam (cum hi sceleratissimi nebulones etsi aliquomodo persequendae fidei gratia, magis tamen inhiando vitae catholicorum et direptioni bonorum eorundem rabie huc ferina saeviebant) inito inter se consilio, cum undequaque ad districtus et palatinatus nostri regni ab iniquissimis hisce praedonibus pra[e]clusam haberent viam, intra finia similiter Moschoviae sese transfere statuerunt. Qua-

propter residentiam suam et ecclesiam reliquentes ac in providentiam Divinam easdem resignantes, die 14 Junii, divo Basilio sacra, anno upra memorato 1768, iter arripuerunt et quidem instincto desuper accepto, incolumitatem vitae ad aliquod ad huc tempus Creatori suo beneplacitum conservaturi. Enim vero die immediate sequenti hi suridissimi nebulones, oppidum hocce aggressi, invaserunt, locum figente in arce, in qua et residentia pro nostris designata erat. Occupavit hoc oppidum primus lucro nefandus , vulgo Szw[a]dczyn nuncupatus (eo quod mater eius ple[be]ia similibus lucronibus suere indus[iatas] sueverat), nudum pubertatis annos aggressu[s] cum aequalibus lucronibus iuvenibus im[m]ae c[on]ditionibus ast vitae et morum sce[era]tissimorum. Qui praeprimis ecclesiam acceserunt et cum non possent tam cito per ianuas (eo, quod fuerint bene obseratae) ingredi, effractis cratibus, per fenestras subintrarunt, spoliaruntque omnibus ornamentis, uti calicibus, pixide, votis, casulis, albis et aliis, quaecunque repererant, cruces confractas, imagines perfossas et laceratas, statuam divi Stanislai episcopi et martiris, huius ecclesiae patroni titularis, ex ligno a fabre elaboratam in aquam penes molendinum proicientes, quam postmodum rustici sceleratissimi ex aqua extrahendo, cum multis subsannationibus ad molendinum statuerunt, asserentes cum blasphemia, quod divus ille Polonicus mensuram molendinariam sit recepturus. Ecclesiam ipsam, parato iam stramine, igni tradendam statuerunt, ad persuasionem tamen aliquorum de vulgo timoratioris conscientiae, praesertim Anastasii Stankiewicz, Poloni catholici, ligni fabri et huius ecclesiae artificis (quem sub interminatione mortis ad abiurandam fidem catholicam et suscipiendum schisma adegerunt). Juramento et scripto dato, appromissione ab ipso facta ([vi]delicitet, quod hanc ecclesiam, utpote more ca[th]olico aedificatam, in ipsorum schismaticum curab[it] transformandam a proposito pessimo destiterunt. Cum augustissimo autem Corpore Christi sacramento per oblivionem a nostris ob timorem horrendum eumque repentinum incussum in ecclesia relicto, quid nam factum fuerit, nemini hominibus (praeterquam forte ipsorum fautoribus) notum est; Deus ipse in hoc sacramento existens peroptime novit. Tandem residentiam nostram, granariam, cellaria, braxatoriu[m], stabulum, et reliquas officinas aggressi, ex residentia ea, quae ad honestam mensam et vestitutum necessaria, extraxerunt, cellarium vino, melle, mulso, granaria, granis, leguminibus, butyro, lardo caeterisque in talibus officinis reperibilibus, stabulum carnibus, loris etc. — braxatorium cacabis et aliis instrumentis (quae officinae in omnibus bene erant provisae) spoliarunt, res earum aliquas ipsi accipientes, reliquas nequissimi incolae rustici etiam subditi nostri (quos

forte ipsi conduxerant et apud se hosp[i]tio recipiebant) inter se dividentes. Posterum ipsum pallatium, seu residentias perillustrissimi fundatoris, in quibus sedem fixerant, omnibus ornamentis spoliantes devastarunt, nobilibus etiam duobus, quos solos e catholicis in oppido repererunt (hi enim utpote nihil habentes et nihil possidentes, praeter propriam vitam, hanc per suam pauperiem sperarunt posse servare indemnem) olus ab eis non habentes, quod rapiant, qua...[1]) dere vitam deripuerunt. His itaque impiissime patratis, obierunt in vias suas pessimas in vicinis similia patraturi. Necdum tamen totaliter hoc oppidum ab invasione et incusionibus horum luridissimorum nebulonum mansit immunitate, post aliquot enim temporis intervallum pervenit secundus cum suis—asseclis isque maturior Sawka nuncupatus, vel ignarus, quod prior lurco illud devastaverit, vel exploraturus, utrum ad sua vota (utpote iuvenis) nequissimum perfecit opus. Videns itaque ad suum genium omnia esse devastata et desolata, ad demonstrandum tamen suum fastum huius loci incolis, rusticis necpiissimis suis fautoribus, ominans sibi futurum se esse palatinum (duodecim enim eorum principaliores gloriabantur se futuris temporibus hisce titulis per se ipsos decorandos) hanc arcem Rżyszczoviensem in futuram dignitatis suae residentiam (nisi aliter Deus optimus, maximus disposuerit) praeelegit nequissimus; abivit tamen adhuc aliorsum grassaturus.

Quatuor e nostris hisce fatalibus temporibus in hac residentia fuerunt commanentes, videlicet: pater Frater Ludovicus a s-o patre nostro Felice praesidens, pater frater Jldephonsus a s-o Joanne Baptista, p. fr. Procopius a s-o Jacobo et p. fr. Raymundus a s-o Adriano. Hi omnes declinantes (ut supra memoratum) furores informales rabidorum hominum in sua patria, non parvas calamitates etiam extra limites sunt experti, nam non habentes locum, ubi pedem figant, de villa ad villam per decem circiter septimanas transire cogebantur, ex peculio aliquo secum accepto vitam sustentando, superaddendo insuper panem tribulationis et potum lachrymarum, donec tamen Kijoviam appulsi, suum quasi domicilium inibi figentes. Verum et ibi non parvas cogebantur urumnas (?), intus maeror, foris fames, victus enim parcus, quem subditi timoratioris conscientiae (aliqui enim etiam ex subditis in necem patris praesidentis caeterorumque religiosorum commanentium inhiabant) ex villa Szczuczynka fundationali clam ad limites Moschoviae supportabant, quod poterant, a limitibus vero quasi furtive ob timorem pater praesidens Kijoviam advehebat.

---

[1]) Годі відчитати.

Praetermissis autem caeteris incommodatibus, unum est, quod maxime dolendum, scilicet, quod e visceribus patriae quatuor eggressi, vix unus sospes redivit, pater praesidens. Pater enim Procopius a s-to Jacobo administrandis sacramentis infimis Polonis confoederatis in captivitate et carceribus detentis assiduus, ab ipsis morbo contracto ibidem Kijoviae die 15-o X-bris 1768 vivere desiit. Pater item Raymundus a s-o Adriano tempore harum transmigrationum incipiendo fugam, per casum de curru in tria frusta fracto pede, commotisque et permixtis visceribus, sensim deficientibus viribus, Kijoviae ibidem die 2-da Martii anno 1769, ultimum diem clausit. Pater vero Ildephonsus a s-to Joanne Baptista, licetsi post pacatas hasce nebulonum turmas, supranominatis fratribus Kijoviae extra muros sepultis, cum patre praesidente die 4-to Martii 1769 in patriam et suam residentiam redux, ex contracto tamen ibidem simili modo ac pater Procopius a S-o Jacobo morbo, eodemque usque ad diem 5-tam Februarii anni 1770 protracto et patienter tolerato, hic Rżyszczoviae eadem die 5-ta Februarii in Domino obiit. Parva sunt, quae hic adnotata, plura per sceleratissimos saepenominatos lucrones patrata et ulterius forent patranda, nisi inspirante Deo, quidam e proceribus regni bona haereditaria his in partibus possidentes, tot innocentissimorum suae fidei patriotarum, tum crudeliter interfectorum, commiseratione, moti suis supplicibus, precibus ad compescendos hos insanorum hominum tumultos a ducibus exercitus Moschovitici, eo tunc in Polonia cum confoederata republica nostra ex parte serenissimi regis Stanislai Augusti negotiatis et degentibus auxilium impetrassent. Quare ad plures procerum instantias praefati duces inclinati non quidem a principio manu armata (erant enim illi nebulones permulti et fere omnes rustici incolae ad similes tumultus excitandos nimium proclives, quocirca ingentem stragem in suo exercitu paterentur) ast svasionibus et amicabiliter, uti eiusdem sectae schismaticae, aliciendo eos ad [de]bellandos simul suos hostes Polonos pro tunc confoederatos. Et hac subventione deceptos, ac inter suum exercitum commixtos, tandem disarmatos, ad urbes principaliores (uti Leopolim sexcentos, Camenecum totidem, vel fortasse plures ac ad alias civitates etiam minus principales permultos transmiserunt ad tuendas poenas suis delictis proportionatas temporales, Deus autem gloriosissimus manet eorum iudex vindicator et ultor effusi innocentissimi sanguinis, quo ad poenas aeternas. Ultimate *(sic!)* tandem perillustrissimus M. Stempkowski, supremus praefectus exercitus regni ex minore Polonia redux (qui et ipse cum suo exercitu cruentum subiret exitum, pararant enim nequissimi lucrones insidias cum rusticis incolis pacti, ut unusquisque suum militem proditorie

occidat, nisi a perspectissimo et tale exitium praevidente supremo mareschalco exercitus Rossiae Romansow nuncupato fuisset praeventus et monitus) ad stabiliendam his in oris maiorem tranquilitatem circumibat villas huius regionis cum suo exercitu, exploraturus, qui num rustici incolae villarum, simul cum supra saepius memoratis nebulonibus debacchati fueri[n]t et quos, ut tales reperit, Codnam et alias civitates proximiores conducebant, ut, qui vitam aliis innocentissimis crudeliter adimebant, ipsi suam sceleratissimi sub asciis et in patibulis finirent. Sicque, Deo adiuvante, has rebelliones et tumultus quodam modo compescuerunt.

З сорокових років.

Студії Олександра Грушевського.

1. „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“ Куліша.

Між творами Куліша „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“ не звертала уваги дослідників. Легко се можна пояснити тим, що сю книжечку важко побачити, бо її було заборонено після катастрофи 1847 р., і через те лише декому попадала ся вона на очи. Звичайно біографи українського письменника вдовольняли ся кількома загальними увагами про зміст та загальний напрям сієї книжки, не вдаючи ся в більш детальний її аналіз. А між тим ся стаття Куліша цікава деякими своїми прикметами, що стоять в тіснім звязку з тодішніми історичними поглядами і з'являють ся таким чином не особистими поглядами і думками автора, але відгомоном загальних поглядів і оцінок гуртка вчених прихильників рідної старовини.

Автор мав своєю метою дати невеличкий начерк рідної історії для початкового ознаймлення, і через те, розуміють ся, тут не можна шукати результатів самостійної праці. Куліш що йно починав розглядати ся в джерелах рідної історії і через те не міг дати критичного перегляду загально прийнятих оцінок і поглядів. В тісних межах маленького начерка він вдовольнив ся лише головними фактами, більш значними моментами минулого житя українського народа. Тільки пізнійше міг Куліш розірвати з традицією, на підставі близшого ознаймлення з джерелами збиваючи традиційні погляди на цілі епохи або поодинокі особи. Поки що сього не було. Не критичний перегляд

мета автора, а загальний начерк минувшини українського народа. Се — „славянскій народъ, отличающійся отъ нашихъ сѣверно-русскихъ простолюдиновъ языкомъ, одеждою, обычаями и нравами; то народъ южнорусскій или малороссійскій“ (с. 1)[1]. Статистика дає сьому українському народу друге місце після „сѣвернорусскаго племени“; але і окрім того заслугує український нарід великої уваги — „наши Южноруссы, или Украинцы, имѣютъ свою исторію, исполненную героическихъ подвиговъ и занимательнѣйшихъ приключеній“ (с. 2). Тепер ми звичайно уживаємо иньші крітерії, щоб уважати цікавою історію того або иньшого народа, але в ті часи дійсно „героическіе подвиги и занимательнѣйшія приключенія“ рішали се питаннє. Сей героїзм української історії мав своє значіннє і для автора „Исторіи Руссовъ“ і для Маркевича, для Бодянського і Срезневського. На тодішній загальний погляд історія народа се не довга еволюція, як ми думаємо тепер, але певний ряд героїчних подій, певний ряд героїв реальної дійсности чи народніх споминів. Кого властиво внести в сей ряд героїв, в тім могло бути, і дійсно було ваганнє, чи внести наприклад сюди Мазепу або Полуботка; всеж таки прінціпіяльний погляд на зміст історичного процесу від сього не зміняв ся[2].

Але звертаючись до загалу читачів в сій своїй характеристиці української історії і стараючись говорити найбільш для них зрозуміло, сам Куліш всеж таки вже тримаєть ся більш наукового погляду на зміст і границї української історії, того наукового погляду, який починає брати верх в творах і статях молодших українських істориків. Сей погляд більш стійний з боку наукового, разом з тим і більш демократичний. Замісць давнійших поодиноких героїв з їх великими героїчними вчинками виступає тепер на перед маса людности, на яку звичайно не звертали увагу ранійше. Після Бруховецького „потомъ чѣмъ дальше, тѣмъ больше народъ становился безсильнымъ, безгласнымъ и наконецъ безсмысленнымъ! Вотъ исторія Украинскаго народа, исторія грустная, печальная, какъ поминальная пѣ-

---

[1]) Я визначаю сторінки тексту „Повѣсти“ по окремій відбитцї in 16°, 112 сторін. В кінцї додана на двох сторінках 113—114 „Хронологическая таблица главнѣйшихъ происшествій“ починаючи від 1597 р. („Битва подъ Чигириномъ и Лубнами“) і кінчачи 1775 роком.

[2]) Взяти наприклад характеристичний рядок імен у Срезневського: „языкъ Хмельницкаго, Пушкаря, Дорошенка, Палія, Кочубея, Апостола“ — в листа його до Снегирева 1834 р.

сня![1]) Напрасно наши украинскіе историки вдаются въ подробное изложеніе событій послѣдующихъ: то уже исторія не народа, а гетмановъ, которыхъ народъ не избиралъ, которымъ не сочувствовалъ и о которыхъ теперь даже не помнитъ“ (с. 86)[2]). І трохи низше, знов характеризуючи перевагу сумних моментів в цілій історії українського народа, Куліш каже: „и такъ вотъ судьба украинскихъ простолюдиновъ, по поэзіи и по благородству нравовъ едва ли не первыхъ въ Европѣ“ (с. 97)[3]). Се — „судьба украинскихъ простолюдиновъ“ дуже характеристичне для

---

[1]) Вказівки про загальний сумний характер цілої української історії зустрічаємо часто в творах і листуванню української інтеліґенції з початку XIX в. Характеристичні з сього погляду уваги автора „Исторіи Руссовъ“ (передмова). Пізнійше з початком наукового, більш уважного студіювання народнїх пісень сумний загальний характер народньої творчости поставлено в тїсний звязок з загальним характером української історії, також сумним. Дивись напр. у Бодянського в його творі „О народной поэзіи славянскихъ племенъ“ (1837) — в загальній характеристицї українських пісень та умов житя, що надали сим пісням ознаку глубокого суму. „Поминальную пѣсню“ вище наведеного уривка з Куліша можна порівняти з „погребальными напѣвами“ у Костомарова „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи“ с. 110.

[2]) До того примітка автора: „Это фактъ. Въ Украйнѣ знаютъ Наливайка, Сагайдачнаго, Богдана Хмельницкаго, Дорошенка, но не помнятъ послѣднихъ, близкихъ къ нашему времени гетмановъ“. Розглядаючись в рідній старовинї, українська інтеліґенція рано мусіла провести границю між двома ґрупами минулих діячів української історії: з одного боку представники народнїх бажань і надій, які прямували до одної, ясної мети, не вагаючись і не зраджуючи, в яснім розумінню народнїх бажань і в яскравім ореолї народнїх симпатий і народнїх леґенд; з другого боку — діячі не народні. Пізнійше сю границю між двома ґрупами прийшлось зазначити більш уважно і більш обережно. Для Костомарова напр. загальний характер поступовання Сагайдачного „совершенно не народенъ“. Так міняли ся погляди.

[3]) „Помня старорусскую вольность, они не терпятъ иго Польскихъ и своихъ ополяченныхъ пановъ, войнами Хмельницкаго уничтожаютъ въ Украйнѣ крестьянство; но, потерявъ свою аристократію отпаденіемъ ея въ католичество, становятся жертвою хитрыхъ эгоистовъ, сражаются то за того, то за другого, слѣпо ища свободы; образовавшаяся изъ нихъ новая аристократія объ этой свободѣ не думаетъ; немногіе только, подобные Сомку и Полуботку, дѣйствуютъ благородно, но и тѣ погибаютъ безъ успѣха. Наконецъ, при губительномъ вліяніи внѣшнихъ обстоятельствъ и своекорыстіи пановъ, отдѣлившихъ свои интересы отъ интересовъ народныхъ, простолюдины подъ гнетомъ нуждъ сперва теряютъ свою энергію, а потомъ и самое сознаніе своихъ человѣческихъ правъ...“ (97—98).

поглядів автора. Додати ще, що як раз доля отсих простолюдинів се і зміст історії українського народа; такого ясного вислову ми не знайдемо у Куліша, але се зовсім ясно з цілої його книжки.

На перших же сторінках приходить ся автору яскраво відокремити пануючу верству суспільства від підвладної. „Испытавши тягость Татарскаго рабства, Украинцы подпали подъ власть Литвы, а потомъ подъ власть Польши. Скоро Поляки стали дѣлать разныя притѣсненія этому добродушному народу; короли Польскіе отдавали свободные города и села украинскіе въ владѣніе Польскимъ и Южнорусскимъ дворянамъ, подъ именемъ староствъ, каштелянствъ и т. п.; а дворяне, пользуясь своею почти неограниченною властью, начали обходиться съ мѣщанами и поселянами, какъ съ рабами. Народъ бунтовался; дворяне старались усмирять его жестокими мѣрами" (с. 2). Таким чином швидко прийшлось зазначити велике соціяльне розєднаннє між двома верствами українського народа. Далї приходить ся зазначити і иньше розєднаннє між сими верствами — релїґійне і культурне. „Дворяне южнорусскіе, боясь потерять свои права, всѣ приняли католическую вѣру и вмѣстѣ съ Поляками стали принуждать свой народъ отстать также отъ греческой вѣры... Дворяне теперь сдѣлались низшимъ сословіямъ еще ненавистнѣе, потому что съ именемъ пана соединялось имя католика и утѣснителя вѣры" (с. 6—7). Нарештї виявила ся і ріжниця культурна. „Паны въ иноземныхъ одеждахъ, въ чуждыхъ обычаяхъ и презрѣніи къ своему родному думали видѣть образованность, свѣтскость и отличіе отъ грубаго общества; за почести при дворѣ, за ласкательства, какими осыпала ихъ столичная знать, за дарованныя имъ права надъ ихъ же соотечественниками, они отказались отъ любви къ своей родинѣ, назвали своимъ отечествомъ чужое государство и сдѣлались естественными врагами своему народу..." (с. 27). Так українське панство „развратилось въ роскоши, въ чужеземныхъ обычаяхъ и сдѣлалось негоднымъ и вреднымъ для своего отечества" (с. 39).

„Съ отреченіемъ дворянъ отъ ихъ вѣры, языка, обычаевъ" (28) доля сього відокремленого суспільного кляса, при тім ґрунтовно зденаціоналїзованого, вже не може цікавити українського історика: він звертає тепер увагу лише на низші верстви, де заховали ся і на далї прикмети національного житя.

Вже з перших часів панського режіма „народъ бунтовался,

дворяне старались усмирять его жестокими мѣрами" (с. 2). Далї ми читаємо про „тягостное рабство" (12), „панскія угнетенія" (7), „тягостное господство дворянъ" (5), „деспотизмъ дворянъ" (5). Але все се не могло знищити енерґії і надїй українського народа: „все еще существовало Запорожье, звучали по Украинѣ козацкія пѣсни, ими питалось въ народѣ чувство ненависти къ притѣснителямъ, ими питалась жажда свободы, и впереди былъ еще длинный рядъ кровопролитныхъ войнъ" (13). Від посланцїв Тараса Трясила „порабощенный народъ слушалъ эти вѣсти съ такою жаждою, съ какою узникъ слушаетъ стукъ запоровъ и скрипъ дверей своей темницы, когда настанетъ наконецъ пора его освобожденія и уже идутъ снять съ него оковы" (с. 15). І на сей раз надїї не здійснили ся: „казалось, никогда уже не возстать Украинцамъ изъ своего порабощенія; но въ томъ то и состоитъ достоинство этого народа, что въ немъ никогда не угасала искра свободы. Въ самомъ послѣднемъ порабощеніи онъ помнитъ о прежней вольности и какъ бы ни былъ уничиженъ, никогда не теряетъ надежды на лучшія времена" (с. 20). „Много отважныхъ людей погибло тогда жертвою любви къ родинѣ и свободѣ. Но чѣмъ больше принесено было жертвъ, тѣмъ драгоцѣнные была народу его тайная дума; чѣмъ несправедливѣе и жесточе были угнетенія, тѣмъ болѣе должно было ожидать при новомъ возстаніи силы духа народнаго, который составляетъ опору и душу всякой революціи" (21). І всї почутя, що росли і міцнїли протягом сього сумного часу, всї вони вилили ся і виявили ся в Хмельниччинї: „всѣ прежнія притѣсненія народа и духовенства, всѣ жестокости пановъ, всѣ отчаянныя и несчастныя битвы, всѣ казни героевъ украинскихъ направлены были судьбою къ тому, чтобъ народъ почувствовалъ всю тягость рабства и всю сладость свободы, чтобъ уразумѣлъ онъ свои человѣческія права, чтобъ воспиталъ въ себѣ самую горькую обиду за нарушеніе ихъ, чтобъ воспиталъ въ себѣ самую глубокую вражду къ своимъ поработителямъ и, исполнясь воинскаго духа, разомъ поднялся и уничтожилъ своихъ притѣснителей" (22). Через те в Хмельниччину „каждаго украинскаго воина одушевляла жажда мести и свободы" (42).

Розумінне Хмельниччини може бути гарним прикладом, щоб простежити ріжницю в поглядах на рідну старовину. Коли за головними дїячами цїлком не можна було помітити мас, людности; коли дїяльністю отсїх поодиноких дїячів обмежують ся дослїдники, цїлком забуваючи про иньші верстви і елементи ми-

нувшого житя, тоді Хмельницького лекше всього було уявити собі творцем цілої епохи, головною особою свого часу, і в сім діячу прикмети дипльомата і державного таланту для старших дослідників зовсім заслонюють великі здібности ініціятора загального народнього руху і вождя мас. Трохи пізнійше прийшло і се, і з сяєва, що обгортало особу „нового Моісея", висунули ся наперед народні маси і їх участи в великих замислах Хмельницького, їх прихильности надають тепер велике значіннє; але всеж таки ініціятор і творець сам Хмельницький, він подвигнув зовсім інертні маси, дав всім одно бажаннє, одну мету і забезпечив їм успіх. І тільки в пізнійші часи складаєть ся новий погляд на участь народніх мас, як цілком самостійного елємента минувших часів. Не Хмельницький дав всім одно бажаннє, одну волю і таким чином сполучив маси для загальної боротьби, не Хмельницький дав гасло для сієї боротьби: віками росло незадоволеннє мас, віками міцніла ненависть і росла в очікуванню надія: Хмельницький дав лише останній імпульс. Коли читаємо у Куліша, що „каждаго украинскаго воина одушевляла жажда мести и свободы", пригадуєть ся характеристика тієї епохи і народнього руху у Костомарова: „здѣсь не для чего искать средствъ, они явятся сами; не нужно воззваній — всякій чувствуетъ свое бѣдствіе, всякій готовъ на смерть, потому что для всякаго уже надоѣла жизнь; ненужно даже готоваго войска: старики и женщины становятся въ ряды мятежныхъ полищъ. Таковы были брани нидерландцевъ съ испанцами, брани шведовъ съ датчанами при Густавѣ Вазѣ, брани грековъ съ турками, такова была брань малороссіянъ съ поляками" (дісертація про унію).

З наведених вище згадок Куліша про „судьбу українських простолюдинів" легко побачити, що сей письменник близко підійшов до демократичного розуміння історії, хоч і не висловив ясно свого profession de foi. Треба зауважити, що і ранійше не раз дослідники української історії підходили близко до такого розуміння старовини, хоч і робили се несьвідомо, без програми, під впливом самих лише наукових занять. Гарний приклад сього ми можемо бачити в авторі „Исторіи Руссовъ", перейнятім властиво аристократичним розуміннєм старовини. Але коли сей аристократичний прінціп і можна було перевести в студіованню та аналїзї окремих поодиноких епох, коли і можна було уважати там головним діячем і ініціятором шляхту, панство, всеж таки сього прінціпа не можна було перевести

протягом цілої української історії, бо се панство не становить постійного, незмінного елемента української історії. Коли панство піддавало ся чужим культурним впливам і втрачувало ясну сьвідомість своєї народности, в такі моменти се панство не було діяльним і живим елементом українського національного житя, і шукаючи національної самосьвідомости дослїдник мусить переходити до иньших верстов суспільства, міщанства або селянства. Але вводячи в загальний начерк української історії низші верстви суспільства, автор несьвідомо залишав свій прінціп аристократичного розуміння історії: несьвідомо, бо він ще тримав ся своїх переконань і не міг оцїнити усю вагу зроблених ним змін. Перший в ясній повноті поставив сей новий прінціп демократичного розуміння історії, оцїнив усе значіннє сього нового внесення і сьвідомо переводив у всїх своїх наукових працях, представник молодшої ґрупи української інтелїґенції, Костомаров. Зауваживши, що тогочасна історіоґрафія зовсїм не займаєть ся долею мас, начеб то „бѣдный мужикъ земледѣлецъ-труженикъ и не существуетъ для исторіи", молодий історик хоче заповнити як раз се пусте місце в системі історичних розвідок і в першій своїй дісертації про унїю по новому малює відносини героя і мас, відступаючи від звичайних на се поглядів. В творах сього молодого історика Кулїш міг знайти розяснення і доповнення своїх гадок про головні діяльні елементи минулих часів рідного житя.

Вище ми бачили вже, що оповідаючи про соціяльне розєднаннє двох верстов тодїшнього українського суспільства, Кулїш ставить разом шляхецтво польське і українське (с. 2); не робить він ріжниції між сими двома ґрупами й оповідаючи про утиск селянства: „низшія сословія, поддерживаемыя козаками, боролись не на животъ, а на смерть съ ополяченнымъ своимъ дворянствомъ, подкрѣпляемымъ Поляками. Перевѣсъ однакожъ почти всегда былъ на сторонѣ дворянства" (с. 13). Так само каже автор і про релїґійний утиск — „съ того времени, какъ дворяне приняли католическую вѣру, духовныхъ нашихъ стали не только пренебрегать вездѣ, но и преслѣдовать; вѣра католическая считалась панскою вѣрою, а вѣра греческая мужицкою и нерѣдко помѣщикъ, отдавая свою деревню въ аренду Жиду, отдавалъ ему на откупъ и церковь деревенскую" (16). Не робить він ріжниції між двома ґрупами панства і в оцїнцї становища перед Хмельниччиною: „смутенъ былъ духъ тогдашняго козачества, еще грустнѣе было на душѣ у поселянъ. Описать трудно

угнетенія, какія терпѣли они отъ своихъ пановъ“ (с. 24). Далї перечисляє автор три днї працї на пана, податки хлїбом та птицею, ріжні десятини; згадує про юридичну безпомічність селянина, утиск і грабуваннє з боку ріжних панських слуг, підчеркує нарештї важкий тягар жидівського посередництва між панством та селянством. Окремо характеризує автор становище міщан і козаків, також застановляючись на вичисленню ріжних обовязків і податків панам (с. 26); загальний вивід — „мѣщане и козаки также были угнетены до крайности“ (с. 25).

Українські інтелїґенти з аристократичним розуміннєм історії не охоче застановляли ся на описах важкого становища селянської верстви під суворим визиском панського режіму. Їм не хотїло ся брати на душу важкий тягар проклонів народньої маси на адресу давнього українського панства і там де приходило ся оповідати про панський режім минулих часів та бідуваннє селянства, вони видвигали на перед ріжницю культурну і релїґійну: не робило ся відповідних потрібних пояснень і через те читачам здавало ся, що сї гнобителї селянства пани з польською мовою і латинською релїґією були виключно Поляками етноґрафічно, а не спольщеними Українцями. Запобігаючи такому можливому непорозумінню читачів, Кулїш, як ми бачимо, єднає під словом дворянство разом і польське і спольщене панство українське. І знов тут Кулїш близько підходить до Костомарова з його антітезою пануючих і підвладних верстов суспільности.

Одинокий вихід з важких умов селянського житя для сьмілих і енерґічних була Січ. В характеристицї побута січовиків ми чуємо той самий віддих романтичного розуміння старовини, якого ще не було в „Исторіи Руссовъ“, але який вже ясно почуває ся у Маркевича, Бодянського, Костомарова.

„Народъ бунтовался; дворяне старались усмирять его жестокими мѣрами. Многимъ стало такое житье несноснымъ и цѣлыя толпы вольныхъ юнаковъ, оставляя свои жилища уходили въ степи, къ низу Днѣпра...“ Се було продовженнє давньої традицїї, бо вже „съ девятого вѣка жили тамъ бездомные русскіе выходцы, проводя время въ набѣгахъ на непріятельскія земли“ (с. 3). Тепер таких юнаків стало далеко більше і було „у нихъ двѣ цѣли: воевать противъ враговъ христіянства Татаръ и Турокъ и освободить свою родную Украину отъ деспотическаго господства польско-русскихъ дворянъ“ (с. 3). Застановляєть ся далї автор на т. зв. реформі Баторія — „король

Стефанъ Баторій, чтобъ примирить ихъ съ правительствомъ, подтвердилъ права воинскаго ихъ сословія, далъ имъ устройство, нѣсколько сходное съ устройствомъ рыцарскихъ духовныхъ орденовъ на Западѣ, прислалъ ихъ предводителю, называвшему ся гетманомъ, знаки верховной власти, булаву, бунчукъ, знамя, уговаривалъ ихъ мирно жить съ Поляками и защищать христіянскія земли отъ набѣговъ татарскихъ“ (с. 3). Але такі добрі відносини між урядом і козаками не могли довго продержатись; швидко прийшлось козакам сполучити ся з селянством для боротьби з соціяльним і релїґійним утиском польського державного ладу. Се придбало великі симпатії козацтву. „Днѣпровскіе острова были тогда единственнымъ мѣстомъ, куда могли убѣгать отъ тягостнаго рабства, въ какомъ дворяне держали всѣ низшія сословія украинскія“ (12). „Слово козакъ стало у народа любимымъ именемъ[1]) во всѣхъ южнорусскихъ областяхъ, какъ имя человѣка свободнаго, не клонящаго головы подъ рабское ярмо“ (с. 5). Ихъ противодѣйствіе деспотизму дворянства, ихъ безпрестанныя войны съ невѣрными, ихъ воинскія приключенія — сдѣлались по всей Украинѣ предметомъ самыхъ пріятныхъ для народа разсказовъ и пѣсенъ. Странствующіе пѣвцы складывали о козакахъ стихотворныя повѣсти и, ходя отъ села до села, распѣвали ихъ народу, сопровождая свой речитативъ игрою на музыкальныхъ струнныхъ инструментахъ“ (с. 6).

Цікаві вказівки автора про вплив улюблених народнїх пісень на почуте мас. „Эти пѣсни, дышащія любовью къ родинѣ, тоскою о ея бѣдствіяхъ и воинственнымъ жаромъ, питали въ украинскомъ народѣ тотъ же духъ, который одушевлялъ и козаковъ, не давали народу забыть свою старинную русскую вольность и внушали сочувствіе ко всѣмъ замысламъ и предпріятіямъ козацкимъ“ (с. 6). „Все еще — каже автор в иньшім місцї — звучали по Украинѣ козацкія пѣсни, ими питалось въ народѣ чувство ненависти къ притѣснителямъ, ими питалась жажда свободы“ (с. 13).

Після того, як дослїдники народньої творчости простежили тїсний звязок і вплив житя на загальний напрям і характер народнїх пісень, се був наче паралельний доповняючий вивід.

---

[1]) Цїкаво з сим порівняти вказівки Костомарова на сторінках присьвячених козаччинї в розвідцї „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи“ (с. 158).

Пісні зложені під впливом певних подій і умов житя, пісні, де нарід висловлював свої почутя, свій сум та обурение, або радість з приводу несподіваного успіху, сї пісні переходячи з уст в уста і иньших, непевних та апатичних, переймали тими почутями суму чи бадьорости, обурення чи надій.

З другого боку цікаве се уживанне народнїх пісень для характеристики епох та настроїв. Дари Баторія, побіда Наливайка, Барабашева грамота, смерть Богдана Хмельницького — про сї події оповідає автор з яскравими прикметами народнїх переказів і пісень. Оповідаючи про те, як Хмельницький добув у Барабаша королївську грамоту, Куліш додає замітку — „объ этомъ до сихъ поръ еще въ Украинѣ бандуристи и лирники поютъ пѣсню, а старики разсказываютъ своимъ внукамъ преданіе. Я былъ недавно въ Субботовѣ и тамъ разсказывали мнѣ это произшествіе вотъ какъ“ (с. 35). Для загальної характеристики сумних умов житя перед Хмельниччиною, Куліш наводить т. зв. думу про трох полководцїв, Сомка Мушкета та иньших, з загальною увагою — „тогдашнія козацкія пѣсни дышутъ самою грустною поэзіею[1]). Въ одной изъ нихъ такъ выражается смутное состояніе козацкаго духа... Смутенъ былъ духъ тогдашняго козачества...“ (22—24).

Притягнути пісні народні для характеристики минулих часів рідної історії, се була сьвіжа думка і вона виникла в звязку з новими течіями в студіованню народньої творчости. Срезневський перший в книжечках „Запорожскої Старини“ дав народнїм пісням почесне місце поруч з иньшими джерелами української історії, навів вдатні приклади, як користувати ся народнїми піснями в сих цїлях та дав кілька уваг про крітерії для пізнання зіпсованих місць і пізнїйших вставок. Костомаров в своїй книзї „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи“ хотів дати загальну характеристику народнїх пісень, як джерела для історичного студіовання. За ними і Куліш в своїй Повісти дав кілька уривків з народнїх для характеристики минулих настроїв і течій.

Таким чином на підставі нашого ознайомлення з Повістю Куліша ми бачимо, що ся невеличка книжочка, загальний коротенький начерк української історії тримаєть ся нових поглядів на минуле житє України. Куліш не займав ся ще спеціяльно

---

[1]) Порівняти з сим відповідне місце у Костомарова: „ужасная пѣсня народнаго отчаянія, горькаго времени памятникъ...“

і критично історичними джерелами і через те його погляди і методи склали ся під впливом нових праць по українській етноґрафії і історії. Дещо зауважив Куліш і сам з своїм критичним дотепом, дещо дали йому нові книжки, дещо пояснив йому Костомаров, горячий представник демократичного погляду в історіоґрафії. І кінець кінцем історичні оцінки Куліша, в сїй і в иньших його книжках сього часу, являють ся відгомоном поглядів молодшої ґрупи української інтеліґенції сорокових років, київського гуртка, який витворив з себе Кирило-Методіївське брацтво. Се і надає цікавість Повісти Куліша.

Miscellanea.

Дві замітки до тексту найдавнїйшої лїтописи.

Прочитуючи лїтопись старого византійського хронїста Івана Малали (т. XVIII бонського виданя), я натрафив на деякі уступи, що можуть придати ся для оцїнки і зрозуміня поодиноких місць і уступів у старих памятках нашого письменства, а особливо нашої найстаршої лїтописї. Ми знаємо вже давно, що наш лїтописець користував ся грецькими хронїками Григорія Амартола і Івана Малали, але знаємо розмір того користуваня не зовсїм у повнї, тим більше, що лїтописець мав під руками певно не грецькі орігінали, а їх болгарські перерібки. Частина тої болгарської енциклопедії, в якій містили ся крім перекладу біблїйних книг також обі хронїки Амартола і Малали, дійшла до нашого часу і зберігаєть ся в Москві в архіві мінїстерства заграничних справ. Із того рукопису черпали пізнїйші автори старoруських хроноґрафів і також автор Толкової Палеї, який до тексту тої виписки з Палеї долучив просторі виписки з болгарського хроноґрафа.

Подаю тут два такі причинки, що належать безпосередно до критики тексту нашої найстаршої лїтописи.

I. „Живяхуть звѣринымъ образомъ живущи скотьски“. Сї памятні слова містять ся в відомій лїтописній характеристицї племен сумежних з Полянами, отже Деревлян, Кривичів і ин. Сї слова здавна дивували руських істориків, бож із самого змісту характеристики тих племен, нехай і троха

менше цівілїзованих від Полян, усе таки виходило, що й вони давно вийшли зі стану звірячої дикости, мали розвите семейне житє, хоч із звичаєм „умыкиванія дѣвицьˮ, який одначе зовсїм не був уже тим доісторичним грабунком дївчат, злученим звичайно з оглушуванєм ударом палкою в голову, який практикуєть ся декуди й доси ще у прімітивних народів. Сам лїтописець згадуючи про ту „умичкуˮ додає увагу, що се робило ся в часї „игрищь межю селыˮ і що „умикалиˮ дївчат лише тї парубки, який з якою наперед порозуміли ся. На якійже підставі наш лїтописець говорить тут про „звіриний образˮ і „скотське житєˮ?

Відповідь на се питанє стане нам ясна, коли прочитаємо ось який уступ Малали (стор. 71 бонського вид.): „Кекропс, родом Єгиптянин, був першим царем Атен; задля великого тїла його називали Дубельтовим *(Διφυῆς)*. Розпочав він своє пованє тим, що видав закон, щоб жінки, дївчата, скілько їх було підданих його державі, кожда віддавала ся тілько за одного мужа. В тім своїм законї він назвав дївчат Німфами (тоб то жерелами), бо на подобу жерел вони таємними рухами тїла родячи дїтий випускають із грудий молоко. А перед тим королем аттицькі і всї атенські жінки і в сумежних краях мішали ся по звірячому *(θηριώδει μίξει ἐμίγνυντο)*, пристаючи по своїй уподобі з кождим, хто стрітив ся з ними. Оттим та „обграбованаˮ *(ἁρπαζομένη)* жінка не була жінкою одного, але всїм прохожим віддавала себе на блуд. І кождому було вільно взяти таку з собою і держати її в домі з собою, скілько йому злюбить ся, і по своїй уподобі він міг передати її всякому, хто захотїв її. Отже Кекропс заборонив людности Аттики той звичай, змушуючи жінок, щоб добровільно вибирали собі лиш одного мужа. Бож в таких обичаях виходило таке, що нї один мужчина не знав, котре його син або його дочка. Бо вроджену дитину, чи хлопця чи дївчину, по своїй уподобі дарувала першому лїпшому прохожому, а сей брав радо дарунок. Аж від тодї всї жінки почали шанувати чистоту, дївчата парували ся з власними мужами, а тї, що вперед були занапащені, вибирали собі одного мужа по вподобіˮ.

Не входячи в історичну вартість сього оповіданя, бачимо в ньому яркий малюнок суспільного порядку чи радше безладя, до якого дуже добре надаєть ся лїтописцева характеристика „*θηριώδει μίξει ἐμίγνυντο*ˮ, дословно: мішали ся звірячим мішанєм. Наш, чи може болгарський лїтописець, що перекладав хро-

ніку Малали з грецької мови, переклав сї слова троха свобідно: „Живяху звѣринымъ образомъ“. Правдоподібно якась пізнїйша рука, що бажала висловити те саме простїйше, не так поетично, дописала на боцї: „живуще скотськи“, та копіст своїм звичаєм втягнув і сю ґльоссу в текст, і так повстала лїтописна фраза, властиво тавтольоґія скомпонована на грецькій основі.

II. Річка Ситомль біля Київа. В нашій найстаршій лїтописи обох редакцій, Лаврентієвої й Іпатської, під роком 1065 (6573 по старому лїтописному численю), по згадцї про походи на Тмуторокань князів Ростислава і Святослава і їх боротьбу за той далекий удїл (чи не ті се походи мав на думцї пізнїйший автор „Слова о полку Игоревѣ“, коли писав: „Се бо два сокола слетѣста съ отня стола злата поискати града Тьмутороканя, а любо испити шеломомь Дону“ — бож до Игоревого походу вони певно не належать, бо тодї про Тьмуторокань не було вже мови) і по загальній згадцї про те, що в тімже роцї і Всеслав розпочав свою першу війну, вказує лїтописець на ряд страшних і дивоглядних появ, що заповідали розлив крови і лихо на Руси. На заходї явила ся „звѣзда превелика лучи имущи акы кровавы“ і автор додає: „се же проявляше не на добро, по семь бо быша усобица многы и нашествие поганыхъ на руськую землю, си бо звѣзда бѣ акы кровава проявляющи кровопролитие“. Не задовольняючи ся сим справдї ефектовним і для тих часів страшним знаком, наш лїтописець наводить ще один знак, уже зовсїм иньшого рода. „Въ си же времена бысть дѣтищь въверженъ въ Ситомль, сего же дѣтища выволокоша рыболовы въ неводѣ, егоже позоровахомъ до вечера, и пакы въвергоша и въ воду. Бяшеть бо сиць: на лици ему срамныи удове, и иного нелзѣ казати срама ради“. Подавши сю пригоду, інтересну між иньшим і тим, що автор її признаєть ся, що дивив ся на ту дитину, поки її знов не вкинули в воду, він починає нагадувати давнїйші подібні появи, що все віщували людям лихо: при царі Антіосї перед його нападом на Єрусалим, при Неронї перед нагінкою на християн, при Юстініянї (оповіданє про появу комети взяте з Малали) і нарештї при Маврикії, взяте певно з якогось контінуатора лїтописї Малали, бо ся лїтопись уриваєть ся на шестім роцї Юстініянового панованя. „Пакы же при Маврикии цари — читаємо в нашій лїтописи — бысть сице: жена дѣтищь роди безъ очию и безъ руку, въ чресла бѣ ему рыбий хвостъ приразлъ; и песъ роди ся шестоногъ; въ Африкии же два дѣтища родиста ся, единъ

о четырехъ ногахъ, а дроугый двою главоу“. Як сказано, грецького оріїіналу сего оповіданя не маємо, воно пізнійше від Малали. Але маємо його в тзв. болгарськім літописці, якого часть була на Руси приставлена до „Толкової Палеї“ і розповсюдила ся з нею разом. У своїм описї Крехівської Палеї, поміщенім у Передмові до першого тома „Памяток“ маємо се оповіданє з інтересною болгарською вставкою, в якій дивоглядну появу пари Сирен на Нілї пототожнено з болгарськими Вилами. Ось се оповіданє: „При сем же (царі Маврикії) народи сѧ детищь въ Црⷭ҇граде безъ очию и безъ рѹкъ, на лѧдвꙗхъ емѹ рибеи хвостъ порощенъ въ ѡбразъ кожныꙗ рыбы. песъ роди сѧ ѿ ѕ҃. ногахъ, главѹ имѣꙗ львовъ ѡбразъ превелии. бысть же въ Фракии в҃. дѣтища родиста сѧ, едїн ѡ четырех ногах, а дрѹгый ѡ двѹ главѹ. глаⷭ҇ть же нѣкций ѿ ѻбразник: „не знаменѹеть сѧ благое въ градех, иже аще тако роди сѧ. ꙗви же сѧ въ рѣцѣ Нилѣ слнцю въшедшю члвкоѡбразне две жывотне, мѹжь и жена, ꙗже ны нарицають сѧ рѣкше Вилы (болгарська вставка): сладко глть, весьма оумрътьваще, ѡбразъ же ймѹть ѿ главы до пѹпа члческаго, прочее же птица (очевидно Сирени). мѹжь же краснопересець единъ, жене же лице й власи черьмни, подобно же и мѹжь, сесца же ймеꙗше безъ власъ, власи же на нем черни. Люди же с патриархомъ чюдѧщи сѧ клѧтвы приложиша тѣма малженома, да не видѧ раздроушит, да же вси видѧт (тут щось неясне). до д҃-го же часа вси людїе видѧще дивлѧхѹ сѧ, такоже паки в рѣкѹ вънидоста. сима же погрѧзьшима коркодили въсплывше й скочивше многы члвкы поꙗдоша (Памятки I, стор. LII). Порівнюючи сей цитат із тим, що дає руський літописець, бачимо у сього останнього текст значно скорочений. Він пропустив означенє місця, де жінка вродила дитя без очий і без рук, пропустив львину голову шестиногого пса, із Фракії зробив Африкію і обмежив ся всего двома реченями, та за те присвоїв собі реченє грецького автора „не знаменѹеть сѧ благое въ градехъ, иже аще тако роди сѧ“ і передає його своїми словами: „се же бывають сица знамениꙗ не на добро“. Але він із грецької чи грекоболгарської новини взяв ще щось більше. Морського мужа з жінкою, що явили ся над Нілем, перемінив на дитину вирода витягнену рибаками неводом на подобу тої дитини, що вродила ся без очий і без рук, лише замість рибячого хвоста в грецькім оповіданю дав їй „срамныи оудове“ на лиці, концепт не особливо дотепний. Сирени на Нілї сидять на березї від ранку до вечера, так само й дитина на Ситомлї лежить від

ранку до вечера. Сирени вечером тонуть назад у воду; дитину на Ситомлї також замісь похоронити, хтось кидає у воду. На вид Сирен над Нілем збігаєть ся народ, приходить і патріарх і заклинає їх, хоч і на дармо; в руськім текстї автор тілько загально говорить, що „егоже позоровахомъ до вечера“, — не знати, хто й по що. Як бачимо, руське лїтописне оповіданє не що иньше, як недоладна копія грецького.

Якийже фактичний ґрунт під назвою рїчки Ситомль? Найпростїйша думка була б та, що назва рїчки так само видумана, як і цїла поява чуда, що буцїм то стало ся на нїй. Ситомль стоїть замісь Нїлю, а етимольоґічно нагадує радше Жито-мель, отже млин нїж рїчку. Нїхто крім нашого лїтописця не згадує про сю рїчку біля Київа, нїякого хоч би лише ґеольоґічного слїду її не знайдено. За те наш лїтописець, той догадний печерський монах, що скомпілював частину лїтописи від настаня на київське князївство Святополка Окаянного аж до вставки (в Лаврентієвім кодексї) Мономахового Поученя, з численними вставками із житія Антонїя та печерської, не Нестором писаної лїтописи, для скріпленя своєї вигадки про фактичність Ситомлї згадує про неї ще раз, перед оповіданєм про чудо, під роком 1036 (6544), оповідаючи про напад Печенїгів на Київ; побиті військом Ярославовим „на мѣстѣ, идеже стоить ныня святая Софья, митрополья роуськая — бѣ бо тогда поле вънѣ града — бысть сѣча зъла, и едва ѡдолѣ къ вечероу Ӕрославъ, и побѣгоша Печенѣзи разьно, и не вѣдяхоу ся камо бѣжати, и ови бѣгающе тоняхоу въ Ситомли, инии же въ инѣхъ рѣкахъ, а прокъ ихъ пробѣгоша і до сего дьне“. Чи виратує се оповіданє історичний характер рїчки Ситомлї, сим разом уявленої десь у самім Київі, не далеко пізнїйшої церкви св. Софії, не беру ся рїшати. Нехай говорять київські топоґрафи. *Ів. Франко.*

З сїльського архива.

В біблїотецї парафіяльній села Волчухи, городецького пов. зберегаєть ся писаний документ (4 картки fol., з них остатня чиста) пз. Kosygnacya Realności Duchownych do Cerkwi Wołczuskiey należących. Cerkiew Wołczuska do Cerkwi Dobrzańskiey koadonowana. Містить ся тут на першій сторонї історія збудованя сеї церкви в ось яких словах: Ad perpetuam rei memoriam. Magnificus Remigius Felix de Karnice Karnicki, olim magnifici Jacobi de Karnice

Karnicki et Catharinae de Wielowieyskie conjugum legitimorum filius, olim autem m-ficorum Joannis de Karnice Karnicki et Annae de Lisowskie nepos, porro olim m-ficorum Nicolai de Karnice Karnicki et Theressiae de Michalewskie pronepos, praesentanius bonorum Wołczuchy, olim in palatinatu Russiae et terrae Leopoliensis, ac praesens in circulo et districtu Leopoliensi sitorum, vigore jurium suorum haeres recognouit. Quia ipse gratus beneficiorum Dei ter optimi maximi in persona sua benignissimi expertorum, in auctionem cultus divini, pro commoditate subditorum suorum, quam etiam animarum locupletando salutem ecclesiam rïtus graeci latino uniti, in bonis suis suprascriptis, Wołczuchy dictis, in loco ubi jam alias antiqua ecclesia extabat et collapsa est, de nova radice extruere, erigere ac fundare intendendo, cum eandem intentionem suam in anno praesenti Deo juvante felicissime ad effectum deduxerit, prospiciendo, ut ejusmodi fundatio pro semper daret, obviandoque ne fors aliquando ruat, eandem observandam manutenendam, una cum suis successoribus declarat. Nihilominus pro dote ejusdem ecclesiae ritus graeci latino uniti at conservatione sartorum et tectorum, ut circa eandem ecclesiam sit et maneat pro semper sacerdos presbyter, parochus ejusdem ritus graeci latino uniti itaque pro subsistentia, victu et amictu ejusdem parochi ad eandem ecclesiam introducendi, et per se modernum recognoscentem auctualiter et in effectu sub die 18-vo Junii anno praesenti 1781-mo praesentati venerandi fratris Jacobi Koronczewski diaconi pro tempore moderno existentis nominati parochi, quam in post illius succedaneorum parochorum ad eandem ecclesiam praesentandorum et aplicandorum fundum suum proprium et haereditarium in iisdem bonis Wołczuchy situm, in locis infradescribendis existentem, videlicet fundum, in quo locata antiquitus, ad praesens vero de novo exstructa et fundata extitit ecclesia cum cementario penes viam ab occasu ad origentem (і т. д. наступає опис меж і піль), insuper libera pascuaria cum pecudibus et pecoribus subditorum communia, quam etiam collectionem lignorum in sylvis jacentium ad aedificationem inutilium, pro solo foco idoneorum... cum omni jure, dominio, usufructu utilitatibusque universis praesentanei nominati parochi et ejus succedaneorum parochorum cum suis successoribus inscribit, erigit, constituit et ordinat, ea adjecta conditione, ut idem venerandus Jacobus Koronczewski diaconus et nominatus parochus, quam etiam ejus succedanei parochi sacramenta administrent, saluti animarum invigilent, commoditati fundatoris et ejus subditorum quoad spiritualia, scilicet doctrinas, praedicationes s. Evangelii et alia caetero prosint. Insuper curabit modernus venerandus diaconus nominatus parochus quolibet die festo

juxta calendarium ritus latini lectam irremissibiliter celebrare et nec hanc obligationem suam sub onere conscientiae praetermittere, quam etiam qualibet die ter, nempe de mane, meridie et vespere, pro recitandis praecibus, nec non omni tempore contra nebula et tempestates ut campanis pulsetur invigilare, et inservientem paedagogum seu bacalarium custodire et adstringere, pro cujus subsistentia ex fundis supra scriptis particulam aliquam exdividere tenebitur et debebit, ita ut idem in obsequiis ex fundis ad praesens inscriptis sit solutus et mercenarius. Quam quidem inscriptionem modernus recognoscens fundator manu propria et amicorum subscribit, quibus haec subscriptio nocere debebit, eandemque intabulare permittet.

З культурно-історичного погляду в тій грамоті заслугує на увагу обовязок руського пароха — відправляти „lectam", себто тзв. тиху або читану службу божу в латинські празники, обовязок, який поясняєть ся тим, що в Волчухах уже тоді обік греко-уніятів жили також селяни латинники. Другий обовязок — заряджувати дзвонене в часї мраки і градової тучі має фолькльорне значінє. По підписах фундатора, його сьвідків, далї городецького декана Юрія Завалкевича, пароха і їх сьвідків іде детальна специфікация ґрунтів (цїкавійші назви часток: Островець, Коців, Брожиска, Оздушиска, Кругляк, Замогильне, Скоруписко, Загумінки; сума ґрунту 43 морґи 1476 кв. сяжнів), а потім дві інтересні дописки з р. 1798, які тут подаємо дословно.

Adnotacya.

a) Pola orne że w erekcyi między miedzami tych poddanych, iak są w erekcyi opisani, nie znaiduią się teraz, iest ta przyczyna, iż naprzod erekcya nastąpiła podług dawney gruntów chłopskich y dworskich sytuacyi, y podług dawney sytuacyi miedze gruntow cerkiewnych w erekcyi opisane zostały.

b) Pozniey, gdy grunta dworskie dla gromady rozdawane zostały y osiadłość gromadzka pomnażała się, panstwo de nova radice rozmnożyło wies, że pomnożyło osiadłości, a biorąc w porządku gospodarzów iak ieden koło drugiego we wsi był ulokowany, tak y w polach cwierci dla nich wyrzynaiąc miedze poodmieniane y grunta chłopskie przy gruntach cerkiewnych innym gospodarzom dostały się, y dla tego lubo też same są grunta cerkiewne w swoiey cyrkumferencyi, ale grunta y miedze poddanych inszych niż tych, iak są w erekcyi wyrażeni, stały się przyległemi, gdyż z nowego gruntu rozmiaru takowa innym gospodarzom gruntow sytuacya przypadła.

c) Po nastąpionym przez dominium dla chłopów swoich gruntów

rozdaniu y pomierze nastąpił pomiar urbaryalny, a podług niego grunta dominikalne, cerkiewne y gromadzkie topograficzne w protokoł zaciągnione zostały y dotąd w swoim używaniu y possesyi utrzymuią.

d) Ta adnotacya dla tego tu się kładzie iż gdyby była kwestya, dla czego przy innych poddanych miedzach opisane są grunta w erekcyi, a dla czego przy innych teraz poddanych miedzach znayduią się, aby przez opis ten takowa kwestya obiaśniona została, tym więcey, że w zdarzeniu tych odmian, począwszy od erekcyi aż do teraźnieyszego czasu woyt y starszyzna gromadzka ninieyszą konsygnacyą podpisuiąca obecnemi zawsze byli, y gdyby tego była potrzeba, iako widoczni swiadkowie uznać mogli.

Powinności od gromady Wołczuskiey dla Xiędza parocha.

1-mo. Każdy cwiertnik obrządku greckiego z łacinskim złączonego proskurnego na rok cały dać obowiązany złoty pol. jeden (nr. zł. pol. 1).

2-do. Zagrodnik takiegoż obrządku proskurnego także na rok cały daie groszy pietnaście.

3-tio. Przed wielkanocną spowiedzią od każdey osoby obrządku ruskiego do przyimowania Sakramentu zdatney na wino po jaiu iednemu.

4-to. Od poświęcenia paski każdy gospodarz dać powinien po groszu pol. iednemu.

5-to. Chodząc paroch po kanonie razy cztery na rok, to iest około Wielkieynocy, od każdego gospodarza obrządku ruskiego bierzy jay trzy pierwszą razą.

6-to. Przed swiętem S-go Jura bochenek chleba ieden — drugą razą. Przed swiętym Bożego Narodzenia bochenek chleba ieden — trzecią razą, y na srodopoście także bochenek chleba ieden — czwartą razą. Lub ieżeliby w tych terminach chleba nie dali, każdy gospodarz po groszy pol. trzy dać obowiązani. A gdyby zaś xiądz paroch w tych terminach nie chodził po kanonie, dawać chleba czyli po gr. trzy parochianie nie są obowiązani. Dan w Wołczuchach dnia 12 września 1798 roku.

Iв Франко.

Ukrainica в альбомі Н. Гербеля.

В рукописний відділ Імперат. Публичної бібліотеки в Петербурзї подаровано недавно коштовний альбом відомого російського поета, головно перекладача, Н. Гербеля. Як знаємо з праці

О. Кониського, з Гербелем був знайомий Шевченко (вписав йому в альбом „За думою дума"). Коли Шевченко у 1846 р. завитав у Ніжин, то „двери Шевченковой квартиры не затворялись; особенно не давали ему покою студенты Лицея, въ числѣ которыхъ былъ въ то время и будущій переводчикъ Кобзаря Н. В. Гербель" (Чалый, Жизнь и произвед. Т. Шевченка, стор. 54). Гербель так само знайомий був з Гребінкою, Олександром Кониським, Лашнюковим, Афанасієм Чужбинським, Колосовським, Є. Шрамченком, Г. Андрузським (братчик Кирило-Методієвський), і сї Українцї полишили память про себе в альбомі то в формі віршів, українських або російських, та листів, вписаних власноручно авторами, або наліплених на картках альбому. Є декілька малюнків, що дотикають ся сюжетом своїм України. Окрім записів українських, є велика сила російських — найвидатнїйших поетів та письменників, як Гоголь, Герцен та иньші, але се для нас річ стороння.

Перейду до Ukrainica.

На стор. 135 портрет Миколи Маркевича, автора „Исторіи Малой Россіи"; се лїтоґрафія, роботи Льва Жемчужникова з датою „1861". Намальовано Маркевича у пальтї, з шапкою на колїнах і з цибухом у лївій руцї. Під портретом факсіміле:

„Нынѣ волосы мои сѣды и взъерошены, усы висятъ; музыку замѣнила исторія, поезію — славистика.

Николай Маркевичъ

(род. 1804 г. — ум. 1860 г.).

На стор. 181 художник Вишняков олївцем перемалював дуже влучно Шевченкову „Раду".

На стор. 187 візітова картка Е. Гребінки: шматок твердого паперу з власноручним написом: Е. Гребенка.

На стор. 297 мало цікавий російський вірш Лашнюкова, з датою 25 мая 1846, Нѣжинъ. Хто такий Лашнюков? Се один з потайних співробітників „Основи". Добре знав українську історію, студіював на початку 1860-х рр. галицькі відносини. В „Основі" за р. 1862, квітень, 28—36, надруковано його статю: „Мнѣніе г. Палацкаго о происхожденіи козаковъ"; підписано „—ъ". В одному з листів з Праги до Марка Вовчка, у Париж, він пише: „Г. Бѣлозерскій напечаталъ мою статью о козачествѣ, но не считалъ нужнымъ увѣдомить; другую статью о Галиціи онъ не напечаталъ по причинамъ хорошо мнѣ извѣстнымъ. Я напечатаю ее; я не желаю заискивать [у] лю-

дей, которыхъ не люблю, не люблю двусмысленныхъ сдѣлокъ; для меня плохой миръ хуже доброй драки. Я ясно высказалъ мой взглядъ на исторію южно-русскаго народа и никогда не измѣню моего взгляда. Меня глубоко огорчаетъ занѣсчивость нѣкоторыхъ господъ, ихъ гордое презрѣніе къ народу, котораго они не знаютъ, и тупоуміе другихъ, которые увлекаясь временными интересами и личными отношеніямк, забываютъ дѣло, для котораго, повидимому, работаютъ; я не люблю партій, обществъ, компаній, которыя работаютъ болѣе для себя, чѣмъ для другихъ и пріобрѣтаютъ монополію. Я не ищу денегъ за мои статьи, но я не желаю, чтобы со мной обращались какъ съ рабочимъ, какъ съ поденщикомъ. Я потерялъ вѣру въ авторитеты и въ... такъ называемыхъ передовыхъ людей. Я буду работать одинъ" (на початку серпня, 1862. З недрукованих листів до М. О. Марковички).

На стор. 327 намальовано пером сїльську розправу (зборню) та дзвіницю; підпис: dittin's Poste ofice.

На стор. 341 прегарна, рідка тепер гравюра Грегора з підписом: Rynek miasta Krzemienca.

На стор. 423 дуже гарна фотоґрафія Е. Гребінки: фотоґрафовано покійника на столї.

Тамже два листи: один Е. Гребінки до якогось ґенерала, певно, до свого патрона на службі, писаний за кілька місяців до смерти, а другий лист, до Гребінки, відомого автора „Конька-Горбунка", Горбунова, з р. 1836. Оба листи подамо окремо.

На стор. 427 рукою Т. Шевченка вписано тілько перших 4 рядки (а не все!) вірша „За думою дума". Ось дословна копія їх:

За думою дума роемъ вылитае
Одна давить серце друга роздырае
А третяя тыхо тыхесенько плаче
У самому серци... може й богъ не бачить.

Т. Шевченко.

Текст обведено чорними рамцями. Під віршом дата (рукою Н. Гербеля): „1846 года, Нѣжинъ".

На стор. 451 знову автограф Шевченка, але вже не вписаний рукою поета, а наліплений пів аркуш почтового па-

перу на картці в альбомі. Се вірш „Поставлю хату і кімнату“. Гербель надписав над ним „Одно изъ послѣднихъ стихотвореній Шевченка“.

Ми знаємо, що вірш сей, написаний 27. IX. 1860, далеко ще не „один з послідніх“, бо ще аж 15 віршів написав Шевченко по ньому. Але далї, під віршом, знаходимо приписку Гербеля, яка пояснює, чому саме Гербель вважає вірш за „один з останнїх“. Ось що він приписав під віршом: „Автографъ подаренъ мнѣ покойнымъ Шевченко недѣли за двѣ до смерти“. „Вотъ вамъ на память мои послѣдніе стихи“, сказалъ онъ, — „я только что написалъ ихъ, и дарю ихъ вамъ, переводчику моего „Кобзаря“. — По странному стеченію обстоятельствъ, единственные два автографа покойного поэта, находящіеся у меня, написаны имъ въ самомъ началѣ и въ самомъ концѣ нашего продолжительнаго знакомства“.

Тут щось та не так... Коли Гербель бачив ся з Шевченком справдї за два тижнї до смерти, тоб-то аж у лютому 1861 р., то Шевченко, даруючи йому автограф не міг йому сказати: „ось вам мої останні вірші“, бо написав він їх, як уже згадувало ся, 27 вересня і зараз же потому переписав у свій альбом (я його зву альбом Б), що й зараз зберігаєть ся у В. П. Науменка в Київі. Безперечно, що Гербель забув ся згодом, коли саме він бачив ся з Шевченком, чи в жовтні 1860 р , чи аж у лютому 1861 р., бо останній вірш, написаний Шевченком перед смертю (не лічучи „Чи не покинуть нам, небого“, про який не може бути тут мови), датований ще аж 5. XII. 1860 р. Отже нї в січні, нї в лютому 1861 р. не міг сказати Шевч.: „я тілько що написав їх“. Очевидно, що не за два тижнї бачив ся Гербель з Шевченком, а багато ранїйш.

Подаю вірш в тій редакції (найранїйшій), в якій він вийшов з під пера Шевченка.

Поставлю хату и кимнату,
Садокъ-райочокъ насажу
По[с]ижу я и похожу[1])
В своїй маленькій благодати,
Та в одини-самотини
В райочку[2]) буду спочивати,

---

[1]) Зразу було: И по[с]ижу, але „И“ закреслено синім олівцем і дописано далї *я* після „посижу“.

[2]) В альбомі *Б* Шевченко виправив на: „В садочку“.

Присняця диточки мени,
Веселая присниця мати...
Давно — колишнїй[1]) та ясный
Присныця сонъ мени!... и ты/.
Ни и не ляжу[2]) спочивати,
Бо й ти приснися и малый[3])
Тихенькій рай мій[4]), стиха-тиха[5])
Підкрад[е]ся, наробишъ лиха...
Запалишъ рай той[6]) самотный!

Нарештї кілька віршів українських письменників. А. Чужбинський умістив в альбомі вірш (по російськи) „На берегахъ пустыннаго Остра", з датою „1848, Апрѣля 1, Шостенскій пороховой заводъ" (пізнїйш був видрукований); О. Кониський вписав отсей вірш (згодом переложив його на українське):

Люблю я съ утеса въ кипучее море
Глядѣть и дивиться порыву валовъ;
И сравнивать съ шумомъ сердечное горе
И страстную душу и жизнь и любовь.
Люблю я, въ раздумьи сидя одинокомъ,
Съ пріятною грустью о прошломъ мечтать,
И въ этомъ раздумьи мечтою далекой
Несчастную душу свою утѣшать.
Всего же я больше въ обятьяхъ голубки
Люблю ее локонъ раскошный свивать,
Цѣлуя въ божественно-милыя губки,
И съ устъ ея сладкихъ дыханье вдыхать.

1848 года, февраля 9. Александръ Кониссків.
Г. Нѣжинъ.

---

[1]) В альбомі *Б*: „давне-колишнїй".
[2]) В альбомі *Б*: „не буду".
[3]) Замість сього було спочатку так:

Бо й ти приснися. Стиха-тиха
Пидкрадеся",

але закреслено і після кропки в малої літери написано: „и малий". В альбомі *Б* теж „*И* малый", тільки вже з великої літери, але се явна помилка.

[4]) В *Б*: „Райочок мій".
[5]) В *Б*: „спідтиха-тиха".
[6]) В *Б*: „мій".

Він же написав ще й жартівливий отсей лист, ніби-то до якоїсь „дами серця“.

Гурія Магомета и очаровательница благовонныхъ умовъ!

Долго пряча въ чуланѣ скрытности блюдо моего терпѣнія, наполненное соусомъ любви, я наконецъ рѣшился поднять кришку откровенности и подать вамъ тарелку признанія. — Бѣгуны моего сердца при первой съ вами встрѣчѣ начали ристать по полю вашихъ прелестей и кормиться благовонными травами ума и искусства, изобильно растущихъ въ цвѣтникѣ души вашей. — Сколько я ни старался остановить бричку моихъ наклонностей на косогорѣ благоразумія, но она ближе и ближе подъѣзжала къ воротамъ вашей персональности и наконецъ остановилась у крыльца безпредѣльности. — Корабли вашихъ прелестей, фрегаты душевныхъ достоинствъ, корветы внимательности и канонерскія лодки привичекъ ворвались въ портъ моего спокойствія и до того врѣзались въ берегъ моего сердца, что никакая сила обольщенія не въ состояніи сдвинуть ихъ оттуда — ни канатомъ забвенія, ни волною измѣны, ни даже рычагомъ разочарованія; и потому прошу васъ, благовонная очаровательница флакона моего сердца принять лохань объясненій а удостоить меня хотя ложкою отвѣта при семъ. Храня вашъ образъ въ шкатулкѣ моей памяти и рисуя его на полотнѣ сердца, остаюсь любящій васъ до конца жизни и за калиткою смерти.

1847 года, 26 сентября. Александръ Кониссkій.

Далї є вірш Г. Андрузького, написаний 1844 р., 27 січня у Київі (цінні нові матеріали про нього видруковано в IX книжцї журнала „Былое“ за р. 1907).

N. 9.

Какъ громы рокочутъ и вихорь шумить,
Какъ нѣжно голубка воркуетъ, —
Такъ пѣснь благодати повсюду гремить
И серце и душу волнуетъ.

Въ ней нѣчто родное, въ ней отчій привѣтъ
Источникъ любви Совершенства;
Пѣвецъ благодатный! безсмертный поэтъ
Лишь ты здѣсь познаешь блаженство.

Какъ солнце собою весь міръ нашъ живитъ,
Лелѣетъ, хранитъ, согрѣваетъ, —

Такъ геній, кого онъ къ безсмертнымъ паритъ,
Забытыхъ судьбой утѣшаетъ.

Къ нему притекаютъ Владыка, герой,
И нищій бредетъ со слезами;
Ты Царь, утѣшитель, Спаситель земной!
Ты равенъ величьемъ съ богами!

И пѣснямъ внимая несчастный слѣпецъ
Всѣ скорби съ тобой забываетъ;
Героевъ сразившій — тріумфы, вѣнецъ
Съ любовію тебѣ уступаетъ.

Самъ кесарь надменный, поправшій весь міръ
Пѣвца называетъ „великимъ".
Служитель безсмертныхъ и выщій кумиръ
Въ тебѣ почитаютъ Владыку!

Душой постигая величье творца,
Ты чувствомъ высокимъ пылаешь,
И славя блаженныхъ Владыку, Отца,
Той пѣснею смертныхъ плѣняешь.

Цвѣти жъ, украшайся, всѣ блага познай,
Да будетъ Всевышній съ тобою!
И съ пламенной вѣрой, съ любовью дерзай
Сразиться съ коварной судьбою.

Пусть всѣ мы погибнемъ, но слава пѣвца
Пребудетъ во вѣки безсмертной.
И грянетъ предъ трономъ — Владыки, Творца
Въ странѣ для всѣхъ смертныхъ завѣтной.

1844 года. 27 генваря. Кіевъ. Г. Андрузскій.

Нарешті дві українські „Думки": одна Є. Шрамченка (1848 р. в м. Воронежі), друга Петра Колосовського (1850 р. в Ніжині).

ДУМКА.

(Посвящается Н. Гербелю).

Сумно стало. Деѫъ ты дилась
Молодая воля?
„Геть од мене одступилась
Неправедна доля.

Горе прийде, — слизъ немае;
Радисть — нема спиху;
Однаково зустрічати
Страту и утиху

Тилько часомъ страшно стане
Зъ думкою зпиткаться,
Що житье мое зовяне
Пустоцвитомъ, братця!

Що несчастный десь загину,
Да ще трудно знаты,
Я пійду у домовину
Никому й згадаты!

Що никому побываться
За лихимъ студентомъ;
Товариши розлетятся
Скоренькии моментомъ.

Оце тилько якъ згадаю,
Якъ ся думка блысне, —
Тоди горе дуже, дуже
За серденько втысне.

1848 года. М. Воронежъ.

Єгоръ Шрамченко.

ДУМКА.

Добре тому, дуже добре
Хто лежить въ могили,
Въ кого серденько горяче
Вже на викъ остыло.
Нема горя у могыли,
Въ домовини тихо
Въ ій не плачуть и не бачуть
Що жить въ свити — лыхо...
Лыхо жъ по свиту блукаты
Мини сиротыни,
Мабуть доленьки шукати
Тилько въ домовини;
Вона мене приголубить
Якъ мила — якъ маты
И одъ туги и одъ лыха
Буде закрывати.
Перестань же въ грудяхъ битця,
Мое ты серденько
Закрывайтесь швыдче, швыдче
Очки веселеньки.
Бо николы вже вамъ іи
Бачить не придетця,
Бо вже сердце биля сердця
Єи не забьеться,
Бо не жить мини зъ тымъ въ [свити,
Зъ кимъ я такъ спизнався,
Зъ кимъ мовъ голубъ зъ голубкою
Любився, кохався...
Якъ безъ неи мини жити,
Що буде зо мною?..
Сердце жъ мое, сердце бидне,
Лышенько зъ тобою!
Сердце жъ мое неразумне,
Що ты наробило?
На що зъ нею ты спознáлось,
На що полюбыло?...
Терпижъ теперъ, та некому
Не росказуй того,
Що болышь ты, и що любишь
Дуже, дуже кого...
Бо якъ скажешь, то изъ тебе
Всякъ сміятця буде,
И осудить и набреше,
Бо люде — якъ люде.
Тяжко жъ тоби, гирко тоби
Битця сиротою,
Легче, лучше въ домовини
Лѣжать пидъ землею.
Не жаль мини молодому
Свита покидаты,
Бо никому тутъ за мною
Мабуть жалковаты.
Та яка мене хочъ любить
Та буде далеко,
И не приде й не пригорне
До свого серденька,
И не буде головоньки

Моій убираты,
И не буде мертве тяло
Мое циловаты;
И не кине земли жмени
Вона въ домовину,
Й не посадить на могилу
Червону калыну...

О! Якъ мини було бъ гарно
Подъ нею лежаты:
На ій ставъ бы соловейко
Що весны спиваты;
И тогди, якъ місяць зыйде,
Хочъ разъ може бъ мила
Прыйшла слухать соловейка...
На мою могылу.

Вотъ Вамъ Николай Васильевичъ на память моя думка. Богъ вѣсть, увидимся ли; но если изгладится изъ Вашей памяти мое имя, я надѣюсь, что хотя разсматривая листки Вашего альбома Вы, прочитавъ мою думку, вспомните того, который желаетъ Вамъ отъ искренней души всегда быть счастливымъ во всѣхъ Вашихъ благихъ предпріятіяхъ.

Генваря 1850 г. Нѣжинъ. Петръ Колосовскій.

Отсе й усе, що можна було витягти з альбому одного з значнійших російських письменників, прихильних до Українців і українства.

В. Доманицький.

Наукова хроніка.

Антропольоґічні й археольоґічні часописи за 1906 р.[1])

2. Преісторичні часописи.

Mitteilungen der k. k. Zentralkommision f. Erforschung u. Erhalt. d. k. u. h. Denkmale. Кількадесять дрібних нотаток і статейок про поодинокі розкопки і знахідки, які не надають ся до короткого обговореня. Загальну тему порушує хиба одна статя А. Ржезака Die sogenannten Opfersteine Westmährens (181—7), що кінчить ся неґативним результатом, а темою зближує ся до нас замітка Е. Весловського, Thronsessel aus dem ehemaligen gr.-orient. Kloster Moldawitza (Bukowina), де крім опису сїдалища звернено увагу на византійський влив. Про Amtliche Beilage нижче.

Jahrbuch der Zentral-Kommission f. Erforschung u. Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale, 1904, 1905, 1906, N. F. II, III, IV. (1904, 1, 2). Другий річник містить передовсїм статю Кайндля, Prähistorisches aus der Bukowina (17—44), яку обговорюємо далї, статї Ржезака про преісторичні знаряди в формі людських ніг (Prähistorische Gefässe mit Nachbildungen von Menschenfüssen, 71—7), Сомбаті про палеолїтичні знахідки в Ляуч, між якими находимо і вершок черепа з признаками Cro-Magnon'ської раси (Neue diluviale Funde von Lautsch in Mähren, 9—16), I. Bayer'a, Das prähistorische Gräberfeld bei Statzendorf (NÖ) (45—72, з років 1903/4, між знахідками також одно начинє з наслїдуванєм людських ніг), Ф. Кеннера, Römische Funde in Wien aus den Jahren 1901—1903 (103—170), В. Кубічка, Votivtäfelchen aus Blei (171—180), Скра-

[1]) Початок див. в т. LXXXII.

бара, Römische Funde in Pettau (181—214), І. Жмавца, Das Gräberfeld im Lajh bei Krainburg (233—274) і Шварценбаха, Funde aus Voralberg und dem Fürstentume Liechtenstein (277—291). Друга половина тому, присвячена штуці і церковній археольоґії, містить 4 статї, між тим статї H. Tietze, Die typologischen Bilderkreise des Mittelalters in Österreich (21—88) і Земпера про студії над тирольським малярством в Каринтії (89—174). В відділї справоздань стрічаємо дві замітки Ромсторфера про деревляну церкву в Босанцях (229—233) і про колишню церков в Калюґаріци (Das ehemalige Klosterkirchlein Calugaritza, 233—240). Перша з них збудована 1774 р., друга з кінцем XVI в. Остатня богато прикрашена, особливо коло дверий, з написом в церк.-слав. мові української редакції і з кількома церковно-славянськими рукописями.

(1905) Кеннер описує далї знахідки у Віднї за роки 1904 і 1905 (137—230), А. Ґнірс пише про античний театр в Полї (247—288), Кубічек дає статю Altäre von Beneficiariern aus Unterthörl (в Каринтії 129—136), Е. Новотні обговорює Römerbauten auf dem Grazer Kogel im Glantale (231—246). Проф. М. Гернес оголошує розвідку з обсягу штуки і історії культури про австрійську неолїтичну кераміку: Die neolithische Keramik in Österreich (1—128): згадали ми її окремо у відділї бібліоґрафії. В другій частині находимо статї П. Бубері, Ein Armring aus der Völkerwanderungszeit gefunden zu St. Apollonia bei Grissian (1—8), Ф. Отмана про романські різьби на входовій брамі віденського костела св. Стефана, Тіце про рукописи Ульріха з Лїлїенфельд, Р. Еіслера, Die Hochzeitstruhen der letzten Gräfin von Görz (65—176). (1906.) Четвертий річник приносить дві більші працї К. Бухтелї (Die Lausitzer und schlesischen Brandgräber in Böhmen, 1—53) і Гернеса (Goldfunde aus der Hallstattperiode in Österreich-Ungarn). В першій з них обговорено старшу людність Чех, поділ на культурні ґрупи, а спеціяльно старшу і молодшу епоху лужицького типу, далї кновицький, шлезький і билянський тип, склад знахідок, гроби і оселї, а вкінци теріторіяльне розміщене усїх 4-ох типів. Друга дотикає близше Галичини і написана з нагоди працї Гадачка про Михалківські скарби, вона у нас була окремо обговорена. Иньші статї згадаю лише. Bayer дає статю Eine Töpferei aus der Bronzezeit bei Herzogenburg (53—71), O. Cuntz, Römische Meilensteine von Deutsch—Feistritz im Murtal (93—105), В. Кубічек, Carnuntina (105—144) і Norica (145—160). З другої части можна занотувати лише розвідку II. Гаузера, Kunstgeschichtliche Vorarbeiten zur Topographie von Kärnten (1—60). Иньші дотикають історії штуки новійших часів.

Prähistorische Blätter, XVIII, 1906. Маленькі статейки про камінну епоху Mehlis'a, Archäologische Studien. Menschliche Figuren aus der Grotte von Marsoulas (39—40) Limburg in der Pfalz (54—5), про бронзу: Naue, Funde aus oberbayer. Grabhügeln (1—6), Wieser'a, Der Urnenfriedhof von Schwaz (6-8) і von Kufstein (55—7), Gössler'a, Prähistorische Grabhügel auf der Schwäbischen Alb (33—9, 49—54), Naue, Bronzeschwerter aus prähistorischen Gräbern der Nekropole von Zafer Papoura bei Knossos in Kreta (81—7). Гальштатська епоха заступлена статями Mehlis'a, Grabfund in Benzenloch bei Speierdorf (40—2) і A. Steier'a, Ausgrabung in der Lötschau bei Höresham (65—8). Вкінци про La Tène маємо дві замітки Преена, Zwei La-Tène-Funde aus der Umgebung von Mining aus Inn O. Ö. (17—20) і Mehlis'a, Eisenschmelzen der Vorzeit.

Schlesiens Vorzeit in Wort und Bild, том IV, вийшов по дволїтній перерві в р. 1907 і буде відтак обговорений.

Fundberichte aus Schwaben, XIV, 1906, що мали вийти в р. 1907, не дійшли ще до моїх рук.

Jahresschrift für die Vorgeschichte der sächsisch-thüringischen Länder, V, Галле 1906. Найбільше статей самого Höfer'a, передовсїм його хронїка знахідок (Weitere Funde der ältesten Bronzezeit, 88—97), а далї докінчене статї Die Hügel von Helmsdorf und Leubingen (98—99), дві замітки про нові розкопки (Der Hügel bei Langel unweit Körner, 35—38 і Der Orlishäuser und der Griffstedter Hügel in der Flur Leubingen, 78—83) та більша розвідка Der Leubinger Grabhügel (1—59), що стоїть в тїсній звязи з попередніми. Тої самої місцевости дотикає також праця єнайського професора В. Міллера, Die Skelette des Leubinger Grabhügels (60—76).

L' homme préhistorique, IV, Paris, 1906. Богато ріжнородних статей, переважно про поодинокі знахідки; важнїйші: Coutil'a, Les presqu' iles de la Courbe (3—12), Bourlon'a про передісторичну стацію в Cutesson (13—19) і Quelques pièces de Liveyre (38—41), A. Mortillet'a про кілька предметів з бронзи в природничім музею в Blois (210—5), Les polissoirs de villemaur (42—9), Palafittes du lac de Chalain (65—83), Cuchette de l' âge du bronze de Porcieu-Amblagnieu (129—40), Les os utilises de la période mousterienne station de la Quina (231—8), Cuchette de fondeur de la Blanche-Pierre a Jersey (327—33), Viré, Les mégalithes de l' arrodissement de Fontainebleau (97—111), P. Pallary, Classification industrielle des flèches néolitiques du Sahara (168—73), Gaillard'a, L' atelier des silex taillés et de pierre polie du Rocher de Berg-er-Goalennec en Quiberon (289—301), а далї описи знахідок Jacquot'a в Haut-Savoie, Laval'a,

Baudet'a, Augier'a, Jeanselme, Berthiaux'a, Mazeret'a, Pérot'a, Lènez'a і богато иньших. Інтересна ще статя Chervin'a, Mutilation dentaire (34—8), бо довідуємось з неї, що у диких народів не лише надавано зверха форму зубам, але виверчувано ще в них дїри і вкладано всякі камінї. Наведені приміри походять усї з полудневої Америки.

Bullettino di paletnologia italiana, XXXII, 1906, приносить слїдуючі статї: Castelfranco, Nuove indagini nelle palafitte varesine (49—57), Pigorini, Materiali preetnologici dell' Isola di Capri (1—16), Quagliani, Tombe neolitiche in Taranto e nel suo territorio (17—49), Patroni, Oggetti di rame e di bronzo della Lomellina (55—70), Rellini, Vestigia picene nell' Alta Marca (70—7), Taramelli, Incisioni sopra monumenti preistorici nel Sulcis (Sardegno) (78—86), Issel, I problemi dei Balzi Rossi dinanzi al Congresso di Monaco (87—102), A. Colini, Vasi dell' Italia e dell' estero con figure animali nell' interno e sugli orli i Le scoperte archeologiche del dott. C. Rosa nella Valle della Vibrata e la civiltà primitiva degli Abruzzi e delle Marche (105—173, 181—268), A. Taramelli, Dolmen „sa perda e s' altare nel comune di Birore in provincia di Caglieri (268—271), G. Ghirardini, Paletta primitiva italica (271—81) з 28 таблицями.

Atti della R. Accademia dei Lincei, Anno 1906, Ser. V. Notizie degli Scavi di Antichità, Vol. III, Roma 1906. Богато дрібнїйших статей, що обговорюють поодинокі знахідки і розкопки Італїї. Дуже богато гарних ілюстрацій. Між иньшим уміщені статї: S. Boni, Foro Romano. Esplorazione del sepolcreto (5—46, 245—95), Mossi, Crani preistorici trovati nel Foro Romano (46 і д.), E. Gabrici, Bolsena Scavi e trovamenti fortuiti (59—93), Sogliano про розкопки в Помпеї, Pasqui про розкопки в Остії.

3. Археольоґічні часописи.

Mitteilungen d. kaiserl. deutsch. Archäolog. Instituts, Athenische Abteilung, XXXI, 1906. З численних статей зазначую подрібну працю F. Staehlin'a, Zur Landeskunde der Phthiotis (1—37), статї Арванітопулльоса, Phyllen-Heroen am Parthenonfries (38—49), Wiegand'a, Lemnos (60—88), де найбільше звісток про кераміку, Wace, Skiathos und Peparethos (99—133), Dörpfeld'a, Dreifuss-Basis aus Athen (145—150), Curtius'a, Samiaca (151—185), Rhomaios'a, Vasenscherben in Eleusis (186—204), де обговорені керамічні прикраси, Dörpfeld'a, Das Alter des Heiligtums von Olympia (205—218), Steiner'a, Bronze-Statuette aus Olym-

ріа (219—227), Фредріх'а про археольоґічні і топоґрафічні питаня в Лемнос (251—55) і Скірос (257—278), Michel'a i Struck'a, D. mittelbyzantinischen Kirchen Athens (279—324), Steiner'a, Antike Skulpturen an der Panagia Gorgoepikoos zu Athen (325—41), Poulsen'a, Eine kretische Mitre (373—391), Duhn'a, Zum Wagenlenker von Delphi (421—9). Далї уміщено справозданя про розкопки в Гесперії і Фокідї (392 і д.) і обширну працю Jacobsthal'a, Studien zu den Weihgeschenken und der Topographie von Delphi (437—568). До сього річника додано 27 таблиць.

Mitteilungen d. kais. deut. archäol. Instituts. Römische Abteilung, XXI, 1906. Містить слїдуючі важнїйші статї: Mau, Das grosse Theater in Pompeji (1—56), E. Petersen, Rostra Caesaris nochmals (57—63), L. Savignoni, Di una sima ionica con bassorilievi dell' isola di Creta (64—82), Staehlin, Bronzeblech mit Münzporträten im Kircherianum (83—86), I. Sieveking, Römisches Aushängeschild mit Darstellung eines Nymphaeums (88—97), P. Ducati, Frammenti di vaso attico con dipinto rappresentante la morte di Argo (98—141), Р. Шнайдер, Herons Cheiroballista (142—168), C. Huelsen, Der dorische Tempel bei S. Nicola in Carcere (169—192), E. Petersen, Comitium und rostra (193—210), Г. Шенкль, Der Hain der Anna Perenna bei Martial (210—219), E. R. Fiechter, Der ionische Tempel am Ponte Rotto in Rom (220—279), В. Амелюнґ, Zum Silberbecher Corsini (280—87), G. E. Rizzo, Leggende latine antichissime, altorilievo di un sarcofago romano (289—306), Л. Полляк, Archaische Elfenbeinreliefs (314—330), F. Staehlin, Die Thensa Capitolina (322—386), К. Гадачек, Zur Geschichte des etruskischen Einflusses in Mitteleuropa (387—93).

Jahrbuch d. kais. deutschen Archäologischen Instituts, Berlin, XXI, 1906. З поміж статей згадаю слїдуючі: R. Förster, Laokoon (1—32), А. Прандтль, Zur Rekonstruktion des Parthenon-Ostgiebels (33—42), Г. Шрадер, Der Leichenwagen Alexanders (52—75), Ф. Студнічка, Die auf den Kitharodenreliefs dargestellten Heiligtümer (77—89), E. Mass, Pannychis (89—107), E. Assmann, Die Schiffsbilder von Althiburus und Alexandria (107—15), O, Washburn, Eine protokorinthische Lekythos in Berlin (116—27), A. Köster, Das Alter des Athena Niketempels (129—47), E. Pfuhl, Olympiaka (147—62), B. Sauer, Eine Apollonstatue des Paionios (163—176), F. Poulsen, Zur Typenbildung in der archaischen Plastik (176—221) і Бр. Шульц, Bogenfries und Giebelreihe in der römischen Baukunst (221—230).

Archäologischer Anzeiger містить справоздана з засїдань

товариств і з веденя розкопок. Між ними знаходимо і справоздане Фармаковского про розкопки на Україні (Südrussland, 109—124). Наперед подає він звістки про розсліди Кубанщини проф. Веселовським, відтак згадує про розкопки Шкорпіла в Керчи, Решнікова на Кримі, Костюшко-Валюжинїча в Севастополи і Штерна на Березани, розповідає про результати своїх студій в Ольбії і кінчить замітками про розкопки А. Бобрінского в чигиринськім і черкаськім повіті київської ґуб. і Спіціна у вороніжській ґубернії.

Jahreshefte d. österreichischen archäologischen Institutes in Wien, IX, 1906, містять отсї статї: A. Riegl, Zur kunsthistorischen Stellung der Becher von Vafio (1—19), C. C. Edgar, Über antike Hoheformen (27—32), Ф. Гаузер, Tettix (75—130), Ф. Студнїчка, Das Standmotiv der polykletischen Pythokles (131—38), E. Maass, Die Griechen in Südgallien (139—82), A. Premerstein, Ein Fluchtäfelchen mit Liebeszauber aus Poetovio (192—8), E. Reisch› Kalamis 199—268), Г. Люкас, Die Ganymedesstatue von Ephesos (269—77), Гаузер, Apollon oder Athlet (279—87), R. Schneider, Neger (321—4) і статю Гадачка, Zum Goldschatz von Michałków (32—9), про яку згадаю на иньшім місци, в рецензії на працю Гернеса, Goldfunde aus der Hallstattperiode in Österreich.

Mitteilungen und Nachrichten des deutschen Palästina Vereins, 1905, 1906. До занотованя одна тільки статя дра Ґ. Шумахера, Die Ausgrabungen auf dem Tell-el-Mutesellim, зі справозданєм за роки 1903—1905; про неї докладний реферат Мессершміда в Zentralblatt f. A. u. Ur. 1906, N. 239.

В Zeitschrift des deutschen Palästina Vereins, 1905 уміщена між иньшим статя А. Зандлера, Medizinische Bibliographie für Syrien, Palästina und Cypern, в якій узгляднено і народню медицину.

Revue archéologique, Paris 1906, VII. України не дотикає анї одна статя, не бачу також нїчого взагалї для Славянщини. Зі статей загальнїйших і спеціяльних згадаю статї: Bell, Notes on a journey through Cilicia and Lycaonia (1—29, 385—414), Besnier, La collection campana et les musées de province (30—51, 422—460), A. Baillet, Les vases „oucheb“ et „sochen“ (52—55), M. Reymond, Une façade de Giuliano da San Gallo pour la basilique da San Lorenzo (56—78), E. Michon, D'hermes d' Alexandre dit Hermés Azara (79—110), S. Reinach, Sull' Irene e Pluto di Cefisodoto (110—141), продовженя: S. Chabert, Histoire sommaire des etudes d' épigraphie grecque en Europe (145—164, 297—317), C. Côte, Bagues romaines et merovingiennes (165—172), P. Monce-

aux, Enquete sur l' épigraphie chrétienne d' Afrique (177—192, 260—279, 461—475), P. Pedrizet, Sur deux reliefs grecs de l' Asie-Mineure. Lettre a. M. S. Reinach (225—235). Крім того важні розвідки Hamy, Matériaux pour servir a l' histoire de l' archéologie préhistorique (239—259) i A. Lang, Bronze and iron in Homer (280—296).

Annales de la Société d' archéologie de Bruxelles, 1906. Ch. Buttin, La Cinqueadea de la collection de M—e Goldschmidt (50—74), M. Schweisthal, Histoire de la maison rurale en Belgique et dans les contrées voisines (87—195), E. Maillieux, Les stations préhistoriques des environs de Couvin (196 204), Ch. Comhaire, La sepulture carolingienne de Grivegnee (205—35), Dens, Fouilles d' Anderlecht (236—56), Loë, Rapport géneral sur les recherches et les fouilles exécutées par la Société pendant l'exercise (295—310). Крім того справоздане з конґресу в Монако, про XVII ст. розвідка Pierron'a, La forêt de Soigne (345—74) і кілька статей, дотикаючих церковного малярства й археольоґії Bavay'a, Tahon'a, Pergameni, Cumont'a i Bigwood'a.

Bulletin de l' institut archéologique Liegeois, 1906, буде обговорено в дальшім огляді.

Memoires de la société nationale des antiquaires de France, 1906 (Paris). В рамки нашого реферата входить статя M. Rouquette'a, Recherches sur les lanternes romaines (186—205), в в части і статя A. Héron'a de Villefosse, Antiquites romaines trouvées a Alise-Sainte-Reine (207—72).

Bulletin de la société nation. d. antiquaires, Paris 1906. Коротенька замітка барона Baye, Couronnes nuptiales chez les Russes et en Géorgie.

Mémoires et documents publie par la soc. nation. d. antiquaires de France (Mettensia) 1905, 1906, 1907. Через усї три річники тягнеть ся збірка Cartulaire de l' évêche de Metz.

Compte-rendus de l' academie des inscriptions et belles-lettres, 1904, 1905, 1906. Річник 32-ий приносить ширший некрольоґ Ґ. Парі і ряд статей, в яких наводжу отсї: Martin, Observations sur la technique de l' illustration des livres au moyen âge (121—132), Capitan, Breuil i Charbonneau, Les rochers gravés de Vendée (132—51), Babelon, Le dieu Eschmoun (231—9), Huart, La poésie arabe anté-islamique et le Coran (240—2), Lagrange, Rapport sur une exploration archéologique au Nègeb (279—305), D' Arbois de Jubainville, Les dieux a forme d' animaux (365—72), Опперт, Sogdien, Roi des Perses (385—95), Cagnat, Le tracé primitif de Thamugadi (460—9), Capitan, Breuil, Ampou-

lange, Une nouvelle grotte préh. à parois gravées: La grotte de la Gréze (487—95), Berger, Epitaphes puniques et sarcophage de Marbre (505—12), Clédat, Nouvelles recherches a Baouît (417—26), Hamy, Quelques observations sur les tumules de la vallée de la Gambie (560—9), Holleaux, Sur les travaux dans l' île de Délos (726—48). Найбільше статей уміщено в 33 томі за 1905 рік. Посередно дотикає нас коротенька статейка Leger'a, La conversion des Permiens au christianisme (25—36), яка може бути інтересна хиба для французького читача і друга його замітка L' invasion tatare dans la littérature Russe du moyen âge (730—749), написана на основі знаного матеріялу. M. Hamy дає дві статейки про результати археольоґічних студій Фуро на Сахарі і обговорює в них могили з гробами і знахідки (58—71, 83—93). Breuil представляє технїку і зміст рисунків з часів ренїфера в статї La dégénérescence des figures d'animaux en motifs ornementaux à l' époque du renne (105—20); між рисунками переважають звірині мотиви (риби, вужі, голови звірят, особливо конїв і оленїв), але стрічають ся також і рисунки рук та домів. E. Guimet'a, Le dieu aux Bourgeons (121—5) представляє бога рільництва, подібного до молодого Гора. В статї Delattre, Carthage (125—134) описано La nécropole voisine de Sainte-Monique, а то розкопки і знахідки в римських і пунїйських гробах, їх урядженє і поодинокі статуетки. G. Schlumberger (Quatres bagues d'or et un reliquidire byzantin, 137—143) описує релїквіяр у видї хреста, що містить кісточки, по словам грецької написи ще й кров св. Варвари, кусень плаща св. Стефана і палець св. Теодозії. F. Cumont подає Note sur une statue provenant du Mithraeum d' Emerita (148—51). Ph. Berthelot оголошує і пояснює арабські, перські і хінські написи з ріжних околиць (186—204), Г. Деренбурґ подає Une inscription yéménite (235—42), в якій стрічаємо ся з назвою бога „'Ouzzâyan“ себто „всемогучий“ — популярного в 4-ім столїтю у Арабів. G. Foucart описує малюнки кораблїв на посудах і виказує їх схожість з старими египетськими впробами (Sur la décoration des vases de la période dite de Neggadèh, 257—78). У Collignon'a находимо замітки про знахідки в Аполльонії (300—6), у Delattre (Nécropole punique de Carthage, 317—27) опис знахідок з Картаґени, між иньшим статуй лїрнички, жрекинї, жінок у всїляких позах і ріжних голов. Зміст невеликих статей Croiset'a, L'ordre des aventures d' Ulysse dans l' Odyssée (351—63), D. Vasseur'a, Découverte de poteries peintes à décoration mycénienne dans les environs de Marseile (383—7), A. Dufourcq'a, Lérins et la légende chrétienne (415—23) i Capitan'a i D' Agnel'a, Rapports de l' Egypte et de la Gaule a l' époque néolitique (423—4) видно вже з самого заголовка. В остат-

пій статї обговорено також знахідки в Помпеї так як і у Thédenat'a в Deux basreliefs de Pompei (464—71), де подано опис двох релїєфів, представляючих катастрофу з 63 р. п. Хр. Поза тим пише Leynaud про катакомби Гадрумета, а Gautier про тимчасові результати етноґрафічних розслїдів Сахари (515—92).

В томі за 1906 рік маємо передовсїм простору житепись Опперта (567—92) і богато дрібнїйших статейок, приміром статї Delattre про найбільші картаґенські саркофаґи (10—21), Менделя про розкопки в Афродізіяс, Naville, Le dieu de l' Oasis de Jupiter Ammon (25—32), Heyzey'a, Les dieux a turban sur les cylindres chaldéens (43—8), Cumont'a, Les mystéres de Sabazius et le Iudaïsme (63—79), Jubainville'a, Le culte des Menhir dans le monde celtique (246—52), Берґера, Les aventures de la reine Aliénor (Histoire et légende, 702—14), Pichon'a, Virgile et la légende des origines troyennes (714—20) та звістки про розкопки в Больонїї (315 і д.), Алябандї (407 і д.), Картаґенї (422 і д.), про написи в Мілетї (511 і д.) і т. д.

Bulletin de correspondance hellénique, XXVIII, XXIX, 1904-1906 містить м. и. статю Fouilles de Délos, exécutées aux frais du duc de Loubat (XXIX, 4).

Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria, Parenzo 1906, XXII. Можна хиба запотувати статю Venturini, Domenico Tomaso Tarsia dragomano grande della Republica veneta, als secondo assedio die Vienna per opera dei Turchi (45—136).

Nuovo Bullettino di Archéologia cristiana, X, 1904, XI, 1905. 10-ий том містить м. и. статї: Marucchi, Il cimitero di Commodila e la basilica cimiteriale dei ss. Felice et Adautto ivi recentemente scoperta (41—160) і Ґ. Вільперта про те саме місце, A. Munoz, Alcune fonti letterarie per la storia dell' arte bizantina (221—32) і дві статї Marucchi, Di alcune iscrizioni recentemente scoperte nel cimitero di Priscilla (205—220) і Resoconto delle adunanze tenute dalla società per le conferenze di archeologia cristiana (249—65). 11-ий річник заповнений переважно статями Marucchi як Ulteriori osservazioni sulle tombe dei martiri nel cimitero di Commodilla ed ultime scoperte ivi fatte (5—66), Di una sconosciuta iscrizione Damasiana in onore del martire S. Valentino (103—22), La crocifissione di S. Pietro nel Vaticano (135—180), Discussione critica sul luogo recentemente attribuito ai sepolcri del Papa Damaso e dei martiri Marco e Marcelliano presso la via Ardeatina (191—230), Importante aggiunta all' articolo sulla crucif. di S. Pietro (269—272) і статями A. Bacci, Munoz'a, L. Cavazzi (S. Maria in via Lata e le

recenti scoperte nel suo antico oratorio (123—34), Канцлера і G. Schneider'а.

4. Часописи присьвячені старинностям.

Anzeiger für schweizerische Altertumskunde, VIII, 1906 (Zürich, 1907). В порівнаню з попередніми річниками містить 8-ий річник більше статей з преісторії. Так дає Гейерлї продовженє своєї студії Die Grabhügel von Unter-Lunkhofen, Kt. Aargau (1—12, 89—96) і коротку розвідку Der „Feuerbock" von Wauwil (271—275), в якій обговорює цікаву знахідку з епохи La Tène і визначує їй місце серед иньших подібного типу. D. Viollier описує Fouilles exécutées par les soins du Musée National (97—112, 169—187, 257—270), а то знахідки з похоронного поля в Giubasio. Новійші знахідки з кельтийсько-римського часу обговорені в статях E. Lanz-Bloesch'a, Die Ausgrabungen am Jensberg, 1898—1904 (23 і д., 113 і д.), L. Frölich'a, Die Grabungen am sog. Kalberhügel in Königsfelden im J. 1905 (195 і д.), Th. Burckhardt-Biedermann'a, Ausgrabung in Kaiseraugst, Viollier'a, Fouiiles exécutées par les soins du Musée National (286 і д.) і в Bericht über die Grabungen der Antiquarischen Gesellschaft von Brugg und Umgebung im J. 1904 (13 і д.). Крім того занотую ще замітки Е. Татарінова про римську марморову голову (130 і д.), Буркгарда-Бідермана про замок з с. Вольфсґанґ (279 і д.), W. Wawre'a про написи. Кілька розвідок присвячено церковній археольоґії, малярству і різьбарству; між ними продовженє праці Лемана, Die Glasgemälde in den aargauischen Kirchen und öffentlichen Gebäuden (44 і д., 210 і д.). В відділї заміток кілька інтересних і для історика культури, прим. стежний лист з р. 1433 (с. 149), сатиричний малюнок на шклї з 15 столїтя (149), інвентар збруї і муніції міста С. Ґаллен з р. 1532 (с. 150), представленє шкідливого „niemand'a" і т. д.

Mitteilungen aus dem Verbande der Schweizerischen Altertumssammlungen за 1906 рік містять справозданя з поодиноких музеїв і товариств і пильно нотують лїтературу швайцарської території в обсягу антропольоґії, преісторії, археольоґії і історії культури.

Bonner Jahrbücher, 1906, 114/115. Справозданє розкопок і знахідок дає Г. Ленер в статї Ausgrabungs- und Fundberichte des Provinzial-Museums in Bonn (204—343). Иньші статї дотикають майже виключно римських часів, як Steiner'а, Die dona militaria (1—98), Oxé, Der limes des Tiberius (99—133), Ріттерлїнґа, Zur Geschichte des römischen Heeres in Gallien unter Augustus (159—188), Rü-

bel'a, Fränk. und spätröm. Kriegswesen (134—158). Про римські гроби статї Poppelreuter'a, Die römischen Gräber Kölns (344—78) і Ґаґена, Ausgewählte römische Gräber aus Köln (379-434). Крім того пише Furtwängler про Augustuskameo des Aachener Lotharkreuzes (189—9), Pernice про римську камінну вагу (435—44), Асбах про Bellum germanicum (442—7), Steiner про руїни амфітеатру в Colonia Traiana коло Ксантен (447—53) і про два релїєфи в панаґії Ґорґопіко в Атенах (454—60), Брінкман про пропавший релїєф з Наймаґен (461—72) і Loeschke про статую Авґуста в Prima Porta. Книжка богато ілюстрована.

Niederlausitzer Mitteilungen, Ґубен 1906, містить м. и. статї K. Rieken'a, Ausgrabung auf dem Urnenfelde bei Tauer Kr. Kottbus (390—400), H. Schmidt'a, Neue Funde im Gräberfelde bei Pitschkau, Kr. Sorau (401—6) і Г. Енча, Vorgeschichtliche Funde aus Niederlausitz (407—15).

5. Часописи мішаного змісту (антропольоґія, преісторія, етнольоґія).

Zeitschrift für Ethnologie, XXXVIII, 1906. Сьогорічний том богатший і ріжнороднїйший і приносить статї з усїх трьох обсягів науки про чоловіка. Антропольоґії в найширшім значіню дотикають лише три статї Люшана, Über ein rachitisches Schimpansenskelett (115—120), Коґанеї, Über Schädel und Skelette der Koreaner (513—535) і О. Шляґінгауфена, Zur Morphologie der Palma und Planta der Vorderinder und Ceyloner (656—706 з 25 образами).

Преісторичний відділ значно богатший. А. Ґ. Вільке дає статю Zur Entstehung der Spiraldekoration (1—33), в якій висловляє ся за середноевропейським походженєм спірали, незалежним від орієнтального, микенського типу і доказує її повстанє з ґеометричних взірців, з кола через пересуненє його долїшної половини до кінця горішної півкулї. Орнаментиці присвячена також розвідка А. Шлїца, Der schnurkeramische Kulturkreis und seine Stellung zu den anderen neolithischen Kulturformen in Südwestdeutschland (312—345), в якій показано обопільні вливи обох родів керамічних прикрас і по докладнім розслїдженю територіяльних находок пороблено вислїди, важні також і що до походженя сучасної людности. Статю М. Verworn-а про еоліт французький і портуґальський обговорив я в бібліоґрафії. Третє справозданє Лїссауера з діяльности комісії для уложеня преісторичних мап типів (Dritter Bericht über die Tätigkeit der von der Deutschen anthropologischen Gesellschaft gewählten Kommission f. prähistorische Typenkarten, 817—862) займаєть ся тепер схарактеризованєм, описом і уґрупованєм т. зв. Lappenäxte і дає крім статї гарно виконану карту, на

яку внесені усі відміни і переходові форми. H. Schäfer простує в статї Die angebliche ägyptische Figur aus Rhodesia (896—904) погляд К. Петерса (Im Goldland des Altertums, 1902) і доказує наглядно, що фіґурка, на підставі якої доказуєть ся, наче б то знаний в египетських написий край Певенет лежав над Замбезі, не має ніякої доказової сили, бо се найпростїйший фальсіфікат новійших часів. Г. Шмідт обговорює найновійші розкопки у східних Прусах (Ostpreussische Beiträge, 456—484), що походять з новійших часів, з La Tène і римської епохи та з періоду вандрівок народів. З його результатів можна підчеркнути вказівки на зносини північних теріторій з побережем адріятицького моря в перших десятках літ п. Хр.

Між иньшими статями найбільше описів подорожий. G. Binetzsch і G. Härtter оголошують вязанку етноґрафічного матеріялу в статї Berichte über die Eweer bezw. Anglo Eweer (32—70), поділивши його на чотири окремі розділи. В першім розділї подає Бінеч замітки про погляди і релїґійні віруваня Евеїв. Бог Маву сотворив сьвіт і спустив людий в кошику на землю. Люди мають душу і йдуть по смерти в царство померших, для злих людий приготоване пекло. Душа вандрує по смерти і може бути для чоловіка помічна або шкідлива. Щоби устерегти ся від слабости і смерти, якою може покарати чоловіка, приносять їй жертви, особливо поживу, воду, горівку і вино; людські жертви стрічають ся рідше. По похоронах пирують звичайно кілька днїв, а 5-ого або 7 дня виливають на гріб небіщика горівку або пиво краєвого виробу. При будові домів приносять в жертву вівцю або козу; таксамо приносять ся жертви для вдержаня недуг і пошестий. Між богами відріжнюють Неґри три касти, провінціяльних, міських і домових богів; поважають також вужів і певні роди звірів. Сьвященики уміють ворожити, спроваджувати дощ і блискавки — до того є окремі жрецї — і знають радити на все. Побіч них одначе мають велику силу чарівники і чарівницї і надуживають її насилаючи на людий слабости і нещастя. В другім розділї описує Härtter звичаї, з яких наводжу дещо цікавійше. Вагітна мати і новонароджена дитина виставлені на небезпеченства зі сторони чарівників, мусять тому носити окремі коралї. Поліжниця лишаєть ся по породї доньки 36 днїв в хатї, не сьміє носити води і дров і ходити в гостї; домашні послуги сповняють за неї свояки і знакомі. Дитину називають від дня в тиждни коли уродила ся, тому знають лиш кілька імен, а часами і якимсь поганим іменем, щоби відстрашити злих духів. Самоубийників і заражених ховають по смерти в лїсї, здалека від людських хат. Покійникам дають до гробу гріш, щоби мали за що переправити ся на другий бік ріки на другім сьвітї. Плачки мають також свої функції, а комашня буває у богатих навіть дуже гойна. Третїй

розділ пера Härtter'а присвячений описови ловлї риб в краю Евге а четвертий займаєть ся тамошними забавами. Автор дає в нім замітки про місцеві розривки дїтий і старших, і описує дуже докладно поодинокі забави, які в дечім пригадують европейські. Так приміром знають Неґри забаву подібну до нашого таляра з тою лише ріжницею, що кара спадає на того, хто не подасть скоро сусїдї свого камінця і так припізнить ся, що за той час дістане вже другий камінець від иньшого сусїда. Забава „potapre" полягає знов на тім, що дїти повторяють за провідником три слова з поміж яких одно заказане: провідник стараєть ся скорими переміками збаламутити учасників забави і призначує за кару „дупака". З европейських забав приняли ся передовсїм карти і забави бальоном. Ґ. Фріч пише про працю S. Passarge, Die Buschmänner der Kalahari (71—79), E. Nordenskiöld оголошує Ethnographische und archäologische Forschungen im Grenzgebiet zwischen Peru und Bolivia 1904—1905 (80—99), P. Traeger подає цікаві звістки про полудневотуніських троґльодитів (Die Troglodyten des Matmata, 100—114). В статї Г. Вернера, Anthropologische, ethnologische u. ethnographische Beobachtungen über die Heikum- und Kungbuschleute nebst einem Anhang über die Sprachen dieser Buschmannstämme (241—268) стрічаємо фраґментарний матеріял про антропольоґічні признаки гайкумських Бушменів, про їх житє і мову. Ф. Люшан містить свій Bericht über eine Reise in Südafrika (862—895) і обговорює в нім питанє про піґмеїв і відносини Готентотів до Бушмен, камінну епоху старинности в Родезії, хінське питанє та полїтику анґлїйського правительства супротив тубильців і їх будучність в полудневій Африцї. F. W, K. Müller публікує в статейцї Ethnologische Mitteilungen aus Japan (947—953), дрібні замітки більше культурно-історичного змісту приміром про японські знахідки в хінськім Туркестанї, про японську орхестру і музику, про вотивні образи і про зносини Японців в 16 і 17 столїтю з чужими краями.

Технїчній етнольоґії присвячено дві статї A. Maass'а, Die primitive Kunst der Mentawai-Insulaner (433—455) і П. Радіна, Zur Netztechnik der südamerikanischen Indianer (926—938), яких вартість підносять богаті ілюстрації.

Е. Зелєр оголошує і пояснює Das Dorfbuch von Santiago Guevea (121—155), мексиканську рукопись з часів старої держави Запотеків з середини XVI столїтя. До тої самої теріторії відносить ся також розвідка Ed. de Jonghe'а, Der altmexikanische Kalender (485—512), заосмотрена кількома хронольоґічними таблицями. P. Ehrenreich[1])

[1]) Звертаю при тім увагу на його поважну книжку: Die Mythen

критикує працю популярного історика K. Breysig'a: Die Entstehung des Gottesgedankens und der Heilbringer (Berlin, Bondi 1905) так основно і обширно, що рецензія розростає ся в більшу розвідку (Götter und Heilbringer, Eine ethnologische Kritik, 536—610). При тім розслїджує критик погляди про початки і характер релїґій і противить ся теорії автора, наче б то особи богів витворились з героїчних постатий людий, доказуючи, що се дїєть ся як раз противно. Цїнні уваги на так важну тему, розсипані по цїлій розвідцї, і критичний спосіб писаня, управнюють нас поручити сей новий причинок до докладнїйшого перестудійованя. Спеціяльну вартість має праця Г. Баба, обговорена мною в попереднїй книжцї. Вкінци занотую ще статю R. H. Mathews'a, Australian Tribes-their Formation and Government (939—946).

Між рефератами поданими в скороченю нема богато до занотованя. Славян дотикає замітка П. Купки, Neolithische und wendische Funde bei Stendal (164 і д.) і Маєвского, Über eine neuentdeckte polnische schnur-keramische Gruppe mit Schnurwellenverzierung (221—227), що переповідає коротко иньші статї автора як La ligne ondulée comme motif d' ornamentation dans la ceramique préhistorique (L' homme préhistorique, 1904, 337—362) або статї в Światowid'ї. Про розкопки і нові знахідки маємо реферати Люшана, Драґендорфа, А. Шмідта (Urgeschichtliche Fundstellen an der Drewenz), Г. Шмідта, Ратґена, Бранденбурґа, Купки, Ольсгаузена, Ґросса і ин., про чужі, позаевропейські народи і племена реферати Кох-Ґрінберґа, Мессінґа, Фріґа і ин. Годить ся ще навести реферат В. Песслера про старосаксонський дім і дискусію над згадкою Waldeyer'а про крашанки з Кракова, що так як і сама згадка не дала нїчого нового з виїмком хиба звістки Mielke, що крашанки подибують ся також в Тунїсї (750—751).

Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina, т. X, вийшли доперва в р. 1907 і будуть обговорені в дальшім огляді.

Politisch-anthropologische Revue, часопись, про яку була згадка в першім огляді, містить богато нераз навіть більших розвідок, а ще більше менших нотаток. Щоби не перетягати і так вже довгого огляду — між иньшим через нотоване доповнень за попередні роки — відкладаю докладнїйше зреферованє до дальшого огляду.

З. Кузеля.

---

und Legenden der südamerikanischen Völker und ihre Beziehungen zu denen Nordamerikas u. der alten Welt (Берлїн, A. Asher & Co, 1905).

Бібліографія

(рецензії та справоздання).

В. А. Бабенко — Дневникъ раскопокъ, произведенныхъ въ 1906 году въ Верхнемъ Салтовѣ Волчанскаго уѣзда Харьковской губ. (Записки Императ. Харьковскаго университета, 1907, кн. 2, ст. 113—116).

Д. Бабенко, що робив розкопи у Верхньому Салтові в рр. 1902—1904 перед XIII археольоґічним зїздом в Катеринославі (див. Труды Харьковской Коммиссіи по устройству XIII археологическаго съѣзда въ г. Екатеринославѣ, стр. 553—577), року 1906 розкопав по дорозї з Салтова до хутора Байрака 4 могили, усї рядом, з анальоґічним ритуалом похоронним. Могильна яма (катакомби) на $2^1/_2$—3 метри завглибшки; в ямах поховано по парі людей, тільки в однїй могилї одна. Побіч кістяків знайдено дещо з оздоби: бронзові сережки з рухомими привісками, дрібне сердолїкове та шкляне намисто, шматочки бронзової спирали та ковані бронзові дзвоники — калатальця, трьохкутні з дірочками бронзові бляшки від пояса, бронзові дротяні брансолєти, уломки металевої срібної та оловяної оздоби до обуху; бронзові ґузики; бронзовий з камінцем перстень; металеве зеркало з вушком. З зелїзних річей в трьох могилах було: зелїзна плескувата лопатка (в 2 могилах), якийсь шматок зелїза, тонкий зелїзний кінджал (5 вершків довжини), три зелїзні ножі (коло торових кісток, у другій могилї). З посуди: черепки з горщика, глиняна посудина (як кварта) з відбитою ручкою (побіч кістка з бика), глиняна (немов горщик) посудина з вузенькою шийкою та ручкою (побіч знову кістка з бика).

В. Д.

Евг. Ивановъ — Херсонесъ Таврическій и его историческая судьба (Вѣстникъ Европы 1907, кн. IX, с. 59—109, X, с. 556—611, XI, с. 217—252).

Се не можна сказати аби мала, але дуже мало вартна робота. Щирійше сказати — зовсїм безвартісна дїлетанська робота в гіршім значінню слова. В передмові автор рекомендує себе, що він з хрестоматії Латишова познайомив ся з античними джерелами, з Записок одеського товариства — з середновічними, перечитав видання „археографической (читай археольоґічної) коммиссіи" і пятнадцять лїт сам був сьвідком розкопок Херсонесу. В таких обставинах не бувши цеховим ученим, а тільки просто інтеліґентним чоловіком з дрібкою письменського хисту можна було дати одно з двох — або інтересну статю для публїки, не перетяжену подробицями, написану можливо легко, живо, інтересно, або — помічення над старими звістками про Херсонес і його нововинайденим археольоґічним матеріялом. Але д. Іванов не дав нї того нї сього. Його оповіданнє, нудне, сухе, загромаджене мало інтересними датами й іменнями, цитатами з джерел і незручно дібраними виписками з лїтератури, до шкільних підручників включно, не дає скільки небудь суцїльного, виразного образу старого житя; з другого боку для читача хоч трохи вибагливого з наукового погляду — нїчого інтересного в сїм компілятивнім хаосї, а потуги автора сказати часом і своє слово в якімсь заплутанім питанню можуть викликати тільки жалісний усміх. А от взірцї загального осьвітлення: „Прошло много вѣковъ и дикіе скиѳы временъ Геродота подъ вліяніемъ тѣхже грековъ сильно измѣнились: они восприняли многое изъ эллинской культуры и уже стали дѣлиться на осѣдлыхъ и кочующихъ (подїл не пізнїйший, а власне Геродотів). Это были уже не тѣ скиѳы, и полумиѳическій другъ Солона, скиѳъ Анахарсисъ, сталъ живымъ и обыденнымъ лицомъ. Анахарсисовъ уже было много, и соотечественники не убивали ихъ за проведеніе новыхъ идей, а принимали дома, какъ желанныхъ гостей. Да и греки охотно давали имъ права гражданства, а въ степяхъ устьевъ Борисѳена и Истра (Днѣпра и Буга) (sic) скиѳы готовы были слиться съ греками и почти образовали особое племя эллино-скиѳовъ. Словомъ, среди скиѳовъ съ вѣками все болѣе увеличивалось число „сознательныхъ", и они уже не могли ровнодушно смотрѣть на захваты и хозяйничанье въ ихъ исконной странѣ пришлыхъ грековъ, игравшихъ въ то время туже роль, что нынѣшніе европейцы во владѣніяхъ Китая. При такихъ условіяхъ столкновенія двухъ народовъ были неизбѣжны" — і автор витолковує таким чином війни Скитів з Херосонеситами (с. 82). Або: „Хотя византійцы считали себе гражданами Римской имперіи и называли себя „ромеями" (rhomaios), но обыкновенно въ *литературѣ* начинаютъ византійскій періодъ

VIII вѣкомъ (sic), такъ какъ съ этого времени онъ принимаетъ, такъ сказать, специфическій характеръ: отсутствіе всякой индивидуальности и оригинальности, что особенно замѣтно у историковъ, которые занимаются такимъ образомъ компиляціями и выдержками изъ оригинальныхъ трудовъ своихъ предшественниковъ, причемъ вездѣ доминируетъ дворъ и царская особа", і т. д. (с. 568).

Автор пускаєть ся і в сферу староруських старинностей. Просторо розводить ся в справі „руських письмен" корсунських, тримаючи ся погляду, що се були словянські книги писані грецькими буквами; боронить авторитет Нестора як автора лїтописного оповідання про охрещеннє Володимира против звісток Льва Діакона і ал-Макіня (Яхя, видно, ще не дійшов його слухів) — прецїнь „Несторъ, какъ извѣстно, родился около 1056—57 года и 17 лѣтъ, т. е. около 1064 г., поступилъ въ Кіево-Пачерскую лавру"...

І т. д. І такою „наукою" прикрасив свої сторінки старий ї найбільше реномований з російських місячників!... *М. Грушевський.*

O. Schrader — Über Bezeichnungen der Heiratsverwandtschaft bei den indogermanischen Völkern (Indogermanischen Forschungen, 1904/5, XVII, 11—36).

Звісний автор підручників „Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde" (два виданя) і „Urgeschichte und Sprachvergleichung" (3 виданя), Отто Шрадер, звернув ся в остатнїх часах до розслїдів термінольоґії спорідненя і посвояченя та взагалї до студій над початком і розвоєм поодиноких назв родини. 1904 року вийшла його більша розвідка, „Die Schwiegermutter und der Hagestolz, eine Studie aus der Geschichte unserer Familie" (Брауншв. 1904); роком пізнїйше появила ся в часописи Indog. Forsch. його статя про назви посвояченя, про яку хочу подати кілька коротких заміток.

Автор розглядає питанє, чи істнувало імя зять в індоґерманській епосї і забирає ся до її розвязки при помочи семазіольоґії з поминенєм фонетичних і граматичних дослїдів, які до тепер не принесли рішаючих результатів і мабуть не принесуть. Строге і старанне розслїджуванє поодиноких назв після їх значіня, прояснить за те їх відносини і доведе до їх етимольоґічного поясненя.

Йдучи сьою дорогою виказав він перędовсїм, що окремої назви зять не було: індійське jâmâtar, грецьке γαμβρός, і руське „зять" означало крім зятя ще й шваґра, себто мужа сестри, а у Піндара і Евріпіда мало γαμβρός також значінє тестя. Сю ріжнородність означеня бачимо найлїпше в руськім, де зять може бути 1) чоловіком доньки або 2) сестри або 3) чоловіком сестри мужа; таким чином та сама особа на-

зивають ся зятем для 1) батька, 2) матери, 3) брата жінки (та для його жінки) і 4) для сестри жінки, инакше кажучи для цілої родини нареченої чи жінки. Так означає γαμβρός, зять і т. д. ту особу, що пристала, особу посвояченy, як се зрештою видно і з самого етимольоґічного значіня слів: жм. znůts = грецьк. γνωτός „consaguineus“, старосл. зѧть відповідає знов латинському gens, а санскр. jâmâtar походило-б з jâmi, що значить посвоячений, приналежний. Автор обговорює далї всїлякі теорії про значінє і походженє деяких назв і погодивши усї противенства, доходить остаточно до того, що Індоґерманцї не мали окремої назви на зятя і що одна назва обіймала понятя зятя і шваґра, коли навіть не три.

Одначе тим не вичерпуєть ся зміст працї Шрадера. Він переходить ще иньші назви посвояченя, а вкінци дотикає питанє про славянско-ґерманські взаємини, яке оброблене докладнїйше в його статї „Die germanischen Bestandteile des russischen Wortschatzes und ihre kulturgeschichtliche Bedeutung“ (в Wissenschaftliche Beihefte des allgem. deutsch. Sprachvereins IV Reihe, Heft 23/24, Berlin 1903).

В значіню „посвоячений“ знані ще слова soror, socer, socrus, ἀέλιοι, ἔτης, одначе їх походженє нё вповнї ясне, хоть автор ставив би їх таки в звязь з проном. пнем sve, svo, svei, svoi. Не так маєть ся річ у Славян. Тут находить він дуже часте уживанє слів утворених з того заіменника і відріжняє їх аж 3 ґрупи. Першу творить „свьсть“ (сестра жінки), другу „сватъ“ разом з спорідненими словами, а третю „свояkъ“. Усї три ґрупи, як доказує автор, знані загально і уживають ся на означенє свояцтва.

Близше займаєть ся Шрадер словом „свояк“, що у західних Славян приймило форму „свак“, і випроваджує з нього нїмецьке Schwager. Формально не стоїть тому нїщо на перешкодї, бо граматично такий перехід можливий. Противно за тим промовляє досить рідке уживанє того слова і його розширенє лише на Сходї. Треба б мати лише приближений доказ, що Славяни в тім часї (себто около 9 і 10 ст.) мали вплив на творенє нїмецької лексіки і що він був на стільки сильний, щоби могло приймити ся навіть так важне слово на означенє свояцтва. Автор стараєть ся перевести сей доказ і наводить цїлий ряд слів, які переймили Нїмцї від Славян. Він вказує слушно на се, що Славяни як давнї сусїди Нїмців мусїли не лише самі запозичати ся, як звичайно усї підчеркують, але могли і не одно відступити з свого культурного добутку. Чому-ж говорить ся завсїди тільки про славянські запозиченя з ґерманського, хоч Славяни не стояли на найнизшій степени культури і були посередником між нїмецьким сьвітом і Візантією та Сходом. Автор бере проте старонїмецьку лексіку на розпити і доказує, як богато слів, на

означенє ріжних появ культурного житя, завдячують Ґерманці Славянам.

Зі зьвіриного сьвіта можна тут навести назви соболя (старон. zobel), сусла (zisel); ще далеко більше назв запозичили Німці від східних Славян на означенє футер і шкір прим. сер. нім. schûbe (шуба). Є також приміри з сьвіта птахів і риб (щигол, осэтр). Славянського походженя krên (хрін) і сер. нім. wîchsel (вишня), gurke (огірок) і т. д. з металів сер. н. messing (мосяж), зі знарядів arl (плуг), далї Hopfen (хміль), Bier (пиво), сер. н. komat (хомут), сер. н. Kretscheme (корчма), сер. н. greniz (границя), ґоп. skatts (скотъ), сер. н. durnitze (дворниця), tolmetsche (товмач), Petschaft (печать), Dudelsack (дуда) і т. д.

Арґументація автора вповнї переконує, а сама розвідка, хоч фахова, читаєть ся легко. *З. Кузеля.*

Friedrich von der Leyen — Zur Entstehung des Märchens (Archiv f. d. Studium der neueren Sprachen und Literaturen, 1904—1906, том 113 стор. 249—269, т. 114, стор. 1—24, т. 115 стор. 1—21, 273—289, т. 116, стор. 1—24 і 282—300).

Сорок літ минає від часу, коли звісний Бенфей виступив з добре збудованою теорією про індийське походженє наших казок і оповідань. За той час цілі ряди учених вертали до тої теми, розсліджували її з усїх боків і громадили що раз новий матеріял з яким лекше можна приступити до розвязки. Теорія Бенфея набирала чим раз більше правдоподібности і мала між своїми поклонниками самих найвизначнїйших дослїдників. Доперва вісімдесяті роки минулого столїтя принесли нові сумніви що до індийської вітчини казок.

Антропольоґічний напрям, який згодом розріс ся значно і загорнув більшість учених, звернув більшу увагу на студійованє т. зв. диких народів, що ніколи не мали зносин анї з Індією анї з Европейцями і дійшов до результату, що казки подібно як і иньші теми повставали усюди самостійно, незалежно від себе. Призбирано більше доказів на се, що між індийськими продуктами стрічають ся і семітські та европейські впливи, що деякі сторони людської творчости витворили ся таки не в Індії, а в Египті і Греції. Bediers старав ся навіть доказувати, що не Індія, а Европа була вітчиною переважної части мотивів, і потрафив декого переконати.

Ся полєміка причинила ся значно до висьвітленя питаня про походженє наших казок і оповідань і подала богато нових причинків і точок до пізнаня ґенези і характеристики людської творчости взагалї. Знайшли ся люди, що звернули увагу не лише на фактичний стан, на самі мотиви, але зачали студіювати психольоґію людий, слїдити за тим, як творять ся казки, оповіданя, леґенди, анекдоти і т. и., приглядати ся роботї твореня не в книжках, а в самім народї. Показало ся, що не усї

казки однакі, хоч подібні до себе мотивом; показало ся, що крім запозиченя рішають і иньші моменти, що приступаючи до рішаня так важних квестий, треба добре знати душу даних культурних громад і обставини, серед яких відбувала ся творчість. Зі студійованя фолькльорного матеріялу поодиноких племен довідали ся ми, що кожда культурна ґрупа має свій характеристичний спосіб оповіданя, свої уподобаня, свій окремішний спосіб контамінації і розумованя, одним словом, кождий центр визначаєть ся власною фізіоґномією, по якій його можна легко пізнати, хотьби його плоди занесли ся далеко, далеко. Се улекшило значно роботу і хоть не довело ще до певної розвязки — се хто зна, чи коли й можливе — то все таки поставило нові крітерії в оцінюваню продуктів людського духа і охоронило від не одної односторонности.

В наслідок того від довшого часу лунають вже голоси, щоби погодити обі теорії і користувати ся обома для розслідів, і находять чим раз живійший відгомін. Ще перед десятьма роками стрінув ся я з тим поглядом у Полївки, що остав йому вірний до нинї, і у деяких великоруських та українських учених; тепер заходить чим раз частїйше потреба нотувати статї того напряму.[1])

Про одну з них, виписану на заголовку, хочу згадати кількома словами, не запускаючи ся в розбір поодиноких розділів і мотивів, бо до того треба би хиба окремої розвідки. Автор працї, доцент монахійського унїверситету, знаний вже з подібних праць з обсягу порівняного фолькльору[2]), задумав більшу студію про початок казок і про їх розширюванє, а поки-що виступає з отсею розвідкою, в якій хоче обговорити повставанє казок і казкові мотиви у примітивних народів, спинити ся трохи на казках деяких старинних народів і опираючи ся на здобутих результатах, розслїдити питанє про вплив і значінє індийських казок.

Дорога, яку вибрав автор до розслїду, вповнї раціональна, бо зачинаєть ся від оповідача і його душі, і йде далї від меншого і поєдинчого до чим раз більшого і скомплїкованого. Щоб дійти до вияснeня походженя сучасних казок, автор розбирає попереду поодинокі мотиви, порівнує їх і вказує на численних примірах, як вони переробляють ся,

[1]) Прошу порівняти статю Р. Печа в Ergebnisse und Fortschritte der germanistischen Wissenschaft im letzten Vierteljahrhundert (Липськ 1902) і його-ж Neue Literatur zur germanischen Volkskunde (Archiv f. d. Studium der neueren Sprachen u. Literaturen, т. 113, стор. 159—177.

[2]) Kleine Beiträge zur deutschen Litteraturgeschichte im 11 u. 12 Jahrh. (Галле, 1907), Das Märchen in den Göttersagen der Edda (Берлїн, 1899), Indische Märchen (1898), Kleine Studien zur deutschen Mythologie (German. Abhandlungen), виданє творів Герца і и.

перемінюють ся і творять в звязи з иньшими нові мотиви і ґрупи, як всіляко перетворюють а у ріжних народів, які чинники вводять їх в житє і мають рішаючий вплив на їх переміни.

Початок казок лежить в поглядах на сон і яву, житє і смерть, в поглядах, що сонні мрії і дїйсність однаково правдиві, що душа може віддїлити ся від тїла і покидати його або на хвилю підчас сну, або і на все, коли чоловік умирає. Сї погляди бачимо у тисячних комбінаціях в наших казках, на їх основі збудований величавий будинок казочного сьвіта. Се доказали вже попередники Leyen'а Пешель, Тейльор, Лянґ, Фрезр, Андре, Вайкер, Гок, Неґеляйн[1]) опираючи ся на наукових розслїдах сну і подібних станів і використовуючи докладно патольоґічні об'яви душі. Автор переходить лише точку за точкою, розслїджує останки примітивних поглядів і переводить аналїзу поодиноких мотивів черпаючи матеріял з вірувань і оповідань культурних і примітивних народів. І мотив про зачарований сон, і перекази про заклятих лицарів, і страшні пригоди, борби з духами і зміями, муки пекольні і грозячі небезпеченства в родї Дамоклевого меча, і розвязки трудних задач, що переходять нераз своєю штучністю границї людської думки і т. д. і т. д., усе має своє жерело в примітивних поглядах на душу. Се можемо потвердити і ми самі, бо бачимо нераз у снї річи, яких нїколи анї не чували анї не видали, і переживаємо такі ситуації, з якими можна стрінути ся лише в казках, і то найбільше фантастичних орієнтальних з 1001-ої ночі. Так як нинї, оповідали ся сни і колись, з тою тільки ріжницею, що приймали ся на віру і давали початок поодиноким мотивам. Найбільше-ж творили і розповсюджували казки, або їх мотиви, люди з буйною фантазією, люди нервові і екзальтовані, що потрафили підняти ся до екстази і переживати на яві се, що звичайні люди видять лише у снї.[2]) Се були т. зв. чарівники. Переважно штучними способами, постом, самітним житєм, вдихуванєм всіляких одурюючих пар і димів, гашишами і подібними наркотиками, а вкінци музикою, співами і танцями, доводили вони себе до екстази та до пароксизмів, здавали ся тодї людям чимсь висшим, могутнїйшим і надавали значінє правди і оракула тому, що говорили або робили в тім станї. Чарівник, що міг сам викликати в собі об'яви сну, мав також силу зробити з душею, що йому подобало ся, ви-

---

[1]) Peschel, Völkerkunde, Taylor, Primitive Culture, Lang Myth, Ritual and Religion, Frazer The goulden Bough, Andre, Ethnographische Parallelen u. Vergleiche, Weicker, Der Seelenvogel, Hock, Die Vampyrsagen, Negelein, Bild, Spiegel u. Schatten im Volksglauben (Arch. f. Religions), Roscher, Ephialtes і и.

[2]) Прошу порівнати статю S. Freud'a, Die Traumdeutung (1900) і Рошера Ephialtes (1900).

гнати душу з тіла, післати її куди небудь або перемінити. На тій основі повстало знов богато тем: в них головну ролю грають так важні і часті в казковім житю переміни, а далї всілякі пригоди чарівників, погонї, подорожі до неба або до пекла і т. п.

Обдарований висшою силою умів чарівник виганяти злих, упертих духів, заклинати недуги, що були послїдком шкідливої роботи демонїчних сил і розвязувати надприродні загадки... Чарівник панує одним словом над душею.

Душа-ж показуєть ся примітивним народам під всякими видами, як дух, тїнь, миш, вуж, птах. Відповідно до того стрічаємо ся з казковими мотивами, що сила чоловіка росте паралєльно з тїнию себто з її убутком, що царівни переміняють ся в миші або в вужів, які знов подібно як душа мають силу оживлюваня і лїченя, що перемінені люди лїтають часто як птахи [Ґрім, Deutsche Mythologie, 4 вид. II, 690] і т. д. і т. д. Душа може перебувати не лише у крови, але також і в слинї, — звідки важна роля слини при уроках і лїченю — в волосю, звідки богато мотивів як утрата сили через знищенє або спаленє волосків, шуканє 3 волосків, пізнаванє по волоску і т. и., і в образї, до чого знова привязина цїла ґрупа мотивів.

Одначе сими поглядами не вичерпують ся ще жерела казкових мотивів. Рішаючий вплив на повставанє казок мали також антропоморфічні погляди на природу; тут треба шукати початків численних мотивів, де виступають зьвірі, дерева, ростини (прим. лїлїї сплїтають ся на гробі залюблених), камінє (оповіданя про скаменїлих людий), земля, сонце, місяць, зьвізди і иньші сили природи.

Третїм з ряду жерелом повставаня казок були події зі звичайного житя, що звернули на себе чим небудь увагу, хотьби не належали зараз до найважнїйших. Типи проворної дївчини або мудрого пастуха стали осередком ріжних оповідань, що могли бути колись цїлком звичайними подіями в певній стадії культурного розвою. До того самого відділу треба також зачислити богато оповідань про представників поодиноких станів і заводів, як приміром про майстерного злодія, мудрого судію і зручного будівничого.

Автор доходить отже до результату, що поодинокі мотиви витворили ся з об'явів нашої душі, з станів підчас сну і екстази та зі звичайних подій. Сей погляд ілюструє він далї розбираючи старинні европейські і індийські казки.

В старинних казках територій положених над Середземним морем видить автор богато мотивів, з якими стрічаємо ся у примітивних народів і які що до ґенези можна підтягнути до трьох висше вичислених катеґорий. В вавилонських і ассирійських переказах і леґендах,

в чудовій плетїнцї мотивів в Одисеї, і в зручних, фантастичиих оповіданях в 1001 ночі і в останках египетських казок, приміром в казцї про двох братів і в оповіданях Геродота про мистецького злодія, пробивають ся на кождім кроцї слїди примітивних вірувань або дійсних подій, які сплетені з собою рядом ново сконструованих мотивів, викликаних даною потребою. При тій нагоді розслїджує Leyen докладнїйше конструкцію казок, виказує як прості бувають їх завязки і як відтак розширюють ся через оживлене акції, а головно через подвоюване себто подвійне оповідане тої самої події, хочби і в трохи зміненім виді, і через додаване иньших подібних мотивів. Вияснює, як творять ся казки з иньших, які условя потрібні, щоби з кількох казок повстала одна і характеризує поодинокі античні казки та підчеркує їх самостійний кольорит і спосіб розумованя.

По тих вступних студіях, що до речі сказавши займають ³/₄ працї, вертає автор до тої точки, з якої вийшов, себто до індийських казок, що заховали ся в більшій скількости збірок і редакций між иньшим в найголовнїйших Kathâsaritsâga (з 12 ст), Siddhapati, Cukasaptali (70 оповідань попугая), Vetalâpancavimçati (25 оповідань духа), Sinhâsanadvatrimçati (32 оповідань трону), Панчатантра і Гітопадеша, і присьвячує їм три роздїли детайльного розбору. Подібно як при творах античного походженя, аналїзує він і тут поодинокі збірки і мотиви, причім в окрема розбирає т. зв. рамкові оповіданя, казки з переміпами, оживлюванями, теми про вражливість і бистроумність, про людий з чудесними прикметами, про мову при помочи знаків та мову зьвірят і казки про вдячних зьвірів. Рівночасно порівнує автор мотиви індийських казок з европейськими, азийськими та африканськими з над Середземного моря, виказує між ними ріжницї і схожости і рішає на основі характеристичних прикмет кождої ґрупи, приналежність і вітчину поодиноких тем і мотивів. Богатий матеріял позваляє йому винайти характеристичні прикмети індийських оповідань між иньшим їх штучність і видержаність тону та акції аж до остатної траґічної хвилї, і уживати того як рішаючий момент при означуваню походженя даного мотиву.

Свою працю закінчує автор розбором і критикою теорії Bédiers'а про індийські новелї, квестіонуючи її результати.[1]) Розвідка автора носить на собі пятно невикінчености і фраґментарности, але послугує ся

[1]) Обширні неґативні оцїнки дали також Cloëtta в Archiv т. 93, стор. 206 і д. Euling в Anzeiger f. deuts. Altertum, т. 23, стор. 265 і д. Pillet в Das fableau von den trois Bossus Manestrels (Галле 1901) і Des Granges в Romania, т. 24, с. 136. Пор. Leyen стор. 292 і д.

ся великим матеріялом. З численних примірів видно, що автор обгорнув добре свій предмет, і що радше дає менше, чим більше з того, що знає. Декуди бажало-б ся навіть, щоб автор трохи докладнійше задержав ся над поодинокими темами і мотивами, а не обмежував ся лише до натяків і перелетних заміток; але се мусить ся йому дарувати, зваживши на його вступні уваги. Варта б одначе, щоби автор користував ся більше літературою до поодиноких мотивів і нотував їх пильнійше, коли не для улекшеня роботи иньшим, то принайменьше для ліпшої контролї — і коли се йому можливо, а можливість при добрій воли знайдеть ся, — щоби сягнув і до скарбівнї славянської устної словесности, яка певно дасть йому не одну цїнну вказівку і не один причинок до пізнаня, повставаня, перемін і вандрівок казок і мотивів взагалї. Замічу вкінци, що побіч усїх цїнних заміток і висновків, не устеріг ся автор і від односторонних, натягнених поглядів, яких мило-б було не бачити в другім, повнім виданю отсеї цїнної працї. *З. Кузеля.*

Др. В. Щурат — Українські джерела до істориї фільософії. Історично-фільософічний начерк, Льв., 1908, ст. 32 (з „Дїла“ 1908 ч. 59—64).

Др. Іван Копач — Знанє фільозофії на Руси (Критичні замітки). (Дїло 1908 ч. 84).

Др. В. Щурат — Аби баламутство не ширило ся. (Відповідь д-рови Іванови Копачеви). (Дїло 1908, ч. 89 і 90).

Ся полєміка інтересна, з становища історії української культури, не повинна пройти незазначеною на сторінках нашої часописи, а почуваю своїм обовязком зробити се я, тому що в сю полєміку втягнено й моє імя і мої погляди. Перше одначе, нїж перейду до самої справи, мушу сказати два слівця з приводу сеї полєміки.

Вона розвела ся в незвичайно горячу пору, під час атентату на намістника Галичини, на сторінках головного полїтичного орґану галицької України. Статї дра Щурата явили ся у нїм три тижнї перед атентатом, замітка дра Копача з приводу їх — три днї по атентатї, що з такою небувалою силою заворушив галицьке житє. Коли переглядаю сї статї тепер і пригадую собі ті безконечні балачки в польській пресї і в польській суспільности, що в сїм терористичнім актї, в сїй формі полїтичної боротьби (так часто практикованій в самих польських кругах і просто апотеозованій польськими національними пророками) бачуть симптом „нечуваного здичіння української суспільности“, його „повного розкладу“, „некультурности“ і такого иншого — не знаю чому дивувати: чи безмежній гіпокризії чи бездонній іґноранції сих людей у всїм, що дотичить українського житя. От подивіть ся, що подавала ся гайда-

мацька преса своїм читачам підчас нечуваного заворушення, польських погромів і диких нападів на українських жінок і дітей: два „любомудрці“ преспокійно спорили ся на її шпальтах про степень популярности неоплятонізму в старій Руси. Не буде се мабуть компліментом для часописи — бо безперечно сей спір більше надавав ся для котроїсь з наших наукових часописей, де і міг би бути ведений спокійнійше і основнійше, ніж у фейлетонах щоденних, — але факт для нашого житя незвичайно характеристичний. Ах, українській суспільности, настроєній незвичайно сумирно, незвичайно охочій утечи під „сінь“ культурної, наукової роботи від тих боїв, в які втягає її завзяте і упертість її національних противників, — меньше всього можна зробити закид з воєвничости, бойового запалу, не кажучи вже про „здичіннє“ або „некультурність“.

Переходжу до самої річи. В своїй статї др. Щурат поставив своїм завданнєм прослїдити — те що можна б назвати з найбільшим правом — рефлекси або відгомони грецького християнського неоплятонізму і західно-европейської схолястики на Україні. Він пригадує, що грецькі церковні письменники, так популярні на Україні, стояли під впливом неоплятонізму і через їх писання певні ідеї неоплятонізму і взагалї грецької фільософії переходили на Україну і навіть — в певних ослаблених, елементарних формах, повторяли ся українськими письменниками. Такі гадки про перенесеннє через християнську лїтературу певних ідей грецької фільософії не нові (звертано увагу на деякі погляди ґностиків, дуалїзм), але справа ся не висвітлена відповідно й пригадка дра Щурата й кілька поданих ним ілюстрацій можна б було з подякою прийняти й побажати, щоб у дальших працях він дав більше фактичного, аналїтичного матеріалу не просто exempli gratia, а щоб зміркувати розміри й інтензивність порушеного ним явища. Можна б було притакнути і його гадкам про інтерес, який може мати слїдженнє сих рефлєксій для загальної історії фільософії (хоч тут узятий ним титул „Українські джерела для історії фільософії“ рішучо за претенсіозний і обіцює більше ніж скільки можна дати). Але др. Щурат занадто дав себе потягнути порушеній темі і виступив в своїй статї з таким поглядом: „Ті самі письма християнських схолястиків Сходу, що заплоднювали уми фільософів Заходу в IX—XIII вв, були почавши від XI в. популярні і на Україні, були через довгий час віків не лиш головною лектурою, але й першими учебниками України. Завдяки тій обставині Україна вже в перших двох віках свого духового житя[1]) віддихала

[1]) Вираз трохи дивний; чи думає автор, що духове житє на Україні почало ся тільки з християнством?

тою самою атмосферою, оперувала тими самими найвисшими понятями філософії, що й сучасна їй західня Европа“ (с. 5).

Я не належу до людей, які б мали охоту нахиляти in minus оцінку староруської культури; ставлю її високо (див. т. III моєї Історії) й дуже радий був би, як би мині др. Щурат чи хто иньший довів спеціальними студіями, що наша українська суспільність тих віків XI—XIII вв.) справді „оперувала найвищими понятями“ тогочасної фільософії Сходу і Заходу. Але сього не довів досї ще ніхто і так само др. Щурат.

Др. Копач в своїй замітцї зробив одну справедливу увагу про діспропорцію між фактами, на які вказав д. Щ. і тою загальною характеристикою, яку я отсе навів; якби др. Щ. не вразив ся був безпотрібно-різкою манєрою заміток свого антаґаніста і під їх впливом звів був свої виводи до властивого розміру, то не потрібував би й опонувати моїм виводам про стан староруської освіти й культури, на які покликав ся при тім др. Копач. Але др. Щурат на різкий тон дра Копача відповів ще різшим і більше подбав про те, щоб зробити враже́ннє непомильности своїх поглядів на читачи, ніж уставити те реальне, що дають дійсно його спостереження для зрозуміння нашого культурного житя XI—XIII вв. А се реальне — се істнованнє тільки рефлєксів (інтересних безперечно) грецької фільософії в нашій книжности, але не самостійне оперованнє фільософічними понятями, чи методом сучасної фільософії. Др. Щурат на потвердженнє й ілюстрацію свого погляду вказав на дві памятки: Послание Никифора і Слово о полку Ігоревім. Але послание Никифора не тільки що не було твором свійським — бо вийшло з пера Грека, хоч і було призначене для місцевого „любомудрця“, але й не було чисто фільософічним, а моралїстичним трактатом, написаним, як дуже інтересно завважає др. Щурат, під впливом трактата Ів. Золотоустого про вихованнє дїтей—знов таки не зовсїм фільософічного, а моралїстично-педаґоґічного твору, отже само являєть ся тільки рефлєксом фільософічних доктрин на ґрупі моралїстики. Що до Слова о полку Ігоревім то тут, навіть як би можна було довести залежність деяких виразів і поетичних образів від психольоґічних чи онтольоґічних поглядів грецької фільософії, то були б се дуже далекі рефлєкси. Автор напр. сам признає, що залежність призвища „Осмомисл“ від пітаґорейських поглядів тільки можлива, чи імовірна. Але взявши навіть се за факт — чи єсть тут свідоме оперованнє фільософічним терміном, се велике питаннє, коли автор „Слова“ міг знайти в якімсь перекладенім творі, як допускає д. Щ., вираз осмомислиє в значінню superbia. Так само з виразом „розтекати ся мислию по древу“, коли навіть він справдї стоїть в звязку не з звичайним деревом, а з льоґічним „деревом Порфірія“. З середновічних збірників афоризмів, як „Пчела“ й

иньші, до наших книжників перейшли відірвані вирази, фрази, афоризми з античної драми, — щож — чи на тій підставі можемо сказати, що сї книжники жили в атмосфері античної культури I—IV вв., оперували ідеями античної драми? Півсвідомо або несвідомо повторювані вирази — і свідоме, методичне оперованнє певними понятями, виводами і т. д. — се дві річи різнї. І тому кажу, що при теперішнїм матеріалї, який маємо про стан освіти в старій Руси, в найлїпшім разї в Слові о полку Ігоревім можна бачити рефлекси грецької фільософії. Але й їх треба вибирати обережнїйше, а не зводити односторонно до одного джерела. Слово, як ми вже знаємо тепер (пор. хоч би його характеристику в тімже III т. Історії) стоїть одною ногою на старій свійській поетичній традиції, що опирала ся на нашім старім фолькльорі, другою — на книжній візантийській мудрости. Коли автор віру в пророче значіннє сна виводить з неоплатонської фільософії, а з символїкою чисел відсилає до Хальцидія і Нікомоха, то тим дуже сильно підриває довірє до своєї методи, бо віра в сни або спеціальне значіннє певних чисел — се річи і далеко ширше розповсюднені й далеко старші нїж неоплятонська чи якась иньша грецька фільософія. Я думаю, що далеко вдячнїйшою задачею було б викритє впливів і рефлексій грецької фільософії — не так в чистих її формах, як дорогою екзеґетичних, доґматичних і моралїстичних писань — на творах наших проповідників, моралїстів, екзеґетів, нїж у такім складнім творі як Слово.

Сї замітки вважаю потрібним піднести особливо з огляду на пляни дра Щурата що до дальших занять в сїм напрямі і рекомендую йому розважити їх sine ira et studio, хоч вони походять не від фільософа ex officio, а від історика культури, якому староруська фільософія також інтересна тільки як складова частина староруської культури.

Два останнї роздїли інтересної статї дра Щурата присвячені пізнїйшим вікам. Тут теж demonstrandum est сказане про впливи празького інтернату і краківської бурси на культуру суспільства українського — то значить на людей, які попадили в сї інтернати не розірвавши ще звязей з своєю суспільністю і національністю, і не розривали їх перейшовши через сю науку. Останнїй роздїл присвячений спеціальному питанню—де вчив ся П. Могила в Парижі; автор вказує, що в єзуітській колеґії La Fleche, і се безперечно інтересно. *М. Грушевський.*

Akta grodzkie i ziemskie z czasów rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie, wydane staraniem galicyjskiego wydziału krajowego, т. XIX, Льв. 1906, с. XXXIV+855, 4⁰.

Девятнайцятий том „Актів“ замикає публїкацію східно-галицьких

записок судових з середніх віків. Обіймає він записки судів: земського в Переворську (1458—1506), два роди земських галицьких: perpetuitatum liber (1475—1495) і iudicialis liber (1476—1497) (подібний, хоч і ще докладно не розмежований, поділ стрічаємо в XVI в. в Сяноцї), записки галицьких коморників земських, дальше записки галицьких судів ґродського (1473—1487) і земського (1439—1503), уривки белзьких ґродських (1465—1479), цїлий ряд ґродських буських (1499—1506), уривки ґродських любачівських (1503), уривки вічевих (1446) та львівських земських (1452—1476) і ґродських (1466—1494), вкінцї акти підкоморські львівські (1466—1495), перемиські (1472—1570) і сяніцькі (1511—1546). Акти переворські та львівські служить продовженєм оголошених вже в 13, 14 і 15 томах сеї публїкації. Акти галицькі, воєводства белзького та підкоморські починають нову серію записок.

На вступі уміщена розвідка А. Прохаски про матеріял, який містить ся в оголошених записках. По короткім загальнім оглядї переходить до обговореня запикаючих феодальних відносин, захованих ще в Ярославщинї у Ярославських та Пілецких; ширше розводить ся над судами підкоморськими, з яких так мало записок доховало ся з середнїх віків. Уряд підкоморіїв на Руси датуєть ся від часу заведеня польського права (1435), перед тим всї функції підкоморіїв сповняв королївський староста в асистенції шляхти при помочи старцїв—свідків. По введеню польським правом прінціпу автономії шляхти, права старости переходять на земських урядників, між котрими перше місце займає підкоморій як сторож приватної земської посїлости, вибираний з поміж шляхти даної землї. Скоро обіймає він провід між шляхтою в її боротьбі з централїстичними заходами правительства. Про сей уряд старають ся навіть такі потентати як Ярославські, Кміти і ин., а підкоморський титул ставлять на передї—хоч би і перед титулом ґенерального старости руського. Спір за землю належав до земських судів, підкоморій лише визначував границї. На підставі заприсяжених зізнань свідків сипав граничні кіпцї, а де терен був не до переходу, там зазначувано се цїле місце яко границю або сипано кіпцї проти звичаю в зимі по ледї. Малолїтним застерігано право по повнолїтности відновити процес. Сторони накладали на себе звичайно vadium, що доходить і до 1000 зл. Возний був теж доконче потрібною особою правною при такім актї. Він брав лопату від підкоморія до сипаня, він також оголошував рішеня і на кінци проголошував непорушність границї.

Відложеня справи не легко було добитись, лише тяжка хороба, предложенє важних документів або врештї в разї великої суперечности сторін і свідків, а непевности справи відкладано справу на час до намислу і мирного полагодженя справи. В разї полюбовного суду підко-

морій був звичайно суперарбітром і виконавцем рішеня суду.

Вартість свою мала лише ріля, дуже примітивно оброблювана. Висилки збіжа за границю ще не знано. Модними в ті часи були ставки, які кождий для себе закладав. Ліси ще не були предметом спорів, застерігано лише собі вільне уживанє для себе і своїх селян. В королївських і великопанських маєтностях звертано увагу на лови.

В кінцевій части реферату подано жерела записок і зіставленє їх в окремі таблиці на підставі архівальних означень.

Подамо кілька своїх заміток з приводу поданих тут матеріялів.

XV вік був часом скорої еволюції в українських землях в користь польського суспільного устрою. Давні порядки заховують ся лиш де не де в формі звичаєвих норм, заникають вони одначе дуже скоро, що годї їх пізнїйше подибати. В записцї під ч. 2592 маємо таку згадку про видаванє слїдів злодія — правдоподібно останок колишнїх копних судів.

Давні руські і литовські уряди тратять своє значінє і сходять до цїлком підрядних. Такими були тивуни і воєводи, що опинили ся на становищи начальників малих містечок (стор. 147, 451, 487, 589).

Людність поділена на два стани, вільних і невільних. Вільними були: шляхта (generosi, nobiles), міщане (cives) і Жиди, котрі творять вже великий процент по містах випираючи досить ще численне руське населенє. Невільні, селяне (famosi), без права виходу (illiberi, kalanny, tributarii) мають невеликі ще розмірно обовязки для двора. Розповсюднювалось при кінцї XV віка німецьке право, котре давало дідичам більше доходу, а населенє радо його приймало в огляду на привилеї звязані в сим правом.

В західній Галичинї часто подибують ся села на волоськім праві, а можна б догадувати ся, що і в північній воно не було чуже. Що до народности, то Поляки дають ще малий розмірно процент, найбільше між шляхтою, де асиміляція поступає скоро на перед. Сільська неприви-лейована людність заховуєть ся по тій причинї відпорнїйше і поглочує навіть чужі осадчі елементи. Латинські парохії густою сїтию обсїли руські землї, одначе селянин беручи за одно обряд, народність і суспільну верству держав ся відпорно перед зусилями в тім напрямі.

Не видко лише тут тої великої культурної і цивілїзаційної місії польської, яку редактор хоче бачити на кождім місци. *Т. С.*

Ignacy Tadeusz Baranowski — Z dziejów feudalizmu na Podlasiu. Rajgrodzko-Goniądzkie „państwo“ Radziwiłów w pierwszej połowie XVI wieku (Przegląd Historyczny, 1907, I, ст. 62 –74, II, ст. 158—169).

Автор, на підставі переважно Метрики Литовської, оповідає про

один з яскравих зразків старого клясового житя на Підлясю (в давнїйших землях Дорогицькій, Мельницькій та Більській) — про „seniorii“, „państwo“ Райгородсько-Ганязьке Миколая Радивила, воєводи виленського, в північнім Підлясю, що ранїйше, за Олександра I, належало Михайлови Глинському. Радивил одержав сей чималий шматок на виключних правах: добув собі „exempta“, зовсїм як середньовічні іммунїтети, і не підлягав нї польським нї литовським установам: єдиний суд признавав він — суд короля. Почуваючи себе необмеженим господарем, Радивил почав поширяти своє „państwo“ — почав притискати сусїдню шляхту і довів її до того, що вона, бачивши свою безсильність, з доброї волї (!) зрікала ся своїх великокняжих привілеїв, зрікала ся права на свої маєтности, щоб тільки одержати від Радивила право на них, як на „лен“ тільки. Помаленьку Радивил стає піби справжнїм великим князем в своїй „державі“, шляхта шле до нього „челобитя“, а він зве її своїми „слугами“ і в відповіди на „челобитя“ наслїдує навіть стиль королївських грамот. Радивил має двір — копія королївського в мінїятюрі: є свої крайчі, підскарбії, надворні маршалки і т. и.

Доходи Радивила були не малі: селяне платили по золотому від волоки, а крім того платили й натурою: від волоки по гусцї, по 2 курки, по 40 яєць, в инших місцях — по 2 корцї вівса; крім того було всяке мито ($^2/_3$ судового ішло на пана); платили „огродники“, „сольники“ (по бочцї соли), „осочники“ і бортники, ловцї і стрільцї, мельники. Мав він доходи з бобрових гонів, з продажу лїсу і смоли — останню комерцію проводив у спілцї з капіталїстом підлясько-більським Сегеневичем, „nie będąc zresztą bynajmniej zbyt uczciwym wspólnikiem“ (ст. 164). Нарештї крім ярмаркового та торгового, вигадав спеціальне мито — пашпортове: кожден хто йшов або вертав ся з Прусів, мусїв заплатити на пана по 2 гроші. Се давало за рік 150 коп.

Цїкаво, як разом з тим Радивилївська „держава“ поширювала ся. Кольонїзуючи для короля споконвічні лїси, Радивил не забував і за себе. Був такий випадок: почав він кольонїзувати для короля Довгу-Луку; враз забирає у війта королївський привилей, дає диплььом від себе і прилучає маєтність до своїх земель. Не дурно пізнїйше, коли зроблено слїдство, то виявило ся що віддеглість між „старими і новими границями“ доходила подекуди 4—6 миль! Але найефектнїйший епізод — се з кишинським королївським двором. Се було улюблене місце королїв: Витовт, Жиґимонт Кейстутович, Казимир Ягайлович, Олександр — усе там пробували. Але Радивил велїв „двор Кишинскій молчкомъ изжечи“, а на його місце вибудував свій власний двір і прилучив до своїх Ганядзьких маєтностей. Аж син вже Миколая мусїв „подарувати“ королеви сей двір.

Але вмер ґеніяльний „збирач земель підляських“ і все пішло внівець: дещо треба було королеви „подарувати“, дещо повертати иншим хазяям, дочки поділили решту, і Люблинська унія не застала вже тої держави в державі, з власним військом, власними підданими усякого стану, залежними тільки від свого пана, що має над ним необмежену власть, судив їх, накладав на них податки, навіть пробував з королем воювати...

Де причина такого явища? Автор відповідає на се, що винен був внутрішній устрій В. Кн. Литовського, невироблена, первісна адміністрація, недостача сильної централїзації, і що аж Люблинська унія завела як-не-як таку як треба самоуправу поодиноких земель, „nadała kierunek bardziej demokratyczny rozwojowi państwa“ (ст. 169). Але далї сам автор признає, що ідея рівности усіх верств шляхти була тільки на папері (wprowadzona była tylko do ustawodawstwa), але ніколи не увійшла справді в житє. Ото ж бо й є! Скільки б і яких би не писало ся і не видавало ся „найдемократичнїйших“ законів, але коли певна суспільність, через десятки літ по „демократизації“, дає такі квітки як Ярема Вишневецький в одному кутку України, а Diabeł Łańcucki — в другому, то тут вже скільки б хто не писав законів, скільки б не реформував адміністрацію, нічого не пособить... Очевидно причини треба шукати глибше, і не зверху, а в серединї... *В. Доманицький.*

Stanisława Oświęcima dyaryusz (1643—51), wydał Wiktor Czermak (Scriptores rerum Polonicarum t. XIX), Краків, 1907, ст. LXXV+137.

Ніяка доба нашої історії не виказує так великого числа ріжних лїтописий, хронїк, мемуарів, діяріїв і ин. родів історичної лїтератури, як Хмельниччина. Се й цїлком природна поява з огляду на вагу сього народнього визвольного руху й на велике число держав та народів, які сей рух загорнув у сферу своїх інтересів. Богато з них вийшло сучасними друками, инші лежать у рукописях дожидаючи свойого виданя. Перед кількома роками видала краківська академія наук одну таку мало звістну лїтопись, а саме „Annales“ Ст. Темберского, яка одначе не принесла для виясненя згаданих подій майже нічого нового. Тим більше інтересною являє ся публїкація дневника Освенціма.

Видане дневника попереджене просторим вступом. Видавець, д. Чермак, подає до відома, що дневник сей переховав ся в одинокій рукописи в бібл. Оссолїньских у Львові (ч. 224) і то неповний. Бракує частин від половини грудня 1647 р. до кінця 1649 і з 9-ти місяців 1650 р., які загинули. Між ученими, які досї хіснували ся тим дневником або й видали його частини називає видавець Пшиленцкого, Шайноху і Кан-

тецкого, не згадує однак нічого про проф. Антоновича, котрий видав найзамітнійші частини сього дневника в російськім перекладі в „Кіевскій Стар." 1882 р. Богато місця присвячено історії родини Освенціїмів і житєписи самого автора дневника, зладженій головно на основі даних самого ж дневника. Станіслав Освенцім походив з дрібної польської шляхти, відбував в рр. 1626—43 воєнну службу, потім проживав на дворі Конєцпольских, з якими відбув подорож за границю. Від р. 1650 остає в тісних зносинах з Любомірскими, а головно з маршалком кор. Юрієм Любомірским. Був під Берестечком, одначе в битві не брав участи, висланий против Костки Наперского. Історичну ролю відограв як висланник Ю. Любомірского і ґрупи сенаторів на пересправи з шведським комендантом Віттенберґом в Кракові з поч. падолиста 1655 р.

Про се, що властиво нового дає дневник Освенціма і на скільки він збогачує наше дотеперішнє знанє описуваних ним подій, не подає видавець ніяких вказівок, хоча сього перш за все у нього можна би домагати ся. Само по собі не тут місце доповнювати сей немилий пропуск. Для характеристики великої ваги сього дневника, на яку звернув увагу вже й проф. Антонович, згадаємо хоч би й отсе: Майже всї сучасні літописи, а навіть теперішні історики (Костомарів, Кубаля) представляють відносини між Лупулом та Хмельницьким в справі женячки Тимоша так, немов то Туреччина наказувала Лупулови видати дочку за Тимоша, сей одначе опирав ся сьому із-за низкого походженя жениха. Освенцім противно каже, що Туреччина всїми способами опирала ся сьому подружу і посилала молдавському воєводі погрози, коли б важив ся вволити волю гетьмана. Се представленє сеї справи знаходить повне потвердженє в реляціях австрийського посла в Царгороді Реніґера і в справозданях, які семигородські аґенти посилали Ракоцієви. Або так вославлений сучасною і новою польською історіоґрафією кн. Ярема Вишневецький являє ся у Освенціма в зовсім иншім світлї; Освенцім прямо згадує, що Вишневецький — як кажуть — дав підкупити ся Ракоцієви і задумував державну зраду; і се також находить свое повне повтверджене в переписці Ракоція виданій Сіладієм (Szilágyi). Думаємо, що сї дві подробиці доволї мітко характеризують солідність жерел, якими хіснував ся автор дневника та його правдомовність.

Що до способу виданя дневника з признанєм зазначуємо, що пропущено тут всякі безвартні заграничні відомости та відомі з инших видавництв листи.

Не все щасливий видавець у своїх замітках до тексту. Напр. на ст. 249 згадує Освенцім, що Ракоцій проживав в марті 1650 р. в замку Маковіца, щоби лекше інтриґувати против Польщі, при чім пояснює д. Чермак, що се відносить ся до князя Юрія II Ракоція. Між тим з листів

виданих Сіладієм (Hercz. Rákóczy Zsigmond levelezése, Törtenélmi Tár 1890) виходить, що князь Юрій жив тоді в Феєрварі, своїй столиці, та що ся замітка належить до його брата Жиґмонта. Се важне тому, що Освенціїм в тімже місци виразно зазначує, що князь Ракоцій про Польщу не дбає і вдоволений своїм семигородським князівством. На ст. 250 при згадці Освенціїма про „duńskich“ козаків дає видавець знак оклику (sic!). Видавець як спеціаліст до сеї доби повинен знати, що сеї форми „duński“ місто „doński“ вживано постійно в сучасних листах, справозданях і т. и. Не вже ж д. Чермак думав тут про якпх то козаків з Данії?

На кінець ще одно непорозуміне. У вступі згадує д. Ч. про подорож Парчевича до Хмельницького (ст. LXVII) і цитуючи з Валєвского (Hist. wyzwolenia Polski) наводить його справоздане як доказ великого знищеня области між Бечом і Сокалем спричиненого походом Ракоція 1657 р. Коли б видавець заглянув до автентичного виданя сього справоздаНя (в Archiv f. öst. Gesch. Bd. LIX) переконав би ся, що Парчевич переходив ті землї перед приходом Ракоція і що наведені слова належать до областий між Ярославом (не Бечом) і Сокалем.

М. Кордуба.

Акты шведскаго государственаго архива, относящіеся къ исторіи Малороссіи, 1649—1660 (Архивъ юго-западной Россіи, часть III, томъ VI). К., 1908, ст. 58+419.

Вмішане шведського короля Карла X Ґустава в першу північну війну надало загальному положеню справ новий, несподїваний оборот. Бистрі успіхи шведського оружя і зручні дипльоматичні заходи для приєднаня сусїднїх держав виявили Карла X Ґустава найнебезпечнїйшим ворогом Польщі і пересунули точку тяжкости цїлої сеї війни зі сходу на північний захід. Починаючи з кінця 1655 р. старає ся Польща помирити ся, хоч би й за цїну деяких уступок, зі своїми дотеперішнїми головними противниками: козаками і Московщиною та всї свої сили звернути на Шведів. Однак і Карло X Ґустав розвиває енерґічну діяльність, аби з Московщиною і Хмельницьким удержати добрі зносини і дійти з ними до порозуміня в цїли спільного дїланя против Польщі. Переправи з Москвою розбили ся, і тут польська дипльоматія при помочи австрийської взяла верх та довела до відомого договору у Вильнї; за се удало ся Шведам приєднати козаків і спонукати їх до уложеня союзної умови в Корсунї 6 жовтня 1657 р.

Отсї шведсько-козацькі пересправи поясняють у многім загадкову полїтику Хмельницького у останнї роки його житя. Тому на сю сторону справи звернули вже з давна свою увагу дослїдники сеї доби. Богато

матеріалу находимо у видавництві Сіладія (Szilágyi): Erdély és az északkeleti háboru; важні причинки видав далї К. Віблїнґ: Diplomácziai okmányok (в Törtenélmi Tár 1893 р.), як вислїд своєї поїздки для дослїдів у шведських архівах.

Почин до видавництва, якого заголовок ми отсе навели, дала київська археоґрафічна комісія, висилаючи в 1898 р. покійного Н. Молчановського до державного архіва в Штокгольмі. Молчановський зібрав доволї богато інтересного матеріялу, вихіснував головно відділ „Cosacica", що обіймає роки 1654—1747, доповняючи його актами з иньших відділів. Незвичайно богаті змістом донесеня шведських кореспондентів в Ґданську за рр. 1649—1656, які займають кілька томів, вихіснував видавець лише в малій части, відкладаючи повне видане отсих „Dispacci" на пізнїйше. Зі збірки Молчановського війшли в отсе видане акти, що належать до часів Хмельницького і Виговського.

Видані акти дуже неоднакові що до вартости і ваги новин, які приносять. Інтересний напр. дневник подорожи шведського аґента І. Маєра, який в р. 1651 вертав з Бакчисараю через Молдавію, Покутє, Львів у Швецію, був 3 дни (20—23 червня) в польськім таборі під Берестечком і подає богато культурних і полїтичних заміток (№ 4—8). Замітна інструкція козацькому дипльоматичному аґентови, монахови Данилови, до шведської королеви з 28 червня 1654 р. (№ 18) та така ж інструкція з жовтня 1655 (№ 30). Нове світло на становище Радзейовского у шведсько-козацьких переспразах кидають слїдчі протоколи його зізнань по увязненю в Маріенбурґу (№ 83, 88, 90), які вказують між иншим на причину відступленя Хмельницького від облоги Львова в падолисті 1655 р. та хвилевого непорозуміня між гетьманом та Шведами під той час. Для умови гетьмана з Татарами під Озірною (20 падолиста 1655 р.) важний „Diarius processus exercitus Zaporouiensis cum hano" (№ 33). Все таки найбільше замітні акти, що належать до останнїх місяців перед смертю Хмельницького і дають незвичайно богато нового матеріялу для виясненя загадкової полїтики гетьмана у той час. Сюда належать перш за все основні інструкції шведським послам Тернешельдови (Törnesköld) і Велїнґови з 25 вересня 1656 р. (№ 64) та Лїлекроні з 10 цвітня 1657 р. (№ 94) до козаків, з яких слїдно, що Карлови X Ґуставови треба було головно розірвати союз між Хмельницьким та Москвою і спонукати Татарів до нападу на Московщину. Листи Лїлекрони з Чигирина з 22 червня (№ 102), 8 липня (№ 106) і 7 серпня 1657 р. (№ 107) вказують на причини із-за яких старий гетьман вважав конечною річию не зривати рішучо з Москвою, дають живий образ роздорів між козацькими полковниками безпосередно перед смертю Хмельницького та кидають деяке світло на хитру полїтику Ви-

говського в той час. Отсї листи подають важне доповнене образу, який змалював у своїм справоздапю царський посол Іван Желябужський, що під тоту саму пору перебував в козацькім таборі (вид. в Русс. истор. библіот. т. VIII, ст. 1235—92). Вкінци згадаємо, що Лілєкрона подає в своїм останнїм листї дату смерти Хмельницького 27 ст. ст. липня (6 серпня) 1657 р., яка вповнї годить ся з датованєм Виговського (в листї до путивльського воєводи) і Желябужського, так що усуває вже всякий сумнів що до сеї справи. Як безпосередну причину смерти гетьмана подає шведський посол незвичайне подразнене і обурене поступком полковника Антона Ждановича (який в рішучій хвилї покинув Ракоція), наслідком чого наступив апоплектичний удар і по 6 днях смерть.

Ось і все замітнїйше з сеї нової публїкації. Иньші акти не представляють великого інтересу. Вони здебільша повторюють відомі вже з инших жерел події, або містять звичайні вислови чемности, пересилані з одного двора у другий. Замітити треба, що далеко не всї акти сеї збірки печатані у перве. Деякі відомі вже із публїкацій Сіладї „Erdély és az északkeleti háboru“ (24 актів) та „Okmánytár“ (1 акт), Міхаловского „Księga pamiętnicza“ (1 акт), „Памятн. Кіев. ком. III“ (2 акти), що й у замітцї при дотичних актах зазначено. Не зазначено однак, що й акти чч. 84 і 113 вже друковані в збірцї Віблїнґа (Törtenélmi Tár 1893, ст. 688 -92 і 699—700); отже на загальне число актів 128, 30 друковано в друге. Що до способу виданя вважали би ми метод уживаний в Нїмеччинї і Франції (модернїзоване правописи з задержанєм одначе прикмет мови) лїпшим[1]), а в крайнїй мірі домагали би ся бодай приміненя початкових великих букв до вимогів теперішньої правописи, так як з досвіду знаємо, що в рукописях часто прямо неможливо розріжнити, чи дана початкова буква велика чи мала, із-за чого видавцї примушені тут до довільностий. В нїмецьких і латинських актах замітили ми богато несправлених помилок друку.

У вступі подає д. Молчановський розвідку про зносини Швеції з козаками і Семигородом, починаючи з початків XVII в. Розвідка доведена до р. 1650. *М. Кордуба.*

Antoni Prochaska — Samorząd województwa Ruskiego w walce z opryszkami (Rozprawy Akademii Umiejętności, wydz. historyczno-filozoficzny, т. XLIX, Краків 1907, ст. 269—336).

Автор, опираючись переважно на „Lauda“ соймиків поодиноких ве-

---

[1]) З поглядом шан. автора не годимо ся що до модернїзації в живих мовах памяток, хоч сей принцип і знаходить собі тепер богатьох прихильників; думаємо, що вона задає великі трудности видавцеви і відкриває дорогу для значних довільностей і вагань. Що иньшого чисто ортоґрафічні зміни, як великі букви, знаки і т. и. — *Ред.*

мель Руського воєводства, показує ті способи, якими шляхта, використовуючи право місцевого самоурядовання, боролась з „опришками“, „бескидниками“, „толгаями“, взагалї з так званою „внутрішньою небезпекою“. Ся „небезпека“ для шляхти Руського воєводства була велика: з одного боку — з заходу, в горах „на цїлій лінії Бескиду“, множать ся опришки, гірські „толгаї“, що найбільше виходять з Угорщини та инших сусїднїх земель і то тим частїйше, чим більший ставав вплив турецький на ті землї (ст. 270); з другого боку — зі сходу, йшов небезпечний для шляхти відгомон завзятої боротьби, що велась на Поднїпрянщинї між польською шляхтою, з одного, і українським народом, з другого боку. „Prawie trudną do uwierzenia, a jednak prawdziwą jest wiadomość, że echa grozy z nad Dniepra odezwały się natychmiast w dalekim beskidzkim pasie górskim“ (ст. 285), каже автор; відгукнулась, розуміється, Хмельниччина в землях Руського воєводства від Галицької (273) до Холмської (281); відгукнулись і всї сї безнастанні війни часів Руїни, отже повстання дейнеків, Дрозденка на Поднїпровю в 1665 р. (275), потім у 1683 р. в Делятинї піймано „славного“ Нестера, у якого товариші „єднї були на Українї, а другі на волоській границї (276); відгукнулась „палїївщина“, коли, по словам шляхти в 1702 р. „kozackie zapalają się ignes i nulla fides własnych poddanych“ (277); врештї в половинї XVIII ст. гайдамаччина знайшла тут собі відгомон в нападах Івана Варцаби, Стефана Зеленчука, Бойчука, Івана з Ясенова — товаришів Довбощука, яким співчувала місцева людність і між якими „nie brakło i kozaków, którzy tu z Ukrainy przywędrowali“ (279).

Показуючи способи, що вживала шляхта для боротьби з опришками, автор найбільшу увагу (розділ II і III своєї працї) присвячує шляхтї сяноцькій, якій грозила найбільша небезпека від опришків і яка тому вела перед „w rozwijaniu organizacyi obronnej“ (296). Оборона ся велась таким способом, що шляхта своїми коштами удержувала „сторожу“, т. званих „смоляків“, під командою вибраних на соймиках „ротмістрів“. Ротмістри сї мали строгі інструкції і кождий з них мусїв пильнувати визначеного йому участка гір. Така орґанізація оборони дорого коштувала і тому шляхта сяноцька стараєть ся кошти удержання сеї оборони звалити на центральний уряд, який і призначує на се 20 „ланників“. Крім того шляхта вживала й иншого способу для охорони себе від опришків — вона вела переговори з угорськими панами, і спершу від них, а потім від „посла цїсарського і самого цїсаря“ домагалась заведення „комісій граничних для вдержання від нападів „бескидників“, що ховались по маєтках сих угорських панів. Проте „толгайство“ і напади опришків припинились тільки тоді, коли, як каже автор „i po drugiej stronie Beskidu zapanował spokój, kiedy wpływ mahometański wygasł

w Węgrzech w zupełności, a kraj odetchnął pod panowaniem Maryi Teresy“ (324). Отже се стало ся під впливом фактів зовсїм від сяноцької шляхти незалежних, тому троха незрозумілим являєть ся кінцевий висновок автора, у якому, підносячи цивілїзаційні заслуги сяноцької шляхти, він каже, що „droga cywilizacyi torowana przez ziemian sanockich w lasach i górach Beskidu... doprowadziła w końcu do pożądanego celu (?), do wzrostu cywilizacyi tam, gdzie przez długie wieki panowało tołhajstwo“ (325). Навряд чи проста та надто доволї невдала самооборона сяноцької шляхти мала такі „високі“ цїли.

В „додатку“ надруковано 5 актів: „Laudum“ соймику сяноцького з р. 1647, 1677 і 1699; „Laudum“ сяноцького суду „фіскального“ з р. 1661 і „Ordinatio ludzi pieszych na praesidium ziemi sanockiej przeciwko zbójcom“ з р. 1678. *В. Липинський.*

Archivalien zur neuesten Geschichte Österreichs, I B., 1 H. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 4/1), Відень, 1907, ст. 113.

Перед 10 роками заснована у Відни Комісія для новійшої історії Австрії скоро показала під проводом голови кн. Фр. Лїхтенштайна богато енерґії і житєвої сили. В круг її видань входять публїкації жерел і праць. Одною з точок програми Комісії було прослїдити історичний матеріял, переховуваний в приватних архівах тих панських родів, що давали Австрії визначних полїтичних керманичів і слуг. Висше названа брошура — се початок такого знайомленя з маловвісним історичним матеріялом, серед якого подибують ся річи першорядної ваги. Тут подано огляди шести архівів: Лобковіців (Raudnitz), Шварценберґів (Krumau i Wittingau), Букоа (Gratzen), Дітріхштайнів (Nikolsburg) та Музея чеського королївства (головно архів Траутмансдорфів). Більшість архіваліїв належить до справ дипльоматичних і воєнних, не мало також, і то дуже цїнних, розясняє внутрішню полїтику габсбурської держави (найбільше актів Тайної Ради). Сї огляди, очевидно, переважно загальні, всеж таки позволяють доволї добре орієнтувати ся. З них виходить ясно, що кождому дослїдникови новійшої історії Австрії треба обовязково рахувати ся з описаними архівами; богато дослїдників знайде в них чимало цїнного матеріялу. Для нас важне найбільше те, що криєть ся під титулами: Польща, Московщина (Росія) і Туреччина, хоч і поза тим знайдеть ся неодно. Так прим. в архіві Лобковіців у віддїлї дипльоматичних реляцій і кореспонденцій стрічаємо богато актів з Польщі 1658—1669. У крумовськім архіві Шварценберґів фасцикул 373 обіймає польські справи в рр. 1643—1680, а фасц. 424 подібні матеріяли з рр. 1704—1707. В архіві Дітріхштайнів фасц. 31—39 дотикають польських,

московських, шведських та татарських справ в рр. 1608—1698. Бажано було б, щоби хто з наших істориків познайомив ся близше з названими збірками. *С. Томашівський.*

Paul Haake — Polen am Ausgang des XVII Jhrh. (Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, 1905, I Abt., XV B., 10 H.).

— Die Wahl Augusts des Starken zum König von Polen (Historische Vierteljahresschrift, 1906, 31—84).

Здавна вже привикла історична наука до того, що товчок до дослідів над історією Польщі виходить від німецьких учених. Тепер новий приклад того явища. В останнім десятку літ розбудив ся серед німецьких істориків живий інтерес до Августа II і його політики, коли тимчасом в польській історіоґрафії після маловартих праць Яроховского се поле лежить зовсїм пусткою. З поміж німецьких істориків того часу (Ziekursch, Schmidt) на перше місце висунув ся П. Гаке, автор цілого ряду розвідок про Августа II. Ще 1900 р. появила ся його статя про політичний тестамент Августа II (Sybel's Historische Zeitschrift, 87); в 1901 р. розвідка про визначного саксонського памфлетиста тих часів Вольфрамсдорфа (N. Archiv für sächs. Gesch., 22); в 1902 р. появив ся нарис характеристики Августа (König August der Starke, München-Berlin); дальше статя про Августа і Бріля (Hist. Viertelj., 6); про участь Августа II в турецькій війні на Угорщині 1695—6 (N. Archiv, 24); він також працює над виданєм збірки листів і нарисів того короля, і взагалі майже що року дає докази своєї пильности і — що важнійше — бистрого помічаня і талановитого зображеня предмету. Усе дотепер виявлене має служити тільки вступом до великої моноґрафії про Августа II, опертої на роздобутих автором богатих архівних матеріялах.

Обі висше наведені його розвідки видають авторови дуже корисне свідоцтво. Перша — про стан Польщі при кінци XVII в. малює дуже вірно, живо, але зовсїм безпристрастно й обєктивно політично-соціяльний стан польської держави, стан, який у неспеціялїстів тої епохи може викликати здивуванє. Після старої розвідки Гельбіґа про Polnische Wirtschaft (H. Zeitschr. 1859) праця Гаке есть останнім висловом науки з того поля. Друга розвідка про вибір Августа має характер у значній части полемічний. Перед кількома роками була завзята наукова суперечка між згадуваними німецькими істориками про мотиви і вартість польської політики Августа (див. Neues Archiv, 26). Гаке стоїть на дуже критичнім становищи й загалом осуджує польську політику сього короля як нерозумну і фатальну. Одначе не робить він того так, як то

ми привикли бачити у переважної частини польських істориків, які в особі Августа раді-б бачити головне жерело всього лиха тодішньої Польщі. Автор, хоч і як критично оціняє Августа, зовсїм не закриває очей на його дуже гарні прикмети як чоловіка, володаря і полководця. Без сумніву, критерій Гаке удержить ся в науцї як посередній між протилежними поглядами адвокатів і прокураторів того короля.

С. Томашівський.

Акты и документы относящіеся къ исторіи Кіевской Академіи, отдѣленіе II (1721—1795 гг.), томъ I (1721—1750 гг.), часть I і II со введеніемъ и примѣчаніями Н. И. Петрова. К., 1904, ст. XXXII+463 і XXI+508.

Н. И. Петровъ — Кіевская Академія въ царствованіе имп. Екатерины II (1762—1796 гг.), К., 1906, ст. 121.

Заходом бувшого ректора Київської Академії, а теперішнього казанського архиепископа, Димитрія Ковальницького, який жертвував чотири тисячі рублїв на зібраннє і виданнє матеріалів до історії Київської Академії, завязала ся комісія, зложена з проф. Н. Петрова, С. Ґолубєва та Ѳ. Тітова. Вони розділили поміж себе роботу так, що проф. Ґолубєв приняв ся за збираннє і виданнє актів з часів 1615—1721 рр. (до установлення Синода), проф. Петрову припали рр. 1721—1795, а Тітов взяв на себе останній період в історії Академії аж по новійші часи. Ціле се виданнє виносити-ме около двайцяти томів, а першим здобутком трудів сеї комісії були саме дві названі книжки другого відділу, який має обіймати шість томів.

Матеріал поділив автор так, що документальний матеріал вносить в першу книжку, другу займають списи професорів, катальоґи учнів і т. ин. Перша кн. містить 96 № документів, чи там більше, бо під кождим № збирає видавець по кілька, нераз і по кільканайцять окремих документів, близьких собі змістом (пр. № IX обіймає аж 24 док.); друга кн. має 31 № актів. Обі книжки мають показчики осіб і місцевостей та вступну статю від видавця.

У вступі до першої книжки каже автор про жерела матеріалу, про метод у виданню, та дає загальний огляд на історію Київ. Академії в р. 1721—1796, обговорюючи її становище до рос. правительства, гетманської власти та верстов української суспільности, матеріальне положенє Академії, професорів і учеників, бібліотеку, бурси та вкінци про практичні користи для учеників по укінченню шкіл Академії.

Документи, з яких складаєть ся сей перший том, видані вже по части в „Полн-ім собраніи законовъ росс. имперіи“, в М. Судіенка „Матеріалах для отечественной исторіи“, в актах зібраних Д. Ви-

шиевським; деякі документи оголошені в Кіев. Старині і ин. Побіч того невиданий ще матеріал, знайдений видавцем в бібліотеках Київської Академії та церковно-археольоґічного музея, в архиві св. Синода, київської консисторії й ин. З невиданих документів згадаемо про ті, що кажуть про обовязки сьвященпків і церковної служби віддавати свої діти до шкіл К. Акад. (№ IX, д. 3, 5, 7—8, 10, 12, 23), про студентські товариства під знаменем Богородиці (№ VIII, 1, 3—4), про атестати видавані школярам (№ LXIII), про латинський привіт виголошений студентами К. Ак. в честь гр. Мініха (№ XXXIX), про автобіоґрафічний опис побуту бувших учеників К. А. на дальших студіях за границею в Польщі і Німеччині (Як. Богомолевського № XXV і Вас. Стефановича № XXVIII), про постриженне в монахи безженного сьвященика, учителя фільозофії М. Козачинського (№ XLIII), про покликанне деяких професорів Київ. Академії в Московську Академію, в Сербію, або уживанне духовників для місії в Пекін (№ VI, 1, 2, 4, 6, 8, 10; XV, XIV), про назначене ректора К. Ак. (LXXV) й ин.

В другій книжці подані реєстри учеників деяких курсів Київ. Акад. в рр. 1715—17, 1721—5, 1723—27, 1727—31, 1736—37 і 1747—51, та катальоґи учеників усіх курсів із шкільних рр. 173 6/7—174 4/5, статистична таблиця зладжена на їх основі (№ XXII), біоґрафії покровителів Київ. Акад., як архимандрита Варл, Ванатовича, Раф. Заборовського й ин. Книжку сю замикає реєстр професорів К. А. з р. 1721—50, числом 82 (№ XXIV), професорів Московської Академії, які були студентами К. А. (№ XXVI), та ще два реєстри духовних і сьвітських, які відзначились в історії як бувші вихованці К. А. (№ XXX).

Катальоґи учеників писані укр.-росс. мішаниною або латинською надутою мовою. Ось два зразки: в № VII Catalogus syntacticorum anno D. 1736 читаємо таку ноту з поведення, пильности та поступу в вивченню синтактика Андрея Флоринського: Valet constantia apud superiorem, lucet industria apud socios, non incassum ingreditur gradum Heliconis, в рубриці: natio et conditio vitae читаємо: In Ucrainia legionis Myrhorod, urbis Soroczyncy, filius militis або: Michael Wiszynski, Athlas virtute, Heros mente, Mars indole, Hercules ausu, Diogenes vigilatione, Mercurius profectu, in Ucrainia legionis Czernihoviae et urbis ejusdem filius pretoris. Таблиця № XXII подає цікаві статистичні дати, з яких бачимо зріст студентів в Академії та число в кождій клясі. Ученики поділені на дві ґрупи: „духовнаго сословія“ і „разночинцевъ и заграничныхъ“, з чого не знати, скілько було заграничних. Докладні дати для кождого відділу учеників маємо від 1736/7—1744/5 р. І так в 1736/7 шк. р. усіх студентів в К. А. є 367. Загальне число студентів зростає чим раз дужче від р. шк. 1743/4, тодї

є 822 (266 синів духовн. + 556 недух. і загран.), в 1743/4 р. маємо всїх 902 (263 с. дух. + 639 недух. і загр.), а в р. шк. 1744/5 число студентів доходить до 1110 (338 с. свящ. + 772 с. св. і загр.). З сього бачимо сильний зріст особливо учеників другої ґрупи синів недуховних і заграничних (ч. 556, 639, 772). Що до поодиноких відділів то найбільше число учеників є звичайно „в анальоґії", в низших відділах воно меншає, а потім сильно росте в „піїтиці", спадаючи поволї в висших клясах аж до „богословії". По народности, науку в К. А. побирають головно Українцї, лївобічні та правобічні, Серби (в додатку до № XXIV вичислює видавець понад 20 визначнїйших осіб), дальше Жиди вихрести, а раз Калмик в 1736—7. В списї професорів з р. 1721—50 знаходимо 82 особи, між ними Сильвестр Кулябка, ректор К. А., професор реторики, а пізнїйший архієпископ петербурський; Григорий-Георгій Кониський, пізн. архіеп. білоруський; Мих. Козачинський, проф. фільозофії, автор кількох фільозофічних і лїтературних творів; Герв. Линцевський, переясл. епископ й ин. Взагалї Київ. Ак. видала в сім часї богато мужів науки і полїтики, знаних в Українї і цїлій Росії. З неї вийшло около 40 епископів, професорів в академіях (сама Московська мала їх до 50), в духовних семинаріях і пн.; її вихованцїв висилано як рос. заграничних послів в Анґлїю, Голяндію, Польщу, Константинополь, Пекін (№ XXV). З поміж світських людей зазначити належить людий таких, як: звісний Григ. Полїтика, славний Григ. Сковорода, історик Бантиш-Каменський, поет Танський і ин.

У вступі до другої книжки д. П. робить загальні висновки з зібраного в тій книжцї матеріалу. Застанавляєть ся над подїлом студентів що до нації, їх територіяльним походженям, над чисельними відносинами професорів духовного стану до сьвітського та зазначує неуспішну ревалїзацію москов. Академії з Київською, яка опираєть ся нераз наказам рос. правительства висилати в Москву свої лїпші сили.

Тут позволю собі зробити кілька методичних уваг. Наперед питаннє, чи оправданий такий поділ матеріалу, який робить видавець, на матеріал документальний і такий, що не має документального характеру, бо в дійсности не можна потягнути якоїсь ясної границї між обома катеґоріями. Посуненнє такого подїлу історичних жерел і застосованнє його в виданнях о крок дальше могло б довести впрост до абсурду.

Не зовсім щасливим можна уважати і спосіб збирання в ґрупи по кілька або й по кільканайцять документів, споріднених зі собою змістом, замість подати їх в хронольоґічнім порядку. З того виходить, що глядаючи за актами з якогось року, мусимо з напруженою увагою перелистовувати цїлий том.

Під кождим актом находимо звичайно пояснене про походженне акту, але декуди зазначує се видавець лише при останнім акті певної ґрупи, не кажучи виразно, чи се належить до всіх, чи лише до послідного акту. (Кн. I, ст. 229, № XL, акт 1, № LIII, акти 1, 3—4, № LV, акт 1—4 і ин.). В № XXVI і XXIX другої книжки, в списі осіб не означено їх порядковим числом, як зроблено в № XXIV. В показчику тої самої книжки пропущено Івана Щепетковського (ст. 214 і 267), а поміщено його під букву Ш без відсилача. Коректа зроблена дуже старанно, так що друкарських похибок майже нема, окрім кількох (ст. 30 в нотці Академии; ст. 229, акт 2 Академии; в кн. 2, № V, ст. 17, рядок 10 Korорczewski).

Одначе при сих дрібних замітках дві перші книжки представляють себе дуже корисно, тож витаємо їх радісно з бажанем, що широкий плян зачеркнений Академією здійснив ся як скорше.

Переходимо до праці проф. Петрова.

Катерина II, розвиваючи в однім листї до кн. Вяземського плян зрівнання українських провінцій з иншими російськими, порівнує сї перші з „вовками визираючими з лїса“. Найнебезпечнійшим „вовком“ для російського правительства була Київська Академія; обезпечена численними привілеями, стояла з наукового боку найвисше в цілій Росії, та видавала рік-річно сотки свідомих людий. Історію „упольовання сього звіра“, або инакше зрівнаня Київської Академії з подібними її висшими рос. школами оповідає проф. Петров в своїй праці п. з. „Кіевская Академія в царствованіе имп. Екатерины II“.

Вона ділить ся на три головні части (крім вступу і закінчення), відповідно до трьох фаз розвою реформаторських стремлїнь Кат. II, що до української церкви, духовенства та Академії. Ті фази припадають на трьох київських митрополитів за Катерини II.

Доля Київської Академії тїсно звязана з тими митрополитами, під яких управою вона стояла, та з головними моментами боротьби українського духовенства з рос. правительством. Тому то автор ділить свою працю на три части, в яких обговорює:

1) часи митроп. Арсенія Могилянського до р. 1770;

2) часи митр. Гавриїла Кременецького до р. 1783;

3) часи митр. Самуїла Миславського до р. 1796.

В першій части розводить ся автор широко над установленими в 60-их рр. рос. правительством комісіями для переведеня реформи шкільництва. Се дає К. Академії товчок до перегляду своєї наукової проґрами та до установлення нової академічної інструкції і дісціплїнарних приписів для учеників. Нова інструкція, яка реформувала Академію на взір старих схолястичних академій, та недостача сталої помочи

матеріяльної з боку уряду (аж від 1766 р. дістає Київ. Ак. 500 р. річно, коли пр. Харківська Колеґія, яке не видержує з нею порівнаня, одержує 3000 р. річно), були причинами, що Київська Ак. зачинає поволи упадати, не має ліпших учительських сил та не може посилати своїх учеників за границю на дальшу науку.

В другій части мова про висиланнє визначених Синодом людий на начальників до українських монастирів та старанє правительства відокремити укр. біле духовенство від висших сьвітських верстов. Льояльний митр. Гавр. Кременецький, будучи ректором і учителем в великоруських висших школах, заводить в Київ. Акад. деякі зміни в тім дусї. Уровень науки в Академії в тім часї стоїть не високо. За те митрополит забезпечує Академію матеріяльно, жертвуючи особисто 51.500 рублїв, завязок теперішнього півмілїонового її майна.

Третя епоха в історії К. А., се час видвигнення її при помочи митр. Самуіла Миславського на давне значне наукове становище, час поліпшеня долї убогого студентства та секуляризації маєтностей Академії, яка в замін за те дістає 8.400 р. річно. Се був остаточний удар для неї. Ставши зовсїм залежною від цариці, мусить висилати масово на її приказ своїх учеників в медично-хірурґічні школи, в учительські семинарі і ин. Вона має тепер прикмету підготовляючої школи до висших рос. шкіл і достроює ся до них при помочи митрополита.

В сїй працї представлено, як бачимо, історію централїстичних заходів российського правительства в церковних справах та становище київських митрополитів супроти сього. Історія Київської Академії стоїть майже на другім плянї і виведена трохи односторонно. Про її становище до української суспільности, про внутрішнє її житє, про відносини учителїв до учеників, їх число, розвій бібліотек і бурс автор або зовсїм не говорить, або лише загально. Супроти сього заголовок працї не вповнї відповідає самій темі.

Коректа меньш добра, як в „Актах“. *Ів. Шпитковський.*

М. Сперанскій — Одинъ изъ учителей Н. В. Гоголя (И. Г. Кулжинскій) (Извѣстія Историко-филологическаго Института князя Безбородко въ Нѣжинѣ, томъ XXIII).

Пр. Сперанський в своїй розвідцї, переповівши в загальних рисах біоґрафію Кулжинського, переходить до перегляду його лїтературної діяльности. Сей Кулжинський, письменник тепер усїма забутий, свого часу відгравав помітну ролю в лїтературному українському руху. В перший період своєї письменської діяльности він брав у ньому активну участь, в другий — виступив заклятим ворогом „українофільства“ й отвертим поборником начал „православія, самодержавія и народности“,

Саме першому періоду літературної діяльности Кулжинського й присвячує свою увагу проф. Сперанський, про другий період він нічого не говорить. В сей перший період Кулжинський був співробітником „Украинского журнала“, що виходив у Харкові і „Дамского журнала“, де він писав здебільшого вірші та дрібні оповідання. Крім того видав він за сей час окремий збірничок своїх писань під заголовком „Малороссійская деревня“ (1827); закінчив ся сей період промовою про клясичну та романтичну поезію (1830) та „украинскимъ романомъ“ „Ѳедюша Мотовильскій“. Розглядаючи в хронольоґічному порядку писання Кулжинського сього періода, пр. Сперанський заразом подає ширші відомости про тодїшнїй літературний рух на Україні, характеризує напрями та течії, що були тоді серед нього і показує, як місцевий, український елемент впливав на літературну діяльність Кулжинського і відбивав ся в нїй. Сей спосіб оброблення теми, самої по собі досить вузенької, робить розвідку проф. Сперанського цїкавим і корисним причинком до історії української літератури того часу. Вкінці розвідки розглядає він питанне про вплив Кулжинського на його учня М. Гоголя і приходить до висновку, що можна „дати місце й Кулжинському в тій течії літературній, котра почала ся перед Гоголем, до котрої Гоголь пристав, і котру він ґеніяльно повів за собою“; „в такому випадку Кулжинському не можна відмовити певної, може бути дуже невеликої та посередної ролї — члена літературного гуртка — в розвитку сеї сторони (етноґрафічної) світогляду його славетного учня“. До розвідки додано примітки, котрі містять в собі бібліоґрафічні вказівки та инші уваги до історії української лїтератури того часу, список писань Кулжинського й нарешті список „матеріялів для біоґрафії та нарису діяльности І. Г. Кулжинського“.

М. З.

А. Грушевскій — Изъ харьковскихъ лѣтъ Н. И. Костомарова (Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1908, квітень, с. 233—295).

Давно вже пора узяти ся до всесторонної оцїнки житя і діяльности українських діячів старшої ґенерації, з першої половини XIX ст. Проте про деяких визначних навіть осіб, не кажучи вже про дрібнїйших, окрім матеріалів, розкиданих по всіх усюдах, нічого поважнїйшого не маємо. Час би вже взяти ся до систематичних моноґрафій про тих людей, маємо вже й історичну перспективу для них, та й матеріалу досить.

До таких осіб, визначних але обійдених українськими історикам літератури, належав досї і Микола Костомарів. Тим то ми не можемо не повитали спасенного заміру д. О. Грушевського дати нам моноґрафію

про Костомарова. Правда, зараз ми маємо перед очима тільки харківський період житя К. (рр. 1833—1844), але будемо сподівати ся, що ш. автор не залишить розпочатої праці і доведе її до краю.

В сьому харковському періодї автор поставив собі цїль — простежити основні моменти житя та діяльности історика, хід його занять, зацїкавлення його тими чи иншими сторонами української минувшини, нарештї формовання його поглядів та симпатій. Для часів студентства К-ва, иншого матеріалу, крім автобіоґрафії, не має, для дальшого періоду автор користав ся лїтературою про Костомарова і першими творами самого К., написаними у Харкові. Сї останнї, а особливо українські, д. Грушевський розглядає дуже докладно.

Говорячи про студентські часи, автор справедливо зазначує, що рішучий вплив на К., яко будучого історика, мав проф. Лунїн, а зацїкавлення українською етноґрафією викликав переважно І. Срезневський (в сьому роздїлї про зацїкавлення етноґрафією і про Срезневського автор зібрав чимало цїнних подробиць про світогляд харківських Українцїв того часу). Так само зовсїм справедливо говорить він, що писати по українськи К. почав не під впливом Гулака-Артемовського, у якого жив навіть на кватирі, а вже коли шукати якихось осіб, то скорше був вплив Квітки-Основяненка, про якого він і пізнїйше прихильно згадує (не так як про Г.-Артемовського). І справдї се мусить бути так, бо власне українська карєра Г.-Артемовського скінчила ся ще на студентській лаві, коли він випадково (за що потім, певно, гірко каяв ся) согрішив „Паном та собакою“... Пізнїйш, ставши професором і страшенним карєристом, Г.-Артемовський зужив свій хист на компонуваннє по українськи істинно-патріотичних од, панеґіриків панам, од яких залежало ще якийсь орден дістати, та на плачі, чомуж не летить та „біла Галка?“ (орден св. Анни — Ганни, Галки). Не од таких людей брати приклад та запалювати ся до працї на українській ниві!

Розглянувши в III роздїлї українські писання в харківський період (58 віршів і 2 драми), автор констатує, що в дїйсности К. не вийшов з кола образів тодїшньої романтичної школи української лїтератури. Щож до драм, то основна риса їх — палка любов до рідного краю, його минувшини; колишнї страждання викликають в авторі їх співчутя до пригноблених; разом з тим проглядає скрізь бадьора певність що до будуччини, надія на кращу долю колись. Сї українські проби Костомарова цїнні власне тим, що показують, що́ власне цікавило в українській минувшинї — і виявляєть ся, що цїкавили його не спогади про славну минувшину, а „відгомон часів повстання народнїх мас за віру, рідний край і національність, і сілуети поодиноких репрезентантів народнього протесту і гнїву в епохи пригноблення і напруженої

тиши перед бурею, яку (тишу) так часто низькоокі політики вважали за цілковитий спокій. Розправи Гайдамак і рух Хмельницького, тяжкі факти гніту і могутній вибух народнього запалу — от теми літературних проб Костомарова“ (ст. 277).

Се відбило ся і на першій дісертації Костомарова „Про причини і характер унії в Західній Росії“ (1842), яку знищили по наказу з Петербурга.

Останній розділ („Наукові праці“) автор присвячує розглядови історичних праць по історії України, написаних в Харкові, які свідчать вже про демократичне розуміннє історії К—им. Сї демократичні погляди остають ся у нього на завше.

Статя д. О. Грушевського читаєть ся з великим інтересом. Остаєть ся лише побажати, щоб незабаром за харківським зявив ся в сьвіт і київський період житя і діяльности Костомарова.

В. Доманицький.

Сергій Єфремов — Шевченко й українське письменство, К., 1907, 16⁰, стор. 32.

Брошура дуже гарна і написана в тим теплом та з тою ясністю, які витворює дозріла і непохитна думка. Те, що відчуває кождий читаючи Шевченкові твори і порівнюючи їх з иншими тогочасними українськими писанями, те почуте незмірного контрасту і що до мови і що до всього світогляду, що до поетичної технїки, вияснює д. Єфремов дуже влучно тим фактом, що Шевченко вже від самого початку своєї творчости мав ясну свідомість того, що потрібно зробити для духового відродженя українського народа і укр. письменства, знав дуже докладно вартість і хиби всього того, що було зроблено доси, і своїм власним прикладом та почином дав початок нової доби в нашім письменстві. Ся певність Шевченкової свідомости і руки від самого початку його творчости, се справдї велика психольоґічна загадка, що вияснюєть ся хиба його ґеніяльною натурою. Д. Єфремов старанно зібрав свідоцтва самого Шевченка і його сучасників, як проявляла ся та свідомість у його житю, в найріжнїйших пригодах, як вона не покидала його в найтяжших злиднях засланя та салдатчини, не дала йому попасти в розпуку і безнадійність і додавала йому моральної сили не тілько до переношеня всіх злиднїв, але й до ненастанної працї в такім самім напрямі, як і попереду. Та суцільність натури, така характеристична для Шевченка, якою він ніколи не перестане чарувати людських серць, зазначена д. Єфремовим дуже виразно. Він показує нам Шевченка в опозиції до тих, що бачили в лїтературі лише малюнок і вислов чутя т. зв. висших, паравітних верстов і з призирством дивили ся на „мужицьку“ лїтературу,

і в опозиції до власних зденаціоналізованих та здеморалізованих земляків, і при тім з таким богатим засобом позитивних думок про будущий розвій українського слова та українського народа, що вся справа української національности в його освітленю стає від разу чимось новим, ясним, безсумнівним і натуральним та безповоротно конечним. Як бачимо, зміст брошурки д. Єфремова богатий і такий, що повинен стати основою всїх осудів про поезію й громадське значінє Шевченка *І. Франко.*

Е. Ѳ. Карскій — „Наймычка“ Шевченка, матеріалы для ея научнаго изданія (Русскій Филологическій Вѣстникъ 1907, № 1, ст. 100—107).

Проф. Карский, розглядаючи р. 1906 рукописи О. Бодянського в Московськім Обществі Історії і Древностей Россійських, знайшов серед них рукопис „Наймички“ Шевченка. Поема ся написана, каже він, доволї старанно у два стовпці, на пяти сторінках, тою самою рукою; потім тою ж рукою, але свіжо оструганим пером, трохи дрібнїйше і тонше, пороблені поправки, особливо на початку поеми. „Разсматриваемая рукопись повидимому представляетъ изъ себя оригиналъ самого Шевченка, такъ какъ поправки въ основномъ текстѣ могли быть сдѣланы только авторомъ“ (стор. 101). Що рукопис безперечно належить Шевченкови, можна було б довести, каже автор, тоді, як би порівнати рукопис з иншими писаннями поета, але ні у Варшаві, ні в Імперат. Публ Бібліотецї не знайшов він не тільки жадного рукопису Шевченка, але навіть факсіміле поета, окрім підпису під портретом у „Кобзарі“ видання 1884 року. І проф. Карский подає знїмок 8 рядків початку поеми та останнїх 9 рядків з підписом поета і датою написання. „Какъ видно изъ прилагаемаго снимка подписи различаются, но онѣ могутъ быть разнаго времени“, каже він.

Отже ми дуже вдячні проф. Карському, що він подав тих два факсіміле з „оригиналу“ „Наймички“, бо свого часу я й сам вважав той рукопис за ориґінал, знаючи про його істнованнє в Моск. Общ. Іст. і Древн. Рос. від пок. О. Кониського (пор. мій „Критичний розслїд над текстом „Кобзаря“, стор. 117). Правда, приватно я потім довідав ся, що се не ориґінал, але тепер проф. Карский дав найкращий тому доказ: доволї глянути тільки на подані ним факсіміле, як кожден, хто хоч трохи знає письмо Шевченка, відразу скаже, що на Шевченкове воно анї трохи не скидаєть ся. Та й далї, навіть не знаючи руки поета, варто лише вчитати ся в текст рукопису, і відразу можна збагнути, що не з під Шевченка руки він вийшов: „развелы“, „вчорашне задавлення“ (?!), въ такимъ рази (зам. рани), пидрисло, Прыночці (зам. Орыночці). А хто знає хоч трохи правопись Шевченка, хто знає, що він

ніколи не уживав на письмі ѣ, а закінчення в глаголах писав на ця, тому відразу у вічи кинуть ся форми: у недѣльлю въ ранцѣ, знов недѣльлю, сміяцьца, опучятомъ, та инше. Не кажу вже про те, що такої видержаної інтерпункції, як у факсіміле, у Шевченка не можна здибати.

Отже нема й мови про те, що рукопись „Наймички“ — якась собі копія, а не ориґінал. Той доказ проф. Карского за автентичність, що „поправки в основному тексті міг зробити тільки автор“, нічогісінько не говорить: очевидно переписчик мав з початку ранійшу редакцію поеми, а як попала йому до рук пізнійша, краще виправлена, то він в горі над текстом поробив відповідні поправки.

Що ж до того, яке місце займає рукопись проф. Карского серед инших відомих редакцій „Наймички“, то виглядає так, що списаний він був з найранїйшого тексту, може навіть з брульона ще в кінці р. 1845 чи скорійше на початку 1846; а тоді вже, коли текст було поправлено (Шевченко на початку р. 1847 поправив і переписав усе, що написав від р. 1843) і він попав до рук переписчика, то тоді і переписчик поробив поправки, бо деякі надписані в горі слова і вирази — ті самі, що ми знаємо з рукопису, що лежав 60 літ в Архиві Департам. Поліції (тоб то р. 1847). Як знаємо, рукопись „Наймички“ знайшов ся був десь р. 1856—1857, бо Куліш видрукував вперше „Наймичку“ в р. 1857 в „Запискахъ о Южн. Руси“. Чи не до того часу належать і поправки в рукописї проф. Карского? *В. Доманицький.*

Józef Schnaider — Lud Peczeniżyński, część II (Lud, 1907, I, ст. 21—33, II, ст. 98—117, III, ст. 202—215.

Автор отсеї статї відомий уже нам аматор-етноґраф із попередних річників „Ludu“, де подає майже постійно матеріяли з ріжних закутків нашої національної теріторії, виступив знов із новим причинком під повисшою назвою — правду сказавши — не дуже щасливою: раз, що „Lud Peczeniżyński“ се не якась окрема національна чи чисто етноґрафічна одиниця, яку треба б окремо трактувати, а лише відломок одиниції, друге, що подані матеріяли не творять також заокругленої цїлости, на якої підставі можна би вивести характеристику того „ludu“. Автор відчував також, що тут бракує йому чогось, тому при кінци статї заявив, що з причини перенесеня на инше місце служби, не міг виповнити первісного пляну і подати моноґрафію околиці, а подає, що зібрав, думаючи, що так лїпше, ніж знищити призбирані матеріяли... Певна річ, що лїпше подати й дрібницю, як нїщо, але далеко лїпше розкладати собі працю на частини і звужувати свої теми, а за те докладнїйше їх оброблювати, ніж розширювати занадто і наскубати з кождої теми богато, але недокладно. Автор оброблює ось які теми: народній календар, родини, весїлє, похо-

рони, собітки, вечерниці, толока, відправа за панщину, віруваня, загадки (числом 20), словарець, казки. Усього тут по трошки. Та на мій погляд було-б далеко кориснійше для справи подати докладний опис похоронів або весіля, чи чого иншого і на тім скінчити, ніж усього по трошки і все неповне. Се о стілько було би бажане, що д. Шнайдер відносить ся дійсно з замилуванем до праці, інтересує ся ріжними проявами народнього житя, слідить за ними і хотів би їх пояснити. Тим більше повинен постарати ся про інформації від свідущих людий, як викінчувати такі праці, бо тоді став би дуже пожиточним чоловіком для етноґрафії.

Про самі матеріяли нема що богато говорити, як про неповні, хоч не одно між ними інтересне, зверну увагу лише на дві річи:

Перша — се ворожба в вечер перед Маланкою досить оріґінальна. Дівчина розбирає ся до гола, стає посеред хати і кладе при ногах прилагоджені пироги. Опісля мати або й сама дівчина виливає на голову розтоплене тепле масло, яке стікає здовж тілом і омащує пироги. Потім кладе їх на виднім місци так, аби хлопці могли їх украсти, як ідуть щедрувати. Наслідок сього має бути такий, що хто зїсть так омащений пиріг, мусить полюбити дівчину.

Друга річ — се „сфолькльоризоване“ ґімнастичних товариств „Січий“. Коли член „Січи“ умре, ціле товариство виступає пішо або кінно з відзнаками і робить параду під проводом кошового, що дає знаки топірцем. У сім маємо найліпший доказ, як повстають народні обряди і віруваня, звязані з ними, бо нема сумніву, що з часом такі паради стануть складовою частиною похоронного обряду. *В. Гнатюк.*

Mitteilungen der k. k. Zentral Komission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- u. hist. Denkmale, V B., Amtliche Beilage, 1906.

Хочемо занотувати сї офіціяльні справоздання віденської комісії не для того, щоб нотувати матеріали з австрійської України, а щоб констатувати їх майже повний брак. Се разяча аномалія в діяльности сеї важної інституції, яка раз повинна звернути на себе увагу компетентних кругів. Діяльність консерваторів в Галичині обіймала майже виключно польську теріторію і польські памятки, не займаючи більше українських памяток. Консерватори виконували з піетизмом свої обовязки лише з огляду на Поляків, а Русинами займали ся тільки в кількох незначних випадках. Виходило би, що в Галичині нема нічого поза польськими костелами і будівлями, хиба лише одна катедра св. Юра, волоська церков, яку брав консерватор Гендель в оборону перед новим будинком „Дністра“, і вкінци церков в Галичи. Для консерваторів не істнують численні де-

ревляні церкви гр.-кат. обряду, що без їх відома реставрують ся, продають ся, або навіть — як се нераз вже підношено в наших часописях — розбирають ся від верху до підвалин і уживають ся до ставленя нових будинків. Консерватори не знають нічого про істноване по деяких церквах цінних іконостасів і образів, і не роблять нічого для їх захованя і забезпеченя від знищеня, через що не одна цінна річ паде жертвою огня або недбалого переховуваня. Дуже було б про те пожадане, щоби консерватори кинули бачнійше око і на українські памятки, а центральний заряд щоби постарав ся іменувати і українських відпоручників, які з більшою охотою взяли б ся до роботи і постарали ся о те, аби українські старинности зазнавали не меншої опіки як польські та тішили ся трохи більшими грошевими підмогами[1]). З урядових звісток нотую іменоване консерватором на деякі повіти східної Галичини дра Е. Барвінського. *З. К. і Ред.*

Извѣстия на семинара по славянска филология при университета въ София. Книга II (за 1906 и 1907 годъ). Печатано подъ редакцията на Проф. Л. Милетичъ уредник на семинара, София 1907, стор. IV+[II]+587.

В слід за першим томом вийшов тепер другий, що обіймає деякі семінарийні праці з р. 1906 і 1907. Доторкають вони усіх областий фільольоґії і перевисшують своєю вартістю значно попередні розвідки початкуючих авторів. Попереду належить підчеркнути дві докладні праці бібліоґрафічного змісту, що заслугують на повне признане, бо вичерпують — о скілько можу сам судити — цілий матеріял, а передовсім узглядиюють пильно провінціональні часописи і видавництва, до яких доступ переважно дуже утруднений. Мушу також піднести, що побіч самих заголовків, які часами не дають погляду на зміст, занотовано майже усюди заголовки розділів, поодиноких оповідань, поезий і т. д. і зазначено уваги авторів, які відносять ся передовсім до змісту, але дотикають також і чисто бібліоґрафічних проблємів. Праці обох авторів Ст. Романского і М. Маждраковоі (Библиография на художествената ни литература отъ 1901 до 1904 год., стр. 471—530 і Библиография на славянската филология и литература въ българския печать прѣзъ 1905 и 1906 годъ, 531–588) знайдуть певне признане і серед земляків, що присьвячують богато місця бібліоґрафії, і заповнять як раз прогалину, якої поки що не заповнено. Треба-б лише бажати, щоб проф. Мілетіч на далї провадив бібліоґрафічні огляди і сим чином доповнив і за-

---

[1]) Сим роком призначено на польські цїли кількадесять тисяч корон, коли на руські не віддано анї сотика.

вершив праці своїх попередників[1]) Шопова (Списокъ на Болгарскы книгы, 1852), Їречка (Книгописъ на новобългарската книжнина 1806—1870, Віена 1872), Іванова (Български периодически печать, 3 зошити, Софія, 1891—92 і разом як І том, 1893), Теодорова (Български книгописъ [1641—1877], С. 1893), Аргирова (Приносъ къмъ бълг. книгописъ до 1877, Период. Списание, 1895), Бобчева (Прѣгледъ на българския печать (1844—1894), Пловдивъ, 1894) і Кепова (Показалецъ на материялитѣ по бълг. история, Бъл. Прѣгледъ, ч. IV, кн. VII). З обох бібліоґрафій бачимо, що в відділї перекладів заступлена і наша лїтература, хоть, що правда, ще не дуже сильно. Крім кількох перекладів з Гоголя, а то Ревізора, Майскої ночи, Сорочинської ярмарки і Тараса Бульби[2]) стрічаємо тут Шевченка (Честь. П. Р. Славейковъ. Българска Сбирка IX 1, 23—26), Кобилянську (Valse Mélancolique, прѣв. Хар. Игнатиевъ. Библиотека Генад. V 1, 3—44) і Кропивницького (Лихварь. Драма въ 4 дѣйствия и 5 сцени. Прѣвела отъ малоруски А. Сакжзова. 2-ро издание, София, 1901, 8⁰, 47).

Иньші статї переважно граматичні. Павелъ Орѣшковъ характеризує Отношенията на старобългарскитѣ паметници къмъ епентетичното л (1—64) на основі докладних студий старославянських памятників і статистичних зіставлень. Цікаву тему порушує Ст. Младеновъ в статї Промѣнитѣ на граматическия родъ въ славянскитѣ езици (65—114), яка має вартість і для Українцїв, бо використовує і наш язиковий матеріял, а крім того обговорює тему, про яку не богато ще писало ся. Статями Вольтера (Разысканія по вопросу о грамматическомъ родѣ, Спб. 1882), Потебнї (Изъ записокъ по русской граматикѣ, Харьк. 1898), Яґіча (Beiträge zur slav. Syntax, 1899), Лося (Rodzaj i liczba w rzeczownikach polskich, Спб. 1904) і дрібними згадками Бодуена де Куртене, Мікльошіча і Огоновського вичерпуєть ся цїла лїтература на ту тему, на яку істнують сотки праць в ґерманських і романських лїтературах. Результати автора не рішають ще квестії, одначе се й неможливе при нинїшнім станї розслїдів.

Решта граматичних статей дотикає болгарської мови і її діялектів; проте наведу їх лише для повноти. Так пише Маринъ Ивановъ

---

[1]) Про се прошу порівняти статю Н. Начова, Къмъ историята на новобългарската библиография (Сборникъ статей посвящ. Ламанскому, I, 1907, стр. 72—93).

[2]) Також: За архитектурата въ днешно врѣме (Гоголя). Прѣвелъ Д. Хлѣбаровъ (Демократ. Прѣгледъ. III 11—12, 1110—1130) і Величко Василий, Въ паметь на Гоголя (Задруженъ Трудъ, II 9—110, 193—197).

про глаголната елипса въ българския езикъ (114—132), Г. А. Георгиевъ про Еркечанитѣ и тѣхнията говоръ (132—200), Марко Григоровъ про Говорътъ на малорѣканцитѣ (мияцитѣ) въ Дебърско (201—289) і Критиченъ прѣгледъ на обнародванитѣ материяли по малорѣканския (миячки) говоръ (445—470), та Сребрю п. Георгиевъ По говора въ с. Чешнегиръ Ново-Махала (411—444).

Етноґрафія заступлена двома статями, Івана Хаджова, Мотиви за клетва въ нашитѣ народни пѣсни (304—370) і П. Парашкевова, Погребалнитѣ обичаи у българитѣ (371—410). Хаджов розбирає і розслїджує болгарські пісні, в яких стрічаєть ся мотив проклятя і дає до того вступ про силу слова, опираючись на розслїдах Потебнї, Грушевського, Зелинського, Ветухова і Веселовського: часть тої теми оброблена перед тим в розвідцї А. П. Стоилова: „Родителската клетва според нашата народна поезия“ (Бълг. Прѣгледъ III 3, 50—59). Статю Парашкевова обговорю пізнїйше.

Книжка прикрашена богатьома ілюстраціями. *З. Кузеля.*

Svensk historisk bibliografi 1875—1900 af Kristian Setterwall (Skrifter utgifna af Svenska Historiska Föreningen 2), Stockholm 1007, ст. 439, 8⁰.

Дуже зручно, при тім зовсїм просто зложений сей бібліоґрафічний підручник. Уклад такий: бібліоґрафія, архіви, палеоґрафія, історія, біоґрафія й ґенеальоґія, геральдика в нумізматукою і сфраґістикою, воєнна історія, історія лїтератури і штуки, право й економія, історія територій, історія культури, шкіл, церкви; окремо подана бібліоґрафія Фінляндії (розложена анальоґічно) та инших історичних провінцій Швеції (Бремен-Верден, Естонія й Ливонія, Інґрія, Поморє і Вісмар). Для нас, очевидно, найцїкавійша частина про політичну історію. Вона займає найбільшу пайку книжки (ст. 9—220). Наперед поданий перегляд часописей, загальних підручників і дипльоматарів, дальше огляд середніх віків, а в нових по порядку королїв, від Ґустава I до Оскара II; замикає сей відділ ґрупа про історію скандинавської унії. При кождім короли наперед подані збірники жерел, а за тим у хронольоґічнім порядку розвідки і статї. Хоч укладчик докладно збирає всї причинки з історіоґрафій чужих, то з української відомо йому дуже небогато, анї „Київської Старини“, анї „Записок Н. Т. ім. Ш.“. Для нас, звісно, і в тій формі, як єсть, бібліоґрафія Сеттерваля дуже придатний підручник.

С. Т.

Видання й статї обговорені в сїм томі:

Часописи за р. 1906:

Mitteilungen der k. k. Zentralkommision f. Erforschung u Erhalt. d. k. u. h. Denkmale.

Jahrbuch der Zentral-Kommission f. Erforschung u. Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale.

Prähistorische Blätter.

Jahresschrift für die Vorgeschichte der sächsisch-thüringischen Länder.

L' homme préhistorique.

Bullettino di paletnologia italiana.

Atti della R. Accademia dei Lincei.

Notizie degli Scavi di Antichità.

Mitteilungen d. kaiserl. deutsch. Archöolog. Instituts.

Jahrbuch d. kais. deutschen Archäologischen Instituts.

Archäologischer Anzeiger.

Jahreshefte d. österreichen archäologischen Institutes in Wien.

Mitteilungen und Nachrichten des deutschen Palästina-Vereins.

Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins.

Revue archéologique.

Annales de la Société d' archéologie de Bruxelles.

Memoires de la société nationale des antiquaires de France.

Bulletin de la société nation. d. antiquaires.

Compte-rendus de l' academie des inscriptions et belles-lettres.

Bulletin de correspondance hellénique.

Atti e memorie della Societa Istriana.

Nuovo Bullettino di Archéologia cristiana.

Anzeiger für schweizerische Altertumskunde.

Mitteilungen aus dem Verbande der Schweizerischen Altertumssammlungen.

Bonner Jahrbücher.

Niederlausitzer Mitteilungen.

Zeitschrift für Ethnologie.

Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina.

Politisch-anthropologische Revue.

В. Бабенко — Дневник раскопокъ, произведенныхъ въ 1906 году въ Верхнемъ Салтовѣ Волчанскаго уѣзда Харьковской губ, 1907.

Е. Ивановъ — Херсонесъ Таврическiй и его историческая судьба, 1907.

O. Schrader — Über Bezeichnungen der Heiratsverwandtschaft bei den indogermanischen Völkern, 1905.

F. Leyen — Zur Entstehung des Märchens, 1904—1905.

Др. В. Щурат — Українськi джерела до iсторiї фiлософiї, 1908.

Др. I. Копач — Знанє фiльозофiї на Руси, 1908.

Др. В. Щурат — Аби баламутство не ширило ся, 1908

Akta grodzkie i ziemskie z czasów rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie, XIX, 1906.

I. Baranowski — Z dziejów feudalizmu na Podlasiu, 1907.

W. Czermak — Stanisława Oświęcima dyaryusz, 1907.

Архивъ юго-западной Россiи, ч. III т. VI, 1908.

A. Prochaska — Samorząd województwa Ruskiego w walce z opryszkami, 1907.

Archivalien zur neuesten Geschichte Österreichs, I, 1907.

P. Haake — Polen am Ausgang des XVII Jhrh., 1905.

— Die Wahl Augusts des Starken zum König von Polen, 1906.

Н. Петровъ — Акты и документы относящiеся къ исторiи Кiевской Академiи, I i II, 1904.

— Кiевская Академiя въ царствованiе имп. Екатерины II, 1906.

М. Сперанскiй — Одинъ изъ учителей Н. В. Гоголя, 1907.

А. Грушевскiй — Изъ харьковскихъ лѣтъ Н. И. Костомарова, 1908.

С. Єфремов — Шевченко й українське письменство, 1907.

Е. Карскiй — „Наймычка“ Шевченка, 1907.

J. Schnaider — Lud Peczeniżyński, II, 1907.

Mitteilungen der k. k. Zentral Komission, V, Amtliche Beilage, 1906.

Извѣстия на семинара по славянска филология при университета въ София, II, 1907.

K. Setterwall — Svensk historisk bibliografi 1875—1900, 1907.

Publikationen

der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg

Supinški-Gasse, 17.

Mittheilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, redigiert von Prof. Michael Hruševškyj, bis jetzt erschienen Bde I—LXXXIII (Geschichte, Archäologie, Ethnographie, Sprache und Litteraturgeschichte, besonders der Ukraine). Preis: Bde I—XX kosten 48 Kronen, jeder weitere Bd. (auch separat käuflich) 3 Kr., Bd. XXIII—XXIV (Doppelband) 5 Kr., Bd. XXXI—II u. XXXV—VI (Doppelbände) à 6 Kr.

Publikationen der Sectionen und Commissionen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften:

A Die historisch-philosophische Section publizierte bis jetzt:
1. Elf Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk istoryčno-filozofičnoi sekcyi) B. I—IV u. VI—XI enth. eine Geschichte der Ukraine von Prof. M. Hruševškyj (I. Theil bis Anfang des XI Jahrh., II — bis Mitte des XIII Jahr., III—IV bis zum J. 1340, VI—VII bis zum J. 1569, VIII—IX Verfassung und sozialle Verhältnisse im XIV—XVII Jhrh. Preis I, II u. V B. à 4 Kr., III u. IV B. 5 Kr., VI u. VII B. 4·50, VIII u. IX B. 4·50. Bd. X—XI 4·70 Kr., Bd. V. enthält Materialien zur Kulturgeschichte Galiziens im XVIII—XIX Jahrh. Preis 2 Kr.
2. Historische Bibliothek, bis jetzt erschienen B. I—XXIV.
3. Ukrainisch-ruthenisches Archiv I Band: Die Handschriften des Musäums des Narodnyj Dom in Lemberg — 3 Kr. II Band: Materialen zur Geschichte des Bauerntums und der Oekonomik Galiziens im XVIII—XIX Jhdt. — 4 Kr. III Band: Materialien zur Geschichte der nation. Wiedergeburt der Ruthenen in Galizien 1830—1840 — 5 Kr.
4. Juridische Zeitschrift, bis jetzt X Bde, à 2 Kr.
5. Juridische und ökonomische Zeitschrift, bis jetzt IX Bde à 3 Kr.
6. Juridische Bibliothek, bis jetzt III B. à 2 u. 3 Kr.

B. Die philologische Section publizierte bis jetzt 10 Bde ihrer Beiträge (Zbirnyk filologičnoi sekcyi), enthaltend: Bd. I. und IV. eine Biographie des ukrainischen Dichters Taras Ševčenko, von A. Koniskyj, Preis à 3 Kr. Bd. II. u. III. Abhandlungen aus dem Gebiete der ukrainischen Volkskunde und Literatur, von Michael Dragomanov (erster Theil). Preis à 4 Kr. Bd. V. Die Mundart der Lemken, von I. Verchratškyj, 6 Kr. B. VI. Abhandlungen aus dem Gebiete der ukrainischen Volkskunde von M. Dykariv Preis 4 Kr. Bd. VII u. X: Abhandlungen aus der ukrainischen Volkskunde und Litteratur von Michael Dragomanov (Zweiter Theil). Preis 5 Kr. Bd. VIII—IX, Die Korrespondenz d. J. Holowaćkyj, Preis 7 Kr.
Ukrainische Bibliothek, Bd. I—III. Sämmtliche Werke von J. v. Fed'kovyč, Bd. I. Gedichte, Preis 6 Kr., B. II. Erzählungen, Preis 4 Kr., Bd. III. Dramatische Werke 1A Theil, Preis 3 Kr., 2 Theil, Preis 3 Kr. Bd. V—VI: Gedichte von Taras Ševčenko, Preis à 3 Kr.

C Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medicinische Section publizirte bis jetzt 11 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk). Die beiden ersten Bände kosten à 3 Kr., Bd. III—VIII erschienen jeder in zwei Abtheilungen, jede unter einer besonderen Redaction; die mathematisch-naturwissenschaftliche red. von Iv. Verchratškyj und Vlad. Levickyj, die medizinische red. von Dr. E. Ozarkevyč. Preis jeder Abtheilung 2 Kr. Bände IX—XI à 5 Kr.

D. Die Archaeographische Commission publizierte bis jetzt folgende Werke:
1. Quellen zur Geschichte der Ukraine, Bd. I (Lustrationen der königlichen Domänen in den Bezirken Halyč und Peremyšl vom J. 1565—66); Bd. II (Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Peremyšl und Sanok im J. 1565); Bd. III (Lustrationen de königl. Domänen in den Bezirken von Cholm, Belz und Lemberg im J. 1564—5); Bd. IV u. V (Galizische Akten aus den J. 1648—1659). Bd. VII (Lustration vom J. 1570); VIII B. Akten zur Gesch. der ukr. Kosaken 1531—1630. Jeder Bd. kostet 4 Kr., III Bd. 5 Kr.

3p

2. Denkmäler der ukrainischen Sprache und Literatur. Bd. I. Alttestamentliche Apokryphen; Bd. II. Neutestamentliche Apokryphen A. Evangelienkreis. Bd. III. B. Apokryphe Apostelgeschichten. Bd. IV, Eschatologische Apokryphen, IV. B. V, Denkmäler der religiösen Polemik aus dem XVI—XVII Jh. Bdtd. I u. V. Preis 4 Kr., Bd. II u. III à 5 Kronen.

3. Kotljarevskyj, Die travestierte Aeneïs, Abdruck der ersten Ausgabe vom J. 1798, Preis 60 Heller.

4. Akten Sammlung zur Geschichte der social-politischen und ökonomischen Verhältnisse der West-Ukraine, Preis 3 Kr.

E. Die Ethnographische Commission publiziert:

1. Das Ethnographische Sammelwerk (Etnografičnyj Zbirnyk); bis jetz. erschienen 22 Bände. Preis Bd. I—IV u. VII—X u. XII—XIII à 3 Kronen, Bd. V—VI u. XVII—XIX à 4 Kr. Bd. XVI u. XXI—XXIV à 6 Kr. 2. Materialen zur ukrainischen Ethnologie, Bd. I, Preis 8 Kr. (Enthält Abhandlungen über neueste archäologische Funde, über die Lebens- und Arbeitsweise der ukr. Fischer in der Dobrudža, der galizischen Kürschner usw., sowie auch eine Abhandlung über die farbigen Ostereier, ihre Herstellung und Ornamentik, mit 13 chromolithographischen Tafeln und zahlreichen Illustrationen im Text). Bd. II, 4 Kr. Die Huzulen, Land, Leute, Lebensweise, Industrie. Sitte und Brauch, religiöse Vorstellungen usw., mit über 300 Illustrationen, Bd. III, 4 Kr. (Neue archäologische Funde, Volkskalender, Aus der galiz. Volksindustrie, Hochzeitslieder und Gebräuche a. d. Gouv. Černyhiv, Die Corporationen der Dorfjugend in der Ukraine, Bd. IV, 4 Kr. Die Huzulen (zweiter Theil). Bd. V, 6 Kr. Die Huzulen (dritter Theil). Bd. VII. Die Huzulen (vierter Theil) 6 Kr. Bd. VIII—IX Das Kind in der ukr. Volkskunde, 4 Kr. und 3 Kr.

Chronik der Gesellschaft, enthält die Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft, Sectionen und Commissionen derselben, erscheint 4 Mal im Jahre. Bis jetzt erschienen N. 1—33 ukrainisch und deutsch.

Diese und andere Publikationen der Gesellschaft sind in der Buchhandlung der Ševčenko-Gesellschaft in Lemberg, Theaterstr. 1, vorrätig.